Redactor: MARINA SALA

Tehnoredactor: DIANA TATU

Coperta: SILVIU IORDACHE

ISBN 973–637–140–9

978–973–637–140–0

Tot Marinei

INTRODUCERE

Alte cuvinte, alte aventuri ...

Această nouă carte despre aventurile unor cuvinte românești reunește, la fel ca prima, textele prezentate în cadrul emisiunii Istoria cuvintelor românești de la Canalul Cultural al Televiziunii Române. De data aceasta este vorba de emisiunile difuzate în perioada octombrie 2005 – iunie 2006.

Motive similare cu cele care m-au făcut să public volumul Aventurile unor cuvinte românești (2005) au intervenit și acum, în primul rând faptul că nu toți cei interesați de subiect au putut urmări emisiunile mele. În plus, editorul a constatat că primul volum s-a epuizat și a hotărât să scoată o nouă ediție, odată cu acest al doilea volum.

Cele spuse în Introducere la volumul precedent (alegerea cuvintelor și a surselor de documentare, structura volumului, modul de prezentare a materialului așa încât să fie accesibil unui public larg) rămân valabile și în acest caz.

Adresez mulțumirile mele călduroase domnului Vlad Popa, directorul Editurii „Univers Enciclopedic", pentru că m-a încurajat să pregătesc această carte și pentru că a decis să o publice împreună cu o nouă ediție a cărții precedente.

Textul acestei cărți a fost citit cu acribie filologică de Marina Sala, nu numai în calitate de redactor ... Îi mulțumesc și pe această cale.

M.S.

ABREVIERI

a.	= an
acuz.	= acuzativ
alb.	= albanez
ALR II	= *Atlasul lingvisitic român*, Partea II... de Emil Petrovici
ar.	= arab
aram.	= aramaică
arom.	= aromân
bg.	= bulgar
biz.	= bizantin
calabr.	= (dialectul) calabrez
CADE	= I.-Aurel Candrea și Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească"*, București, [1931]
cat.	= catalan
cca.	= circa
CDDE	= I.-A. Candrea – Ov. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române. I. Elementele latine. A–Putea*, București, 1907-1914
CDER	= Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, București, 2001
cf.	= *confer*
DA	= Academia Română, *Dicționarul limbii române, A–De* și *F–lojniță*, București, 1913-1949

DEX	= *Dicționar explicativ al limbii române*, ed. II, București, 1998
dial.	= dialectal
DLR	= Academia Română, *Dicționarul limbii române*, *M–*, București, 1965–
DLRM	= *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958
DN	= Florin Marcu și Constant Maneca, *Dicționar de neologisme*, ed. II, București, 1966; ed. III, 1978
DOOM	= *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, ed. II, București, 2005
ebr.	= ebraic
engl.	= englez
Ernout-Meillet, DEL	= A. Ernout și A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, ed. IV, Paris, 1959-1960
fr.	= francez
germ.	= german
gr.	= grecesc
irl.	= irlandez
istr.	= istroromân
it.	= italian
î. H.	= înainte de Cristos
înv.	= învechit
lat.	= latin
lat. ecl.	= latin eclezistic
lat. cl.	= latin clasic
lat. med.	= latin medieval
lat. vulg.	= latin vulgar
magh.	= maghiar
MDA	= Academia Română, *Micul dicționar academic* I–IV, București, 2001-2003
megl.	= meglenoromân
mgr.	= mediogrec
ngr.	= neogrec
ol.	= olandez
pg.	= portughez
pol.	= polonez

prov.	= provensal
reg.	= regional
rom.	= român(esc)
rus.	= rus(esc)
sb.	= sârb(esc)
sd.	= sard
sec.	= secol
sl.	= slav
slov.	= sloven
sp.	= spaniol
tc.	= turc(esc)
ucr.	= ucrainean
v.	= vechi

Semne speciale:

*	= cuvânt neatestat
>	= devine
<	= provine din
„“	= (ghilimele) marchează înțelesul cuvintelor

A. PROBLEME GENERALE

I. Ospitalitatea limbii române

„Istoria cuvintelor românești“, seria de emisiuni pe care le prezint, își propune să arate de unde provin cuvintele românești, fie că este vorba de originea lor apropiată (etimologie directă), fie că este vorba de originea lor îndepărtată (etimologie indirectă). În diverse emisiuni am arătat că există atât cuvinte moștenite din latină, cât și altele, mult mai numeroase, care au fost împrumutate din limbile cu care româna a intrat în contact. Limba româna s-a dovedit a fi, alături de engleză, malteză și albaneză, una dintre cele mai „ospitaliere“ limbi ale Europei.

Ospitalitatea limbii române rezultă din:

– cantitatea mare a împrumuturilor, în comparație cu lexicul moștenit (aceasta îmi permite să aduc în discuție numeroase cazuri de cuvinte împrumutate cu o istorie zbuciumată);

– ponderea lor în ansamblul vocabularului (de care mă voi ocupa în emisiuni speciale).

Evaluarea împrumuturilor va fi privită din diverse puncte de vedere:

a) în ce măsură aceste cuvinte au pătruns în vocabularul fundamental (reprezentativ sau de bază) al românei;

b) relațiile lor cu elementele moștenite (într-o emisiune aparte voi arăta cum termenii latinești au sens general, iar cei împrumutați din substrat – limba traco-dacă – sau din superstrat – vechea slavă – au sensuri restrânse, de ex. *piatră* < lat. *petra* este termenul cu sens general, iar *cremene*, din substrat, denumește un anumit fel de piatră);

c) înlocuirea unor cuvinte moștenite cu împrumuturi (*buză, ceafă, viezure* etc., provenite din substrat).

Ospitalitatea limbii noastre nu trebuie absolutizată și nici înțeleasă în sensul că româna a fost numai ea influențată de limbile cu care a intrat

în contact. Este la fel de important pentru istoria cuvintelor românești și felul cum acestea au pătruns în alte limbi. Cum și când s-au „aventurat" cuvintele românești în alte limbi sunt teme pe care le voi aborda în emisiunile viitoare.

II. Etimologie îndepărtată

Am atras atenția, în repetate rânduri, asupra faptului că pentru stabilirea originii unui cuvânt există două metode: etimologia **directă** care explică originea cea mai apropiată a unui cuvânt și etimologia **indirectă** (sau **îndepărtată**) care se referă la sursa inițială a cuvântului respectiv. Dacă vreau să fac etimologia directă a lui *jaguar*, numele cunoscutului tigru american, spun că la noi este din franceză; dar dacă vreau să arăt de unde vine el în franceză, voi adăuga că provine din portugheză, care l-a luat dintr-o limbă indigenă sud-americană numită tupi-guarani, aceasta fiind etimologia sa îndepărtată. În cazul cuvintelor romanice moștenite din latină, etimologia directă înseamnă a arăta ce s-a întâmplat cu respectivele cuvinte între latină și epoca actuală, fără a ne interesa de istoria cuvântului latin înainte de epoca romană; etimologia indirectă (îndepărtată) va arăta însă și cum au pătruns în latină cuvintele avute în vedere. Exemplul clasic este rom. *cămașă* < lat. *camisia*, dar lat. *camisia* este un cuvânt de origine celtică.

Dacă ținem seama de etimologia indirectă, foarte multe cuvinte indo-europene din latină pot fi grupate sub aceeași rădăcină. Al. Graur a publicat o carte, *Cuvinte înrudite* (1980), în care prezintă 284 de astfel de rădăcini.

Spre exemplificare, am luat rădăcina *luc-* „a fi luminos, a străluci" care reunește multe cuvinte latinești.

Cuvântul-bază din latină, *lux* „lumină" (considerată ca o activitate, o forță activă și divină) și, în mod special, „lumina zilei", s-a transmis multor limbi romanice, cu excepția românei. De la *lux* s-a format verbul *lucere* care indică starea „a fi luminos, a luci, a străluci", transmis tuturor limbilor romanice, în română *(a) luci*. De la *lucere* devenit *lucire* avem

cuvintele *lucidus* și *lucor* (corespondentele românești, învechite, fiind *luced*, respectiv *lucoare*), discutate în alte emisiuni. *Lux* a intrat în componența multor cuvinte (de ex. *Lucifer* compus cu lat. *fero* „a purta“).

Lumen „lumină“ se deosebește de *lux* prin faptul că, la început, a însemnat un mijloc de a lumina, cu sens concret. *Lume* „lumină“ din limba veche este dubletul lui *lumină* < lat. *lumina*, pluralul lui *lumen*. Din aceeași familie de cuvinte fac parte *luminosus* > rom. *luminos*, *luminaria* > rom. *lumânare*.

În cel mai cunoscut dicționar etimologic al limbii latine (Ernout-Meillet, DEL) se discută sub aceeași rădăcină și lat. *lucubrare* „a lucra noaptea, la lumina lămpii“, de unde rom. *(a) lucra*.

Și lat. *luna*, care însemna „luminoasa“ și era divinizată (avea un templu pe una din cele șapte coline ale Romei), aparține aceleiași rădăcini *luc-*. S-a transmis tuturor limbilor romanice. De la *lunae dies* „ziua lunii“ avem *luni*, prima zi a săptămânii.

Numeroase neologisme au, la originea îndepărtată, rădăcina *luc-*: *lucernă* (boabele de lucernă sunt sclipitoare), *lunatic*, *lunetă*, *elucubrație*, *(a) elucida*, *lustru*, *(a) ilustra* etc.

III. Derivație sinonimică

Profesorul meu, Iorgu Iordan, este autorul unei cărți fundamentale intitulate *Stilistica limbii române*. În introducerea la această lucrare, el precizează că face o stilistică lingvistică, adică se ocupă de studiul mijloacelor de expresie ale vorbirii unei comunități lingvistice din punctul de vedere al conținutului lor afectiv.

Caracteristica vorbirii afective (familiară, populară sau argotică) este, așa cum precizează maestrul meu, pe de o parte mulțimea extraordinară de termeni folosiți pentru a desemna o singură noțiune și, pe de alta, mulțimea de sensuri, adesea foarte diferite, ale aceluiași cuvânt. Sinonimia bogată, adică mai multe cuvinte cu același sens, este mai frecventă, fiindcă ea corespunde nevoii de a reînnoi expresia. Se obțin numeroase cuvinte noi prin procedeul numit *derivație sinonimică*: două

cuvinte care au același înțeles propriu devin sinonime și prin înțelesul figurat, metaforic, al unuia dintre ele. Se realizează o sinonimie aproximativă (sinonimie perfectă nu prea există).

Pentru a înțelege mai ușor lucrurile, iată un exemplu. *A arde* este aproximativ sinonim cu *a frige, a opări, a pârjoli, a prăji.* Cine spune metaforic *m-am ars* „am ieșit prost dintr-o afacere" poate spune, cu același sens metaforic, *m-am fript, m-am prăjit, m-am pârjolit.* Sinonimia figurată predomină în raport cu cealaltă, realizată la nivelul sensului propriu al cuvintelor. Despre o casă care arde nu spune nimeni că *se frige* sau că *se prăjește, se pârjolește,* după cum carnea ori se frige, ori se prăjește (sunt două lucruri diferite), iar dacă arde sau numai se pârjolește trebuie aruncată, căci nu se poate mânca.

Iorgu Iordan citează și alte exemple de derivație sinonimică. Verbul *a rade* în contextul *a rade putina* are sensul propriu „a spăla" și sensul figurat „a fugi", cu acesta din urmă folosindu-se și în expresia *rade-o!* „fugi!"; cu același sens figurat se folosesc și alte verbe, sinonime ale verbului *a rade,* și anume *șparlește-o!, șterge-o!* etc., toate metafore pentru „a fugi".

Cunoașterea fenomenului descris mai sus este importată pentru a putea explica o serie de expresii, deci pentru istoria unor cuvinte. Este util să observ că acest fenomen nu caracterizează numai limba română. În franceză, *être cuit* „a fi ars, copt" înseamnă și „a fi pierdut, învins, bătut", la fel cum *flambé* „flambat, trecut prin flacără" înseamnă și „pierdut, ruinat" (*un joueur flambé*).

IV. Pletora semantică

În emisiunea consacrată derivației sinonimice am arătat că vorbirea afectivă (familiară, populară, argotică) se caracterizează prin două particularități: numeroși termeni pentru o singură noțiune, obținuți adesea prin derivație sinonimică, dar și un număr mare de sensuri ale aceluiași cuvânt. Acest al doilea aspect, numit de unii *pletoră semantică,* poate fi numit și bogăție semantică. El se explică prin faptul că un

anumit obiect are mai multe particularități, iar vorbitorii pornesc de la una sau de la alta, când simt nevoia să folosească metaforic numele obiectului respectiv.

Verbul *a arde*, despre care am vorbit în legătură cu derivația sinonimică, poate fi discutat și aici. Din cauza deosebitei sale expresivități semantice (trezește în oricine ideea de „foc“ sau de „suferință fizică și morală“), *a arde* apare frecvent în expresii. De la *a arde o palmă,* unde este întrebuințat metaforic pentru „a da, a trage“, folosirea lui s-a extins în expresii ca: *a arde o amendă, a arde un mușchiuleț în sânge* (după *a trage un mușchiuleț,* și acesta făcut după *a trage o mâncare,* cf. și *i-am ars un șpriț număru' unu*), *a arde o anonimă, a arde o horă* „a cânta o horă“, *a-i arde cuiva de ceva* (sau *a ceva*) „a simți o dorință“, *a-i arde cuiva călcâiele* (sau *tălpile*) *după cineva.*

Cuvântul *bombă,* deși este un împrumut, deci mai recent decât *a arde,* are multe sensuri metaforice, pe lângă sensul inițial de „proiectil încărcat cu materie explozivă, care se aruncă asupra unor obiective“, care apare prima dată la Neculce. Dintre sensurile înregistrate în MDA amintesc „știre senzațională“, „moment critic“, „locuință subterană“, „cameră insalubră“, „ascunzătoare pentru hoți“, „speluncă“, „pahar cu rachiu“.

În toate exemplele date intervine în primul rând fantezia, imaginația vorbitorilor. Ele au la bază încărcătura afectivă care face apel la fantezie, forța creatoare de forme a minții omenești. În astfel de cazuri, nevoia afectivă de a intensifica până la maximum expresia se manifestă uneori prin acumulare de termeni. Apar astfel contaminările, de felul lui *cioclonț < cioc + clonț, furlua < fura + lua, furgăsi < fura + găsi.* Termin cu o bine cunoscută expresie din Creangă: *Dumnezeu să-l iepure* „Dumnezeu să-l ierte“.

V. Formule rimate

Al. Graur a atras atenția asupra unor expresii compuse din două cuvinte care rimează unul cu altul, de ex. *talmeș-balmeș* sau *ceac-pac.*

Astfel de expresii apar și în celelalte limbi balcanice (în turcă și în bulgară, *ceac-pac* „așa și așa; din când în când" apare exact la fel în ambele limbi). Profesorul meu remarcă faptul că, în română, adesea al doilea termen începe cu *m: cigă-migă* „fleacuri", *câr-mâr* (sau *hâr-mâr*), *handra-mandra* „încoace și încolo", *sărac-mărac* „foarte sărac", *sorcova-morcova, șahăr-mahăr, techer-mecher.* În plus, observă el, adeseori cuvintele respective care încep cu *m* nu sunt întrebuințate decât în formulele citate, pe când celălalt cuvânt este bine cunoscut și poate fi întrebuințat și singur.

Între diversele exemple, unele au explicații sigure, având corespondente în alte limbi: *șahăr-mahăr* cf. germ. *Schacher-Macher, techer-mecher* cf. tc. *techermecher.* Pentru celelalte nu se pot găsi explicații și, de aceea, Al. Graur crede că avem a face cu niște cuvinte fabricate prin simpla schimbare în *m* a consoanei inițiale din unele cuvinte cu structură fonetică recognoscibilă. Procedeul există în germană și în fino-ugrică. El a fost explicat de Leo Spitzer ca fiind un fenomen din limbajul copiilor.

Este un procedeu foarte bine reprezentat și în aromână, unde există exemple mai numeroase decât în dacoromână (*carne-marne, fărină-mărină* etc.). Th. Capidan, în cunoscuta sa monografie consacrată aromânei, citează o scrisoare în care un personaj iritat insultă notabilitățile satului numindu-le *bacal-macal* (*bacal* „băcan"), *hangi-mangi* (*hangi* „hangiu"), *kemurgi-memurgi* (*kemurgi* „cărbunar"). El este frecvent și în bulgară.

Originea procedeului din română trebuie căutată în turcă, unde este vechi și foarte răspândit. De acolo a fost introdus în dacoromână, aromână și în bulgară, unde de asemenea există numeroase expresii de acest fel, create după model turcesc.

VI. Despre metaforă I

La întrebarea ce este o metaforă s-ar putea răspunde în diverse feluri, în funcție de lecturile fiecăruia. Lingviștii ar da definiții care pot fi uneori mai complicate. Prefer, pentru publicul larg care urmărește emisiunea „Istoria cuvintelor românești", să reiau ceea ce spunea marele lingvist

român Sextil Pușcariu, în cea mai captivantă carte a sa, *Limba română. I. Privire generală:* „Când nu găsesc în limbă un cuvânt pentru un anumit complex de reprezentări – sau mi se pare că vorba prin care se redă de obicei acest complex nu e destul de evocativă – întrebuințez o **metaforă**. În loc de a numi ceva, numesc altceva, cu care acel ceva are o notă comună atât de izbitoare, încât ascultătorul meu, înțelegând *comparația scurtată* (subl. mea, M.S.) care se face, e în stare să întregească, din imaginația sa, notele rămase neexprimate." Ideea de bază care se degajă din acest amplu citat este că metafora este o comparație prescurtată (ideea aceasta apare încă din Antichitate, la Aristotel, celebrul filozof grec, și la Quintilian, întemeietorul școlii latine de retorică).

Un exemplu, luat tot de la Pușcariu, arată concret cum se produce fenomenul. Dacă spun *buza* unui vas sau a unei răni, sensuri pe care le dau dicționarele românești, se înțelege că ascultătorul va elimina toate reprezentările cuprinse în cuvântul *buză* cu sens propriu (o masă cărnoasă – DEX zice „fiecare dintre cele două părți *cărnoase* ..." – , culoarea roșie, anumite mișcări etc.) pentru a o reține pe una singură, aceea de mărginire de jur împrejur a unei deschizături (tot în DEX se spune „ ... care mărginesc gura și acoperă dinții"). Metafora, odată înțeleasă, poate fi continuată; se spune *buza* ***răsfrântă*** *a unei oale*. Observăm însă că *buză* are și alte sensuri metaforice: „marginea de deasupra a unui deal, a unui pisc", „partea ascuțită la instrumentele de tăiat, tăiș", care pornesc de la faptul că obiectul are mai multe caracteristici, deci el poate servi, în același timp, la serii întregi de metafore.

Alt exemplu elocvent este cuvântul *gură,* care denumește, în primul rând, organul pe unde ***introducem*** alimentele în corp. Prin comparație, se spune *gura sacului, a fântânii, a prăpastiei*. Gura este și organul prin care ***vărsăm*** sau ***scuipăm***. De aceea, se pot înțelege expresii figurate ca *gurile Dunării, gura tunului* etc. Gura cu dinții este și organul cu care ***tăiem*** alimentele când le mâncăm, de aceea putem spune *gura coasei*. În sfârșit, gura este și organul ***vorbirii*** și, de aceea, cuvântul poate fi folosit metaforic pentru „glas" (*se aude numai gura lui*), „gălăgie" (*face gură*), „ceartă" (*a se lua în gură cu cineva*), „vorbă, spusă" (*gura satului*), „bârfitor" (*rău de gură*), „vorbăreț" (*gură-bogată*).

Mă opresc aici, nu înainte însă de a sublinia că toate exemplele descriu *istoria* unor cuvinte românești, conform titlului emisiunii noastre.

VII. Despre metaforă II

În emisiunea precedentă am dat definiția metaforei ca fiind „o comparație prescurtată“ și am explicat cum apare ea. Am ilustrat cele afirmate cu două cuvinte: *buză* și *gură.* Exemplele date pentru română apar și în alte limbi romanice, pe unele regăsindu-le și în latină. Am consacrat o emisiune istoriei cuvântului *braț* moștenit din lat. *bracchium* (transmis tuturor limbilor romanice). În latină apăreau și sensuri metaforice, ca „ramurile unui arbore în raport cu trunchiul acestuia“ sau „brațul unei mări“. Aceasta arată că, uneori, metaforele au la bază aceeași comparație, comună mai multor limbi din aceeași familie sau din familii diferite. Este greu de precizat întotdeauna dacă în cazul cuvintelor românești moștenite un anumit sens metaforic s-a transmis din latină sau este creat pe teren românesc; la cuvântul *braț,* în MDA găsim 36 de sensuri și expresii. Observația este valabilă și pentru cuvintele împrumutate din alte limbi. Este interesant de semnalat că termenul *labrum* care însemna „buză“ în latină, transmis multor limbi romanice, dar nu și românei, avea și sensul „buza unui vas; margine“, ca și românescul *buză,* împrumutat din traco-dacă. Pe de altă parte, așa cum nu toate cuvintele latinești s-au transmis românei, nici toate sensurile metaforice n-au ajuns până la noi. În cazul lat. *oculus* > *ochi* nu avem în română sensul „perlă“, dar avem, la fel ca în latină, sensul „mugur“.

Există însă și metafore specifice fiecărei limbi. Metaforele reflectă adesea împrejurările istorice, geografice și sociale în care s-a dezvoltat limba respectivă. Latinii luau majoritatea metaforelor din viața agricolă: *cumulus* „dâmb“ a ajuns să însemne în latină „mulțime“, sens transmis în fr. *comble*; *fructus* „rod, fruct“ capătă sensul de „câștig, folos, răsplată“ și, ca urmare, *fructuosus* „plin de fructe“ devine „folositor“. Mă voi ocupa pe larg, cu alt prilej, de metaforele românești care se explică prin rolul mare pe care l-a avut viața păstorească la români. Mă limitez acum la expresii ca *închegarea unui gând,* unde putem recunoaște cuvântul *cheag,* sau *oamenii se îmbulzesc,* unde la baza verbului stă cuvântul *bulz* „cocoloș de mămăligă caldă, în care s-a pus brânză de oaie sau urdă“.

În emisiunea viitoare voi încheia ciclul de trei emisiuni consacrate metaforei.

VIII. Despre metaforă III

Este clar că, în cele mai multe cazuri, metaforele apar ca să denumească un obiect pentru care nu există un cuvânt în limbă. Alteori, metaforele apar din motive expresive sau, cum spunea S. Pușcariu luându-l ca model pe lingvistul elvețian Karl Jaberg, din cauză că vorbitorii au predispoziții firești pentru glumă și joacă. Unele fapte de acest fel s-au petrecut în latină, fără ca astăzi să se mai facă legătura etimologică respectivă. În loc de *caput* „cap“ în latină a fost folosit, în glumă, *testa* adică „oală“. Acest cuvânt stă la baza unor cuvinte romanice ca fr. *tête*, it. dial. *testa* (cf. românescul *țeastă*). Metafore similare au apărut pentru sensul „cap“ și în limbile romanice: sp. *calabaza* „dovleac“; fr. *boule* „sferă“ (cf. rom. *bilă*), *citrouille* „dovleac“ (cf. rom. *tigvă*), *citron* „lămâie“, *poire* „pară“, *melon* „pepene“. În *Stilistica limbii române,* profesorul meu, Iorgu Iordan, a înregistrat câteva zeci de termeni metaforici pentru „cap“, care pornesc fie de la forma sa, fie de la inteligența sau de la prostia găzduite în cap.

Există și cazuri când metafora apare pentru a evita pronunțarea unui cuvânt, ceea ce lingviștii numesc „interdicție de vocabular“. Am vorbit, în urmă cu un an, despre *nevăstuică* și am arătat că este un termen metaforic. Fiind un animal temut de cei de la țară, care credeau că vitele mușcate de nevăstuică se umflă și mor, pentru a se feri de apariția lui oamenii nu-i pronunțau numele și au folosit termeni metaforici dezmierdători. La noi, ca și la alte popoare romanice, nu s-a păstrat termenul latinesc *mustela;* s-au creat în schimb metafore: fr. *belette* „frumușica“, it. *donnola* „domniță“, sp. *comadreja* „nășică, cumetriță“, rom. *nevăstuică* (un diminutiv de la *nevastă*).

Închei prin a vă semnala că unele nume de plante venite din Orient prin turcă sunt, în limba de origine, metafore: *enibahar* „mireazmă nouă“, *indrișaim* „esență regală“, *sefterea* „suc regal“, *zarnacadea* „potir de aur“.

IX. Cuvinte databile exact

Cele mai multe cuvinte au apărut sau apar fără să știm cine și când le-a creat. Când este vorba de cuvinte vechi, moștenite din latină, știm

eventual, în unele cazuri, că un cuvânt a fost menționat pentru prima dată într-un text latin scris de un anumit autor (la Tertulian, teolog creștin latin care a pus bazele vocabularului creștin, apar multe astfel de cuvinte; nu știm, în toate cazurile, dacă unele dintre acestea nu circulau cumva în epocă și, deci, el doar să le fi consemnat în scris).

Există însă și cuvinte care pot fi datate exact. Un astfel de caz este cuvântul francez *vandalisme*, pe care româna l-a împrumutat din limba lui Voltaire.

Cuvântul a fost creat de abatele Henri Grégoire, cunoscut cleric și om politic din epoca Revoluției Franceze. El a inventat termenul *vandalisme* în 1793, cu ocazia protestului său contra distrugerii cărților, a operelor de artă sau a monumentelor ce aminteau regalitatea ori religia. În volumul său de *Memorii,* abatele Grégoire spune: *Je créai le mot pour tuer la chose* „am creat cuvântul ca să ucid obiectul". Cuvântul apare, în textele oficiale, în 1794 și a ajuns să fie la modă; unul dintre derivatele sale, verbul *vandaliser,* a rezistat până astăzi, în timp ce *vandaliste* și *vandalique* nu s-au păstrat. Abatele Grégoire a pornit de la cuvântul *vandale,* numele unui popor germanic originar din regiunea fluviului Oder, care, în secolul 5, a invadat și a devastat Galia, sudul Spaniei și Africa de Nord. În 1732 Voltaire folosise cuvântul *vandale* cu sensul figurat de „distrugător brutal, ignorant, iconoclast". De la acest sens figurat a creat abatele Grégoire, câteva decenii mai târziu, termenul *vandalisme.*

O datare exactă, dar în alt fel, există și în cazul faimoasei brânze franțuzești *camembert* al cărei nume vine de la cel al unei mici comune (având 197 de locuitori) din departamentul Orne din vestul Franței, în regiunea Normandia. În 1791, o femeie din această comună, Marie Fontaine, căsătorită cu un domn numit Harel, a pus la punct, împreună cu soțul ei, rețeta de fabricare a brânzei cunoscute astăzi în toată lumea. Nimeni nu știa numele acestei țărănci înainte de 1926, dată la care directorul unei clinici americane, Joe Knirin, s-a dus în Normandia ca să ridice o statuie în amintirea ei, pentru că vindeca bolnavii de stomac cu camembert-ul ei. Istoria nu se termină aici. Statuia Mariei Harel a fost distrusă de bombardamentele din 1944, dar s-a deschis o listă de subscripție a fabricanților de brânză din Ohio (SUA), iar în 1956, la

Vimoutiers, orășel din apropierea comunei *Camembert*, s-a ridicat o altă statuie în memoria creatoarei acestei brânze atât de gustoase, care a făcut ca numele micii comune din Normandia să devină substantiv comun.

X. Creștinismul și limba latină

Într-o emisiune precedentă am arătat că latina a cunoscut o serie de modificări datorită creștinismului. Ele au fost așa de multe, încât specialiștii vorbesc de o *latină creștină* sau *latină ecleziastică*, prin care se înțelege o varietate stilistică a latinei, constituită începând din a doua jumătate a secolului al II-lea și cunoscută din scrierile doctrinare creștine (traduceri ale *Bibliei*, acte ale conciliilor) și din alte documente și inscripții.

Dacă ar fi să formulăm o caracterizare generală a latinei creștine, care să o particularizeze în raport cu toate terminologiile anterioare, ar trebui să ținem seama de larga difuzare a creștinismului în masele necultivate. Acest fapt a determinat o distanțare conștientă a autorilor culți, cel puțin în operele lor adresate unui anumit public, de artificiile prozei și poeziei tradiționale și arhaizante, compensată de o apropiere, de asemenea conștientă, de limbajul familiar. Așa se explică de ce scrierile difuzate în mediile necultivate (mai ales primele traduceri ale *Bibliei*) sunt redactate într-o limbă apropiată de cea vorbită. În latina creștină se răspândea cuvântul Domnului, noua religie apărută în mediile populare. Tertulian, Sfântul Augustin și alți Părinți ai Bisericii, oameni de cultură, capabili să scrie și într-o latină impecabilă, chiar elegantă, se slujesc, în operele lor care aveau scop propagandistic, de o limbă voit apropiată de cea vorbită de poporul căruia i se adresează. Sfântul Augustin afirma, la un moment dat: „Este mai bine să nu fiu înțeles de grămătici, decât să nu fiu înțeles de oameni."

Trebuie precizat, de la început, că ceea ce se numește *latina creștină* nu este o altă limbă decât latina. Deosebirile sunt mai ales de natură lexicală. Nu sunt multe cuvintele folosite exclusiv de scriitori creștini, dar sunt multe cuvinte din lexicul curent care au sensuri noi: *caritas* „milă

(creștină), iubire de Dumnezeu și de aproapele tău", față de „scumpete, afecțiune"; *paganus* „păgân", față de „sătean, locuitor al unui *pagus* (=sat)". Unele dintre aceste sensuri speciale sunt calchiate după greacă: *benedicere* „a binecuvânta", în loc de „a vorbi de bine". Să nu uităm că limba creștinismului, la început, era greaca; latina devine doar la sfârșitul secolului al II-lea a doua limbă a cultului și a scrierilor doctrinare creștine. Din greacă s-au făcut numeroase împrumuturi directe: *angelus, diabolus, episcopus, gehenna, pascha, sabbatum*. În sfârșit, semnalez elemente lexicale populare pătrunse (prin traducerile biblice) în toate stilurile: *ambulare* pentru *ire* „a merge", *manducare* pentru *edere (esse)* „a mânca". Multe dintre aceste cuvinte creștine sunt moștenite de limbile romanice; la cele menționate, adaug și sensurile creștine din împrumuturi grecești ca *basilica* > *biserică, ecclesia* > fr. *église, martyr* > *martor* etc.

XI. Nume interzise

Știați că proverbul „Când vorbești de lup, lupul e la ușă" există la toate popoarele europene? Și chiar dacă ați fi știut, ați fi putut explica cum s-a ajuns la acest lucru? Este sigur că explicația ține de paremiologie, adică de disciplina care se ocupă cu studiul proverbelor, dar este la fel de sigur că interesează și istoria cuvintelor.

Răspândirea proverbului poate fi explicată prin credința populară că simpla evocare a numelui unui animal răufăcător, care îți inspiră teamă sau scârbă, este suficientă ca să-l facă să apară imediat. „Niciodată să nu vorbești de lupi, nici să le zici măcar numele, că vin și-ți mănâncă din vite", spune un țăran moldovean, într-o anchetă folclorică. Teama de a vedea apărând lupul, ursul, iepurele, șoarecele, șarpele, broasca etc., dacă li se pomenește numele, a făcut ca oamenii superstițioși din popor, atât cei din Europa, cât și din alte părți, să evite pe cât posibil pronunțarea cuvântului care le denumește. Dacă nevoia îi silește totuși să vorbească despre unul dintre aceste animale, îi spun cu câte o denumire metaforică, de cele mai multe ori eufemistică, alintătoare, cu scopul de a-l îmbuna, pentru a-i obține bunăvoința. Fenomenul se

numește „interdicție de vocabular". Pe scurt i se mai spune și *tabu,* un termen ajuns din engleză în toate limbile europene. În engleză provine dintr-o limbă polineziană, unde *tabu* înseamnă „interzis, sacru, persoană sau lucru declarat astfel de preoți sau de șefi". Într-o emisiune despre termenul *nevăstuică* am arătat că acest termen a apărut în română printr-o interdicție de vocabular generală în limbile romanice; cuvânul latinesc *mustela* nu s-a păstrat în nicio limbă romanică. De altfel, nu se știe de unde provine cuvântul latinesc care denumea nevăstuica. Rezultă, din cele de mai sus, că din cauza unor superstiții populare o serie de cuvinte nu mai sunt folosite, în locul lor întrebuințându-se termeni metaforici.

Între cuvintele interzise figurează nu numai nume de animale, ci și numele unor ființe imaginare a căror răutate s-ar putea dezlănțui asupra celui care le-ar pronunța adevăratul nume. Așa se explică numărul mare de termeni cu care e poreclit dracul: *Necuratul, Tartorul, Ucigă-l-crucea, Aghiuță, Michiduță.*

Din aceeași teamă, personajele din mitologia populară care pricinuiesc ologeala sunt numite prin epitetele cele mai măgulitoare: de la *Ielele* (provenit din pronumele *ele*) și *Dânsele,* până la *Frumoasele, Fetele câmpului, Milostivele, Măiestrele, Vitezele* etc.

Pornind de la aceste cazuri, unii lingviști s-au gândit să explice prin frica de a rosti anumite cuvinte dispariția acestora. Lat. *sinister* „stâng" nu s-a transmis și a fost înlocuit, în unele limbi romanice, prin termeni împrumutați: rom. *(mâna) stângă,* it. *(mano) stanca,* fr. *(main) gauche.* Probabil tot așa se explică, după I. A. Candrea, dispariția din română a lat. *vacuus* și înlocuirea lui cu *gol* împrumutat din slavă, din pricina credințelor legate de venirea cu mâna goală, de ieșirea în cale cu vasul gol.

XII. Lexic panromanic I

Când am comentat, în diverse emisiuni, istoria cuvintelor moștenite din latină, am precizat că unele dintre acestea sunt transmise tuturor limbilor romanice. Le-am numit *panromanice.* Am crezut util

să discut această categorie în emisiuni speciale, pentru că este important, atunci când se face istoria unor cuvinte, să avem în vedere și imaginea de ansamblu a diferitelor clase de cuvinte din care se constituie lexicul românesc. În acest caz aflăm care sunt cuvintele ce au asigurat unitatea limbilor romanice. Primul inventar al lexicului panromanic a fost făcut de latinistul I. Fischer.

Majoritatea termenilor panromanici fac parte din vocabularul curent al latinei și al limbilor romanice, inclusiv al românei. Acestea sunt:

– pronume și unelte gramaticale (cuvinte care nici nu pot să aibă o istorie zbuciumată), de ex. *care* < *qualis, către* < *contra, de* < *de, eu* < *ego, în* < *in, mai* < *magis, nici* < *neque, nu* < *non, pe* < *per, tu* < *tu* etc.;

– verbe uzuale cu sensuri multiple, de ex. *(a) avea* < *habere, (a) crede* < *credere, (a) fugi* < *fugire, (a) pune* < *ponere, (a) sta* < *stare, (a) zice* < *dicere* etc.;

– adjective (și adverbe) uzuale, de ex. *bun* < *bonus, drept* < *directus, mâine* < *mane, nou* < *novus, sec* < *siccus, viu* < *vivus* etc.;

– numeralele de la *unu* la *zece,* precum și *mie* < *mille;*

– substantive referitoare la om, în primul rând *om* < *homo* și *muiere* < *mulier* (pe care le-am discutat în emisiuni speciale);

– cuvinte denumind părți ale corpului, organe și funcții (pe care le-am discutat, de asemenea, în câteva emisiuni și, de aceea, menționez numai câteva, care sunt panromanice, fără a indica etimonul latinesc): *(a) auzi, (a) bea, cap, corp, dinte, față, frunte, lacrimă, limbă, (a) mesteca, muc, nară, nas, ochi, păr, sete, (a) simți, sudoare, unghie, ureche, (a) vedea* etc.;

– cuvinte referitoare la familie, de ex. *fiu* < *filius, frate* < *frater, ginere* < *gener, noră* < *nurus, părinte* < *pariens, socru* < *socer, văduv* < *viduus* etc.;

– cuvinte ce privesc viața afectivă și intelectuală, de ex. *(a) cunoaște* < *cognoscere, inimă* < *anima, minte* < *mens* etc.;

– cuvinte legate de sănătate, boli, de ex. *(a) durea* < *dolere, dor* < *dolus, (a) geme* < *gemere, (a) muri* < *morior, mut* < *mutus, sete* < *sitis, surd* < *surdus, (a) tuși* < *tussire* etc.;

– cuvinte referitoare la îmbrăcăminte, locuință, alimentație, de ex. *cămașă* < *camisia, casă* < *casa, cină* < *cena, (a) coace* < *coquere, foame* < *fames, fântână* < *fontana, fereastră* < *fenestra, (a) frige* < *frigere, mânecă*

< *manica, pâine* < *panis, perete* < *paries, poartă* < *porta, veșmânt* < *vestimentum* etc.

Voi continua, în emisiunea următoare, cu alte cuvinte panromanice. Din cele 500, voi mai cita câteva, grupate pe domenii semantice.

XIII. Lexic panromanic II

În emisiunea precedentă am vorbit despre importanța lexicului moștenit din latină de toate limbile romanice, numit pe scurt *panromanic.* Termenul *panromanic* este împrumutat din franceză (*panroman*), unde este format cu elementul *pan-* (prezent în cuvinte savante ca *panslavisme, pangermanisme*) provenit din gr. *pan* „tot". Deci fr. *panroman* înseamnă „în toate limbile romanice". Precizez că toate cuvintele panromanice sunt cuvinte moștenite din latină; cuvintele din substrat sau cele din superstrat sunt specifice fiecărei limbi sau fiecărui grup de limbi romanice. Nici cuvintele împrumutate din latina savantă nu pot fi panromanice, din motive pe care le voi explica într-o emisiune consacrată acestora.

După ce, în prima emisiune cu acest subiect, am arătat care sunt termenii panromanici din vocabularul curent, inclusiv cei referitori la om, prezint azi câțiva având legătură cu lumea înconjurătoare, și anume cuvinte referitoare la:

– elemente ale naturii și măsurarea timpului, de ex. *an* < *annus, apă* < *aqua, brumă* < *bruma, cer* < *caelum, iarnă* < *hibernum, lună* < *luna, mai* < *maius, noapte* < *nox, (a) ploua* < *pluere* < *plovere, sâmbătă* < *sabbatum, stea* < *stella, timp* < *tempus, (a) tuna* < *tonare, țară* < *terra, undă* < *unda, vânt* < *ventus, zi* < *dies;*

– configurația pământului, de ex. *câmp* < *campus, lac* < *lacus, mare* < *mare, munte* < *mons, piatră* < *petra, pulbere* „praf" < *pulverem, râpă* < *ripa, râu* < *rivus, vale* < *valles;*

– nume de culori, despre care am vorbit într-o emisiunea specială, așa că acum reamintesc doar că sunt panromanice numai *alb, negru* și *verde;*

– diverse noțiuni curente, de ex. *fum* < *fumus, joc* < *iocus, june* < *iuvenis, loc* < *locus, măsură* < *mensura, nod* < *nodus, nume* < *nomen, parte* < *pars, punte* < *pons, semn* < *signum, somn* < *somnus, soartă* < *sors.*

Cuvintele care denumesc câteva luni ale anului sunt panromanice, dar în română sunt termeni învechiți, și anume *făurar* < *februarius, marț* < *martius, prier* < *aprilis;* pentru denumirea acestor luni se folosesc astăzi cuvintele *aprilie, februarie, martie,* împrumutate din slavă.

Alte cuvinte panromanice circulă azi numai dialectal, de ex. *lume* „lumină“ < lat. *lumen* (care apare și în expresia *lumea ochilor* „lumina ochilor, pupilă“) sau *gută* „picătură“ < lat. *gutta,* cuvinte ce se întâlnesc în Banat.

XIV. Lexic panromanic III

Am pomenit, la un moment dat, faptul că lexicul panromanic numără 500 de cuvinte. Nu e de mirare că simt nevoia să discut despre lexicul panromanic în încă două emisiuni, pentru a arăta cât de variate sunt domeniile în care se folosesc termeni panromanici. Astăzi, cei referitori la câteva terminologii speciale, cum sunt cea a agriculturii și cea a creșterii vitelor. Cuvintele panromanice sunt:

– nume de plante cultivate (și de produse vegetale, părți ale plantelor), de ex. *cânepă* < *cannabis, făină* < *farina, floare* < *flos, foaie* < *folium, in* < *linum, mei* < *milium, must* < *mustum, nap* < *napus, pai* < *palea, pătlagină* < *plantago, spic* < *spicus, unt* < *unctum, vin* < *vinum;*

– nume de plante necultivate (cele mai multe, folosite de om), de ex. *fân* < *fenum, iarbă* < *herba, iederă* < *hedera, soc* < *sambucus, spin* < *spina, urzică* < *urtica;*

– nume de arbori și de pomi fructiferi (precum și de fructe), de ex. *arbor* < *arbor, carpen* < *carpinus, frasin* < *fraxinus, ghindă* < *glans, ienuper* < *iuniperus, lemn* < *lignum, păr* < *pirus, piersică* < *persica, pin* < *pinus, plop* < *populus, pom* < *pomus, salce* < *salx, tei* < *tilia, ulm* < *ulmus, vargă* < *virga;*

– nume de animale domestice (și produse animale, părți ale corpului), de ex. *bou* < *bos, cal* < *caballus, capră* < *capra, câine* < *canis, coadă* < *cauda, coamă* < *coma, corn* < *cornu, creastă* < *crista, lapte* < *lactem, lână* < *lana, ou* < *ovum, pană* < *pinna, porc* < *porcus, seu* < *sebum, taur* < *taurus, vacă* < *vacca, vier* < *verres;*

– diverse, de ex. *(a) ara* < *arare, căpăstru* < *capistrum, car* < *carrus, curte* < *cohors, furcă* < *furca, jug* < *iugum, (a) mulge* < *mulgere, păstor* < *pastor, rânced* < *rancidus, (a) rumega* < *rumigare, vie* < *vinea.*

Și de această dată trebuie să menționez că unii dintre termenii panromanici circulă astăzi doar în graiuri: *ai* „usturoi" < *allium, arat* „plug" < *aratrum, asin* „măgar" < *asinus, vinaț* „(un fel de) vin" < *vinaceus.*

XV. Lexic panromanic IV

Ajuns la ultima emisiune din ciclul „Lexic panromanic", vă rog să mă mai suportați câteva minute, nu înainte însă de a vă atrage atenția asupra faptului că ceea ce intenționez să vă prezint sub forma banală, poate chiar plictisitoare, a unei liste de cuvinte are o dublă motivație: în primul rând, este vorba de cele mai importante cuvinte românești moștenite din latină (mai mult, ele sunt cele mai importante în toate limbile romanice) și, în al doilea rând, sunt convins că, deși au etimologie clară, nu mulți o cunosc. Astăzi, despre nume de animale sălbatice, nume de minerale, terminologia meseriilor, termeni militari, cuvinte din domeniul religiei sau referitoare la relațiile politico-sociale. Așadar, tot cuvinte panromanice sunt și

– unele nume de animale sălbatice, și anume mamifere, de ex. *arici* < *ericius, cerb* < *cervus, fiară* < *fera, iepure* < *lepus, lup* < *lupus, urs* < *ursus;* păsări, de ex. *corb* < *corvus, mierlă* < *merula, pasăre* < *passer, păun* < *pavo, turturea* < *turtur;* insecte, de ex. *furnică* < *formica, muscă* < *musca, păduche* < *peduculus, purice* < *pulex, viespe* < *vespa;* diverse, de ex. *pește* < *piscis, șarpe* < *serpens, vierme* < *vermis;*

– unele nume de minerale și substanțe diverse, de ex. *argint* < *argentum, aur* < *aurum, cărbune* < *carbo, fier* < *ferrum, marmură* < *marmor, sare* < *sal, tăciune* < *titio;*

– unii termeni legați de meserii, comerț, instrumente diverse, de ex. *(a) cerne* < *cernere, coardă* < *chorda, curea* < *corrigia, cui* < *cuneus, fașă* < *fascia, fir* < *filum, fus* < *fusus, mai* < *malleus, masă* < *mensa, moară* < *mola, oală* < *olla, par* < *palus, preț* < *pretium, roată* < *rota, sac* < *saccus, (a) toarce* < *torquere, (a) țese* < *texere, (a) vinde* < *vendere;*

– unii termeni militari, de ex. *arc* < *arcus, armă* < *arma, săgeată* < *sagitta;*

– unii termeni religioși, de ex. *(a) ajuna* < *ieiunare, altar* < *altare, (a) blestema* < *blastimare, cruce* < *crux, înger* < *angelus, Paște* < *paschae, păcat* < *peccatum, păresimi* < *quadragesima, sân(t)* < *sanctus,* v. rom. *zeu* < *deus;*

– unii termeni pentru relații politico-sociale, de ex. *domn* < *dominus, furt* < *furtum, jude* < *iudex, lege* < *lex, oaspe* < *hospes, pace* < *pax, șerb* < *servus, vecin* < *vicinus, (a) vindeca* < *vindicare.*

Termin cu o mărturisire: am încercat să-mi imaginez cum vorbeau românii în primele secole, înainte de contactul cu vechea slavă, pornind de la lexicul panromanic, la care am adăugat alte cuvinte românești moștenite din latină. Este fascinant!

XVI. De ce nu dispar cuvintele latinești

Prima parte a răspunsului la această întrebare am dat-o în diverse emisiuni, când am arătat că numeroase cuvinte latinești sunt atestate nu numai în română, ci în ansamblul idiomurilor romanice (ele sunt, așadar, panromanice). Este vorba, în primul rând, de termeni importanți, referitor la care suntem în drept să presupunem că erau folosiți în mod curent în Antichitate de majoritatea, dacă nu chiar de totalitatea vorbitorilor limbii latine (după cum a arătat profesorul I. Fischer). Erau, cum am mai spus, termeni din vocabularul curent: unelte gramaticale, verbe uzuale cu sensuri multiple, adjective și adverbe uzuale, numerale,

termeni referitori la om, la natură, cuvinte din diverse terminologii speciale (agricultură, nume de animale sălbatice, minerale, meserii, termeni militari, din domeniul religiei, termeni referitori la relațiile politico-sociale). Alături de acestea, multe cuvinte importante s-au transmis din latină numai unora dintre limbile romanice, printre care și româna (*avunculus* > *unchi, fervere* > *(a) fierbe, veneris* > *vineri, vitricus* > *vitreg*). Este posibil ca unele cuvinte importante să se fi păstrat într-o singură limbă romanică, în cazul nostru numai în română (*imperator* > *împărat, ovis* > *oaie, placenta* > *plăcintă, lingula* > *lingură*).

Dacă analizăm cuvintele moștenite din latină, observăm că unele nu denumesc noțiuni importante și totuși s-au păstrat. A doua parte a răspunsului la întrebarea formulată în titlu ar trebui să explice de ce cuvinte neimportante astăzi nu au dispărut din română. Precizarea *astăzi* am făcut-o pentru cuvinte din terminologia țesătoriei, ca **folliolus* > *fuior, *fusticellus* > *fuscel* „vergea la războiul de țesut“, **pedinus* > *pieden* „totalitatea firelor de urzeală de la capătul unei pânze“, *retella* > *rețea* „împletitură din fire de ață“, *spatium* > reg. *spaț* „spațiul dintre sulul dinainte și cel dinapoi“, *tendicula* > *tindeche* „bucată de lemn sau de oțel, cu care se ține întinsă pânza la războiul de țesut“. Acestea au fost în trecut termeni tehnici importanți, într-o terminologie de bază, la vremea aceea.

Există și cuvinte care, probabil, n-au fost niciodată importante și totuși le avem și astăzi. Câteva exemple: ar. *afreață* „turtă“ < *africia, (a) astruca* „a acoperi“ < *astrucare, căscăund* „gură-cască“ < *cascabundus, (a) dejgheura* „a curăța nuci de coajă“ < **disglabrare, drepnea* „soi de rândunică < **drepanella, grangur* < *galgulus, scoare* (reg.) „zgură de metal“ < *scoria*. Păstrarea lor și a altora de același tip nu se poate explica decât prin faptul că nu s-a simțit nevoia să fie înlocuite prin cuvinte împrumutate. În limbă există și ... paradoxuri.

XVII. Cromatica limbii române

Numele de culori aparțin vocabularului de bază al unei limbi. De aceea, principalele nume de culori din română sunt moștenite din latină,

la fel ca alte cuvinte importante. Ca și în alte cazuri, compararea cu situația din celelalte limbi romanice ne permite să ajungem la concluzii interesante.

Se poate observa că numai trei (*alb, negru, verde*) dintre diversele nume de culori s-au transmis tuturor limbilor romanice. Ele există și în cele trei dialecte românești sud-dunărene (aromân, meglenoromân și istroromân).

Cuvântul *alb* continuă lat. *albus* și s-a păstrat cu sensul „alb" numai în română, sardă și într-un dialect retoroman din Elveția. În celelalte limbi romanice urmașii lui *albus* au altă semnificație, înseamnă „zori": fr. *aube*, it., sp. *alba* (cu acest sens s-a păstrat și la noi în expresia *intră alba în sat* „apar zorile"). Pentru numele culorii respective, limbile romanice occidentale folosesc un cuvânt germanic **blank* (fr. *blanc*, it. *bianco*, sp. *blanco*). *Alb* este un cuvânt cu o bogată familie în română: *(a) albi* < **albire, albeață* < **albitia, alboare* „lumină difuză, licărire" < lat. *alborem* (acesta din urmă are corespondente și în alte limbi romanice: v. fr. *aubour*, sp. *albor*, pg. *alvor*).

Negru provine din lat. *niger, nigrum* care însemna „negru strălucitor"; în latina clasică se opunea lui *ater* „negru mat", la fel cum *albus* „alb mat" era opus lui *candidus* „alb strălucitor". În latina târzie, această opoziție s-a pierdut și din fiecare pereche (*niger-ater, albus-candidus*) s-a păstrat numai câte un cuvânt: *niger*, respectiv *albus*.

Verde este urmașul lat. *vir(i)dis*. Din familia lui *viridis* s-a păstrat în română *viridia* „verdeață" devenit *varză*. În Transilvania și Moldova, pentru „varză" se folosește cuvântul *curechi* < lat. **coliculus* (lat. clas. *cauliculus*, diminutiv al lat. *caulis*, care a dat fr. *chou* „varză").

Alte nume de culori de origine latină s-au păstrat numai în câteva limbi romanice, printre care și româna: *galben* < *galbinus* (*jaune* în franceză), *albastru* < **albaster* și *vânăt* < *venetus* s-au păstrat numai în română și în dialectele italienești meridionale. *Roșu*, probabil din lat. *roseus* „de culoarea trandafirului", s-a moștenit în română și în dialectul napolitan.

Unii termeni din latină au o răspândire mai limitată, deci sunt mai puțin cunoscuți; astfel, există în aromână *mul'u* „negricios" < lat. *mulleus* „de culoare roșie" și *mieriu* „albastru" < lat. *merus* „curat". Alte cuvinte

și-au restrâns sensul: lat. *coccinus* „roșu“ > *coacin* „berbec cu botul galben sau roșu“, lat. *rubeus* > *roib* „(despre cal) șarg“.

Atât româna cât și limbile romanice occidentale au împrumutat nume de culori din limbile cu care au intrat în contact. Româna îl are pe *sur* „gri“ din slavă. În franceză, *brun* și *gris* sunt împrumutate din limbile germanice (ca și în alte limbi romanice); la fel este și fr. *bleu,* iar fr. *azur* este din arabă. Româna le-a împrumutat pe toate acestea din franceză (*brun, gri, bleu, azur*).

O sinteză a problemei a făcut S. Fl. Marian, în urmă cu mai bine de un secol (1862), în discursul de recepție la Academia Română (*Chromatica poporului român*).

Pentru o imagine completă asupra terminologiei legate de culori aduc în discuție ceea ce s-ar putea numi „spargerea tiparelor, a clișeelor lingvistice“, care caracterizează în mod special arta poetică. Sunt bine cunoscute formulări ca *toamnă cenușie, creste cărunte, cer plumburiu, cernite înserări.* La Topârceanu apar comparații surprinzătoare, ca *neagră ca un as de pică* sau *ca o muscă-n lapte,* în poezia *Cioara.* Astfel de comparații coloristice abundă în poezia simbolistă (la I. Minulescu, de pildă).

Culoarea poate fi evocată și prin sugestie, cu ajutorul unor metafore: a avea ochi *de mură* („negri și frumoși“), ochi *de cicoare* („albaștri“), ochi *de pisică* („verzi-gălbui“), i-au ieșit *ghiocei în barbă* („a început să încărunțească“), apusuri *însângerate* etc. L. Blaga, în *Mirabila sămânță,* oferă o sinteză a mijloacelor de individualizare a obiectelor prin culoare, în spiritul limbii populare: „Boabele să ți le-nchipui *gălbii, / roșii, verzii, sinilii, aurii,* / când pure, când *pestrițe*“. Domnica Gheorghiu, într-un articol din „Limba română“ (1968) consacrat terminologiei culorilor în română, insistă asupra numelor de culori în artă. Un exemplu este ciclul de versuri *Scântei galbene* de George Bacovia, unde tonurile cromatice, sugestive pentru atmosferă, revin cu insistență: „Amurgul *galben m-a-ngălbenit* și m-apasă, / Ca geamuri *galbene*, cu lacrimi ce nu mai curg“; *Verde crud, verde crud ...* / Mugur *alb*, și *roz* și pur, / Vis *de-albastru* și *de-azur,* / Te mai văd, te mai aud!“; „Și frunze *albe*, frunze *negre,* / Copacii *albi,* copacii *negri* / Și pene *albe,* pene *negre* / Decor de doliu funerar ...“ Pictorul Tonitza acordă grai culorilor, atunci când se referă

la *„râsul roșului pârguit"* sau *„gemetele verdelui"*. Interferența dintre cele două arte înrudite poate fi ilustrată tot prin intermediul poeziei: T. Arghezi definește o zi tristă, cenușie, vânătă, ca fiind o *„zi crochiu / Estompă și condei de plumb"*.

XVIII. Din nou despre nume de culori

În ciclul precedent am dedicat o emisiune numelor de culori, în care am insistat asupra cuvintelor din această categorie moștenite din latină: *alb, negru, roșu, verde, albastru, galben* sunt cele de bază; arom. *mul'u* „negricios" și *mieriu* „albastru" au o răspândire limitată. Există și nume de culori moștenite din latină care și-au restrâns sensul: *coacin* „berbec cu botul galben sau roșu" are la origine lat. *coccinus* „roșu", iar *roib* „(despre cal) șarg" provine din lat. *rubeus,* cuvânt din familia lui *ruber* „roșu, roșiatic". În diverse emisiuni am luat în discuție și alte nume de culori moștenite din latină: *vânăt* provine din lat. *venetus,* iar *cărunt* din lat. *canutus,* derivat de la *canus* „alb (cu referire la păr)".

În emisiunea de astăzi atrag atenția asupra faptului că la elementele moștenite din latină se adaugă derivatele pe teren românesc formate din substantive de origine latină + sufixul *-iu* < lat.*-ivus: arămiu* < *aramă* + *-iu, cenușiu* < *cenușă* + *-iu, cânepiu* < *cânepă* + *-iu, fumuriu* < *fumuri* + *-iu, auriu* < *aur* + *-iu, argintiu* < *argint* + *-iu,* ca și *brumăriu, pământiu, ruginiu.* Sufixul *-ivus* s-a transmis și altor limbi romanice pentru formarea unor nume de culori (v. fr. *chainvigne* corespunde lui *cânepiu*). Acest sufix a fost folosit și pentru formarea unor nume de culori pornind de la cuvinte împrumutate din slavă (*coliliu* < *colilie*), turcă (*cafeniu* < *cafea*), neogreacă (*castaniu* < *castană* sau *stacojiu* < *stacoj* „rac" < ngr. *stacos* „rac").

Româna și-a îmbogățit simțitor posibilitățile de expresie primind din alte limbi cuvinte pentru nume de culori. Sunt cuvinte vechi, azi nefolosite sau cu semnificația în parte uitată: *băl (bălai, bălan)* provine din v. sl. *bělŭ* „alb", iar *civit* „albastru închis, indigo", *cicic* „roșu deschis", *pembé* „roșu deschis" și altele sunt din turcă. Un strat de

termeni mai noi provine din franceză: *bordo* „roșu închis“ < *bordeaux* „idem“ de la numele vinului din regiunea Bordeaux, *maro* < fr. *marron* „castană“, *roz* < fr. *rose* „trandafir“, *oranj* < fr. *orange* „portocală“, *lila* < fr. *lilas* „liliac“. O categorie aparte sunt neologismele *mov* și *violet,* pentru că vin din franceză unde sunt cuvinte moștenite din latină, dar aceiași termeni latinești îi avem și noi moșteniți, sub alte forme: rom. *mov* < fr. *mauve* „nalbă“ < lat. *malva* care a dat în română *nalbă* (*mov* și *nalbă* sunt dublete etimologice); rom. *violet* < fr. *violet* < fr. *violette* < lat. *viola* care a dat în română *vioară* cu sensul „violetă“. Termin cu *pal* < fr. *pâle* < lat. *pallidus,* împrumutat în română și din italiană sub forma *palid.*

XIX. Împrumuturi din franceză

Maria Iliescu a atras recent atenția asupra sorții cuvintelor românești împrumutate din franceză.

După aspectul lor formal, la multe împrumuturi se poate distinge clar dacă au intrat pe cale orală sau pe cale scrisă, pentru că între aspectul scris și cel vorbit al limbii franceze există o mare deosebire. Sunt împrumuturi din limba vorbită cuvinte ca *fular, manșetă, bulion, coșmar,* scrise în franceză *foulard, manchette, bouillon, cauchemar.* În schimb, *automat* [pron. fr. *otomà*], *certificat* [pron. fr. *sertificà*], *sergent* [pron. fr. *serjà*^{n}] provin clar din limba scrisă.

Cuvintele împrumutate pe cale orală, în special în secolul 19, au pătruns în limba noastră prin intermediul numeroșilor tineri români care și-au făcut studiile sau au trăit o vreme în Franța.

În ceea ce privește sensul, cele mai multe cuvinte împrumutate, mai ales cele care aparțin unei anumite terminologii, și-au păstrat sensul din limba franceză: *judiciar* = fr. *judiciare*, *peisaj* = fr. *paysage*, *(a) recolta* = fr. *récolter.* Mai interesantă este categoria cuvintelor care au în română un sens inexistent în franceza contemporană, dar care exista în secolul 19. Astfel, *decoltat* cu sensul „frivol, cam prea liber“ din propoziții ca *Mi-a spus un banc decoltat,* ca și *suetă* „conversație familiară“, sunt cuvinte

care păstrează în română un sens existent în franceza secolului 19, dar dispărut din limba-sursă.

Alte cuvinte împrumutate din franceză și-au extins sensul în română. De exemplu *portbagaj* cu sensul folosit când vorbim de o mașină nu există în franceză, care folosește pentru aceasta cuvântul *coffre*. Este însă sigur un termen luat din franceză, unde se folosește cu sensul „dispozitiv accesoriu al unui vehicol (bicicletă , motocicletă, mașină-sport) pentru a fixa bagajele"; este ceea ce în românește se numește *ataș*. Româna a dezvoltat sensul lui *porte-bagages*, ca și în cazul lui *navetă*, care, pe lângă sensurile păstrate ale fr. *navette* „vehicul care asigură legătura dintre două puncte; parcurgerea de către o persoană a unui drum dus și întors", are și sensul de „obiectul în formă de ladă compartimentată care servește la transportul unor produse alimentare". Acest sens există numai în română.

În încheiere, reamintesc cazul unor cuvinte împrumutate din franceză, pe care de asemenea nu le găsim în dicționarele curente ale francezei din Franța, dar care există în franceza din Belgia sau Elveția; este vorba despre *savonieră* și *galoși*. În cazurile discutate mai sus *(decoltat, șuetă)* avem sensuri păstrate din variante vechi ale francezei, în timp ce *savonieră* și *galoși* sunt cuvinte din variante geografice ale francezei.

XX. Nume de animale

Aduc în discuție numele de animale din perspectiva perechilor ce denumesc *femela* și *masculul*. Ele se grupează în două categorii: unele sunt formate din termeni diferiți (*oaie - berbec*); altele (cele mai multe) deosebesc sexul prin adăugarea unui sufix masculin (*vulpe - vulpoi*) sau feminin (*lup - lupoaică*). Se poate remarca faptul că prima categorie cuprinde nume de animale domestice, unde distincția de sex are o mai mare importanță economică: femela face pui, dă lapte sau ouă. Pentru animalele sălbatice acest lucru este mai puțin important. Această situație o continuă pe cea din latină. Faptul este cu atât mai interesant cu cât numele indo-europene ale animalelor domestice nu precizau sexul.

Masculul nu avea nume în vocabularul indo-europenei. Numele de animale desemnau de obicei femela, pentru că masculii nu se păstrează decât în număr limitat pentru reproducție. Denumirile pentru masculi sunt noi sau puțin răspândite; adesea, pentru a denumi un mascul se adăuga cuvântul ce însemna „mascul".

Iată câteva exemple de acest fel, în care toți membrii perechilor sunt cuvinte moștenite din latină. De precizat că, uneori, „perechile" au mai mulți membri, dacă adăugăm și numele generic al speciei.

Cal „termen generic pentru cabaline, dar și individ mascul", *iapă* „femela calului", *armăsar* (în Banat și *armig*) „cal de reproducere", *râncaci* „cal (sau bou) castrat incomplet". *Cal, iapă, armăsar, râncaci* sunt moștenite din latină (detalii, într-o altă emisiune).

Oaie „femela din specia ovinelor" și *berbec(e)* „masculul oii" sunt moștenite din latină; ultimul are și un sinonim, *arete,* tot moștenit din latină, astăzi folosit mai rar. De reținut că în terminologia oieritului, foarte bogată, din motive ce vor fi arătate altă dată, există și termeni împrumutați din turcă: *asman* și *batal* înseamnă „berbec castrat".

Vacă „femela", *taur* „mascul pentru reproducere", *bou* „mascul pentru muncă și termen generic pentru specia bovinelor" toate sunt moștenite din latină.

Porc „termen generic al speciei porcinelor", *scroafă* „femelă", *vier* „porc pentru reproducere", *mascur* „porc mascul castrat", toate moștenite din latină.

Există și cazuri când unul dintre cei doi membri ai perechii este moștenit din latină și celălalt este împrumutat. Am discutat într-o altă emisiune despre *capră,* cuvânt moștenit din latină, dar *țap,* cuvânt împrumutat; voi prezenta și cazul perechii *găină - cocoș.*

XXI. Nume de animale moștenite din latină

Am adunat într-o singură emisiune numele de animale păstrate din latină, pentru a vedea cât de importantă este moștenirea latinească.

Încep cu animalele domestice, prezentând cuvintele transmise tuturor limbilor romanice, deci cele panromanice: lat. *asinus* > *asin*

(păstrat azi doar regional), lat. *bos* > *bou,* lat. *caballus* > *cal,* lat. *canis* > *câine,* lat. *capra* > *capră,* lat. *porcus* > *porc,* lat. *taurus* > *taur,* lat. *vacca* > *vacă,* lat. *verres* > *vier.* (Menționez, în paranteză, că uneori româna a moștenit din latină nu numai cuvântul de bază, ci și o serie de derivate din familia sa; este cazul lui *porc,* alături de care avem, tot moștenite din latină, pe *purcel, porcar, poarcă, porcină, purcăreață* „cocină".) Un loc aparte are *cattus* „pisică", transmis tuturor limbilor romanice, dar care s-a păstrat în română numai sub forma derivatului *cătușă* (atestat în secolul 18 și prezent și în aromână), format cu sufixul autohton *-ușă.* Sensurile de „lanțuri cu care se leagă mâinile și picioarele deținuților; ancoră" sunt ulterioare și metaforice.

Alte nume de animale domestice s-au păstrat în română și numai în câteva limbi romanice: lat. *admissarius* > *armăsar,* lat. *agnellus* > *miel,* lat. *annotinus* > *noaten* „(oaie) de peste un an", lat. *aries* > (reg.) *arete* „berbec de prăsilă", lat. *catellus* > *cățel,* lat. *equa* > *iapă,* lat. *haedus* > *ied,* lat. **iunicia* > *junice, junincă* „vițea, vacă tânără", lat. *iuvencus* > *junc* „bou sau taur tânăr (între 2 și 3 ani), nepus la jug", lat. *pecuina* > *păcuină* „oaie de lapte", lat. *scrofa* > *scroafă,* lat. *vervex* > *berbece,* lat. *vitellus* > *vițel.*

O poziție specială ocupă lat. *ovis* > *oaie,* care s-a transmis numai românei.

Dintre numele animalelor de pădure și de câmp, s-au păstrat în toate limbile romanice următoarele: lat. *cervus* > *cerb,* lat. *ericius* > *arici,* lat. *lepus* > *iepure,* lat. *lupus* > *lup,* lat. *ursus* > *urs.* Altele s-au moștenit numai în unele limbi romanice: lat. *bubalus* > *bour,* lat. *sorex* > *șoarece,* lat. *vulpes* > *vulpe.* Lat. *mixticius* a dat în română *mistreț* cu sensul „ambiguu, amestecătură"; se folosea (și se mai folosește încă) cu referire la tot ce aparține în același timp la două rase sau are naturi diferite, de ex. *timp mistreț, măr mistreț, porc mistreț.* (Cf. sp. *mestizo* cu același sens.)

În încheiere, câteva remarci cu privire la termeni generali din lumea animală. Lat. *animal,* cu pluralul *animalia* > rom. *nămaie* „vite mici", lat. *fera* > rom. *fiară,* lat. *domesticus* > rom. (reg.) *dumes(t)nic* „domestic, blând, liniștit", lat. *silvaticus* > *salvaticus* > rom. *sălbatic,* toate sunt cuvinte latinești care s-au păstrat și în alte limbi romanice; *masculus* > rom. *mascur* este panromanic (it. *maschio*, fr. *mâle*, sp. *macho*).

O evoluție specială de sens are lat. *vita* „viață" care a devenit în română *viță;* cuvântul românesc *viață* este fie urmașul unui latinesc neatestat **vivitia,* derivat abstract al lui *vivus*, fie format în românește de la *viu.*

XXII. De Crăciun

În urmă cu un an, în preajma sărbătorilor Crăciunului, am discutat despre originea unor cuvinte de felul lui *Crăciun* sau a unor cuvinte ce denumesc mâncăruri de Crăciun (*sarma, piftie*), preparate din porc (*cârnat, slănină, jumară, tobă, caltaboș*), dulciuri tradiționale (*plăcintă, colac, cozonac, turtă*). Trebuie să rețineți că dintre acestea numai *cârnat, plăcintă* și *turtă* sunt moștenite din latină. Celelalte, la care se pot adăuga și altele, sunt împrumuturi din limbile învecinate, dat fiind că bucătăria românească este o sinteză între bucătăria balcanică (orientală și bizantină) și cea central-europeană (ungurească și germană); arătam tot atunci că în epoca modernă a pătruns la noi și tradiția culinară franceză.

De această dată îmi propun ca, în câteva emisiuni, să mă ocup de originea unor cuvinte legate de ceea ce Lazăr Șăineanu numea „creștinismul și limba" (mă refer la cunoscuta sa carte *Semasiologia limbii române*, prima monografie generală asupra semanticii unei limbi romanice). Atlfel spus, mă voi ocupa de influența creștinismului asupra limbii, pornind de multe ori de la cele remarcate de acest mare lingvist care a fost L. Șăineanu.

În loc de introducere, o observație generală. Religia creștină a produs o adevărată revoluție în modul de a cugeta și a simți al popoarelor europene. Această transformare extraordinară, care a zguduit elenismul și lumea romană, a trebuit să-și găsească expresia și în limbă, în primul rând în cele două mari limbi clasice, greaca și latina. Aceste două limbi, apte de a exprima ideile cele mai înalte ale lumii păgâne, se simțeau „cu totul strâmtorate în sfera noii doctrine cu ale cărei idei pur spirituale trebuiră să se adapteze". Ce s-a întâmplat, de fapt? O mulțime de cuvinte au fost „emancipate" din sfera uzului lor cotidian, căpătând o

semnificație mai profundă, iar sensul și mai multora a suferit o restrângere, o specializare, care își poate găsi explicația numai în influența creștinismului.

Evident că mă voi ocupa, mai ales, de faptele care s-au petrecut în latină, limbă care stă la baza limbii române (nu trebuie să dau acum detalii referitoare la originile latine ale limbii române); voi avea însă în vedere și originea altor cuvinte din terminologia religioasă la români. Mă mulțumesc să arăt acum că termenii referitori la religie provin din trei surse: sunt fie moșteniți din latină, cei mai importanți, fie sunt împrumuturi din slavonă, limba bisericii ortodoxe de la noi, fie pot proveni din greacă, adevărata reprezentantă a ortodoxismului.

XXIII. Nume românești de mâncăruri

Am prezentat, în diverse emisiuni, nume de mâncăruri de origini diverse (franceze, germane, grecești, maghiare, turcești, italiene). Într-o emisiune am vorbit și despre nume de mâncăruri cu origine necunoscută (*ostropel, gogoașă*). Astăzi prezint câteva nume create în limba română. Le discut în ordine alfabetică.

Clătită „specie de plăcintă coaptă în tigaie“. În DA se precizează că „se numește astfel fiindcă la copt aluatul *se clătește* continuu în tigaie, ca să nu se ardă“. Cuvântul apare în Lexiconul de la Buda (1825). Acesta este termenul literar; sinonimul *scovardă* < sl. *skovarda* „tigaie“ circulă regional. În franceză (*crêpe*) și în alte limbi romanice, cuvintele pentru denumirea clătitei au la bază termeni care înseamnă „creț“. (Aș aminti aici și pe *vărzare* „un fel de plăcintă umplută cu varză“, format de la *varză.*)

Colțunași sau *călțunași* „preparat culinar făcut din aluat tăiat în pătrate mici, care se umplu cu carne, brânză etc. și se fierb în apă“ este derivat de la *colțun* „ciorap“ + sufixul diminutival *-aș.* Cuvântul circulă mai ales în Moldova și Bucovina.

Frigăruie este un derivat de la *(a) frige* cu sufixul diminutival *-uie.* Reamintesc că în română avem și *friptură,* considerat de cei mai mulți

lingviști moștenit din lat. *frictura;* nu lipsesc și cei care îl explică prin derivare pe teren românesc cu sufixul *-ură* (ca *băutură, corcitură* etc.).

Învârtită „un fel de plăcintă învârtită, cu brânză, coaptă în tigaie" sau „prăjitură făcută dintr-o foaie de aluat bine întinsă, pe care s-a presărat zahăr pisat, miez de nucă etc. și care apoi se răsucește, înfășurându-se ca un sul, și se coace în tavă" este evident un derivat românesc de la *(a) învârti,* cuvânt împrumutat din slavă. (Verbul are mai multe sensuri, fiind sinonim al lui *a întoarce, a roti,* de origine latină, dar și al lui *a suci,* împrumutat tot din slavă.)

Minciună „gogoașă" este o dezvoltare semantică metaforică pe teren românesc a cuvântului moștenit din latină. Este vorba de un aluat prăjit, de forme variate, prăjitură foarte arătoasă, dar fără conținut, ceva umflat și gol pe dinăuntru, deci o minciună. Avem o metaforă simetrică a cuvântului *gogoașă* care înseamnă și „minciună".

Ochi „ou prăjit cu gălbenușul întreg" este o creație semantică românească, făcută, se pare, după un model grecesc.

Sărățea „saleu" este un derivat românesc de la *sărat* + sufixul *–ea;* fr. *salé* „sărat" (prescurtare a construcției *biscuits salés*) a devenit în română *saleu.*

Termin cu *tocană,* pe care dicționarele îl explică prin magh. *tokány.* Interesul prezentat de acest cuvânt constă în faptul că dicționarele maghiare consideră că termenul maghiar *tokány* este împrumutat din română. Deci *tocană* este format pe teren românesc de la *a toca,* la fel ca *tocătură.* Să nu uităm că *tocană,* ca și *balmoș,* aflat într-o situație similară, se leagă direct de oierit și că termenii legați de viață păstorească au pătruns din română în limbile vecine, și nu invers!

XXIV. Nume de mâncăruri turcești

Terminologia gastronomică românească este diferită de cea din Europa occidentală. Situația aceasta se datorează faptului că româna s-a dezvoltat între Occident și Orient, în perioada apariției terminologiei gastronomice actuale (secolul 17) fiind cu fața „întoarsă" mai mult spre

Orient. Am arătat cu alt prilej că elementul latin, la fel ca în celelalte limbi romanice, se păstrează și în terminologia gastronomică. Gastronomia orientală a fost introdusă, mai ales, în epoca fanariotă. Un loc de seamă ocupă, în această terminologie, cuvintele luate din turcă (în treacăt amintesc că și alte domenii ale lexicului au fost puternic influențate de turcă: casa și locuința, flora și fauna, comerțul etc). Cele mai multe dintre aceste cuvinte au pătruns și în alte limbi balcanice (neogreaca, bulgara, sârba), astfel că uneori este greu de precizat dacă un cuvânt turcesc îl avem direct din turcă sau dintr-o altă limbă balcanică. Menționez, de exemplu, cuvântul *rachiu,* pe care unii lingviști îl consideră luat de română din bulgară, și nu direct din turcă.

Termenii de origine turcească sunt numeroși. O enumerare a lor, departe de a fi exhaustivă, ne arată că aceștia se referă la:

– plante și fructele lor, folosite ca materii de bază în prepararea mâncărurilor (*arpagic, bamă, bostan, dovleac, dud, harbuz, pătlăgea, tarhon*) sau ca mirodenii (*anason, enibahar, năut, susan*);

– nume de mâncăruri de bază (*chiftea, ciulama, iahnie, musaca, sarma, telemea*) sau de dulciuri (*acadea, baclava, cataif, halva, magiun, mezelic, rahat, șerbet*);

– nume de băuturi (*afion, balbaș, cafea, rachiu, revac, salep*).

L. Șăineanu, în cunoscuta sa lucrare *Semasiologia limbii române,* atrage atenția asupra cuvintelor și expresiilor privitoare la „beție", pe care românii le-au împrumutat de la un popor a cărui religie îi interzice în mod categoric consumul de spirtoase (*chef, chiolhan, mahmur, turlac, zaiafet*; precum și *a fura luleaua neamțului* sau *a se afuma cu luleaua*). Apropo de *lulea,* care vine din turcă, amintesc că și *tabietul* (și acesta cuvânt turcesc) fumatului vine din turcă, împreună cu alte cuvinte din sfera aceeași sferă semantică: *tutun, ciubuc, giuvanea, imanea, narghilea* (ultimele trei, ieșite din uz).

Dacă vom căuta originea îndepărtată a acestor cuvinte o vom găsi cel mai frecvent în arabă, iar acolo, nu rareori, sunt de origine persană, ceea ce arată că, de fapt, turca a constituit o limbă prin care au ajuns în română cuvintele orientale. Uneori, în arabă cuvintele respective au avut alt sens: ar. *râḥat,* care stă la baza turc. *rahat,* însemna „liniște, confort" și apoi „plăcerea gâtului", înainte de a ajunge la sensul actual.

Rachiu vine din turc. *rakı,* care la rândul lui a fost luat din ar. *'araq* „sudoare"; în expresia *'araq at-tamr* acesta însemna „sudoarea curmalelor" și apoi „băutură amețitoare".

Limbile romanice occidentale au avut ca sursă pentru terminologia culinară tradiția greco-latină, deși influența arabă a fost și ea prezentă, mai ales în spaniolă. Amintesc, în această ordine de idei, că lui *magiun* din turcă îi corespunde un cuvânt grec *malimelon* „măr dulce" (format din *mali* „miere" și *melon* „măr) > lat. *melimelum* > pg. *marmelada* „marmeladă de gutui" (derivat din *marmelo* „gutui") > fr. *marmelade.* Din franceză îl avem și noi pe *marmeladă,* cuvânt care este în concurență cu turcescul *magiun.*

XXV. Nume franțuzești de mâncăruri

În diverse emisiuni am prezentat originea unor cuvinte ca *omletă, cremă, antreu, ecler, flanc, parfeu, croasant,* care au la bază cuvinte franceze. La acestea se pot adăuga altele, de aceeași origine, discutate deja, care provin de la nume de persoană (*beșamel, savarină, chauteaubriand, șarlotă, madeleine).* Prezint astăzi alte câteva astfel de nume. Am ales șapte nume, unul pentru fiecare zi a săptămânii.

Într-un meniu inventat de mine aș începe cu un *antreu,* și anume cu un *volovan* „preparat culinar din aluat franțuzesc umplut cu carne, pește sau ciuperci"; cuvântul nu este înregistrat în DEX, dar apare într-un dicționar român-german al lui Alexi (1908). Are ca etimon fr. *vol-au-vent,* compus din *voler* „a zbura" și *vent* „vânt", din cauză că este făcut dintr-o pastă ușoară, bătută. Se pare că și în Franța este un produs târziu, din secolul 19 (cuvântul este atestat la 1817).

Brioșa este tot un produs de patiserie, preparat prin coacere în forme mici, rotunde și ondulate, a unui aluat. Are la origine fr. *brioche,* care este un derivat de la *brier,* formă dialectală a lui *broyer* „a frământa o pastă cu un fel de sucitoare", instrument denumit în franceză *brie.* Este înregistrat prima dată în DEX.

Pané, cunoscut în expresia *carne pané,* pentru prima dată apare în *Cartea de bucate* a Sandei Marin (1936). În franceză, *pané* este participiul trecut al verbului *paner* „a acoperi cu pesmet", format de la *pain* „pâine". La început, cuvîntul *pané* apărea în expresia *eau panée,* apă în care se înmuia pâinea.

Alt fel de a pregăti carnea este *rulada* „mâncare de carne tocată și rulată, care se coace la cuptor". Termenul apare la începutul secolului 19, cu sensul de „preparat dulce dintr-o foaie de aluat". Ambele sensuri există în fr. *roulade,* cuvînt vechi (din secolul 16), derivat de la *rouler* „a învârti".

La *pané* și *ruladă* se poate mânca și un *soté* „zarzavat copt la foc iute, mișcat tot timpul, ca să nu se ardă", care provine din fr. *sauté,* participiul verbului *sauter* care are și sensul „a frige la foc iute". Apare prima dată la Brăescu, la începutul secolului 20.

La desert se poate lua un *profiterol* „prăjitură cu înghețată și frișcă" (prima atestare, la Ion Vinea). În franceză, de unde provine, *profiterole* este un diminutiv de la *profit,* deci însemna „mic profit", în secolul 16, și apoi „pastă coaptă în cenușă". Sensul din română este recent în franceză (1935).

Tot la desert consider că ar fi bună și o *cremă caramel.* Pe *caramel* „produs de culoare brun-roșcată, solubil în apă, obținut prin încălzirea și deshidratarea zahărului" îl avem din fr. *caramel* < sp. *caramelo* < pg. *caramelo* „țurțure de gheață" < lat. *calamellus* diminutiv al lui *calamus* „trestie" (denumirea vine de la materialul dulce cu care se făcea caramelul, la fel ca trestia de zahăr).

Termin meniul cu un *mazagran,* băutură răcoritoare preparată din cafea neagră concentrată, în care se pun cuburi de gheață. Este un cuvînt împrumutat din fr. *mazagran* care, la rândul lui, are la bază numele localității Mazagran din Algeria.

XXVI. Nume grecești de mâncăruri

Frigănea (folosit mai ales pluralul *frigănele*) „felie de pâine muiată în lapte și ouă bătute, prăjită apoi în unt" este din ngr. *frighaniá.* Este

un cuvânt înregistrat abia în Dicționarul Academiei (1911). Nu este general (nu circula, în copilăria mea, în graiul din Bihor).

Mai vechi este *franzelă* „pâine albă în formă lunguiață", înregistrat la Al. Beldiman (1821). La origine este ngr. *frantsela* „pâine franțuzească". Reamintesc că Al. Graur a atras atenția asupra faptului că, dacă ținem seama că grecescul *ts* este redat prin *z* și de faptul că a existat în Moldova o variantă *franzoală,* care există în rusă și ucraineană, trebuie să presupunem că *franzelă* nu vine direct din greacă, ci prin intermediul unei limbi slave.

Într-o situație asemănătoare este și *plachie,* nume dat mai multor feluri de mâncare: „mâncare de pește cu multe mirodenii", „un fel de pilaf", „piftie" etc. Este un cuvânt ce apare pentru prima dată în scrisorile lui I. Ghica adresate lui V. Alecsandri; are variante regionale ca *placie, platie, plaché, pláchie.* Nu circula în Transilvania. La origine este ngr. *plachí,* dar este posibil să fi intervenit și bg. *plakia.*

Pandișpan „prăjitură pufoasă din făină, ouă și zahăr"este, la originea îndepărtată, it. *pan di Spagna* „pâine din Spania". Există și în fr. *pain d'Espagne,* pătruns în turcă (*pandispanya*) și, din turcă, în ngr. *pandespani;* de la greci l-am luat și noi (prima dată a fost înregistrat în secolul 19, la B. Mumuleanu). Are și variante învechite: *pandespane, pandeșpane.* Cuvântul există și în aromână (*pandispańă*).

Picromigdală (sau, mai nou, *pricomigdală*) „prăjitură uscată, preparată din albuș de ou, zahăr, migdale" apare pentru prima dată în cunoscutul dicționar român-francez al lui F. Damé (la sfârșitul secolului 19) și este un împrumut din ngr. *pikromigdalon,* compus din *pikros* „amar" + *migdalon* „migdală". Cuvântul grecesc *migdalon* a pătruns la noi prin slavă (*migdală*).

Salată, preparat culinar despre care am vorbit în ciclul de emisiuni de acum un an, este din ngr. *salata* (l-am luat ulterior și din fr. *salade*). Atât forma grecească, cât și cea franceză, provin din it. *insalata* cu sensul de „sărată", derivat de la it. *sale* < lat. *sal* „sare". *Salată* cu sensul de „plantă", sinonim al lui *lăptucă,* termen moștenit din lat. *lactuca* (fr. *laitue,* sp. *lechuga*), este și el împrumutat (apare prima dată în Annonymus Caransebesiensis, în jurul anului 1700).

Și *scordolea* „sos preparat din nuci pisate și miez de pâine, frecate cu usturoi, untdelemn, oțet, care se servește cu carne rasol", necunoscut în Transilvania, este din neogreacă (*scordalía*).

Aș vrea să termin cu *bezea* „prăjitură făcută din albuș de ou" care nu este din fr. *baiser,* cum spun dicționarele românești, pentru că nu există în franceză cu acest sens, ci, așa cum a arătat Al. Graur, este din ngr. *bezés,* unde înseamnă același lucru (ar intra în seria prăjiturilor orientale de tipul *pricomigdală,* explicat mai sus, și *trigon* „plăcintă de formă triunghiulară, umplută cu nuci sau alune").

XXVII. Nume de mâncăruri germane I

Am spus în mai multe emisiuni că bucătăria românească, ca și întreaga noastră cultură, materială și spirituală, s-a dezvoltat între Orient și Occident, având la bază o tradiție latină.

Când vorbim de Occident, în cazul gastronomiei românești nu putem omite numele mâncărurilor de tradiție germană (multe dintre ele au ajuns la noi prin maghiară).

Cel mai cunoscut nume este și cel mai vechi atestat, la începutul secolului trecut (1900). Este vorba de *ștrudel* „plăcintă făcută din foi subțiri, umplute cu mere, brânză, nuci" (în unele definiții se spune că e și rulată în formă de sul). Are numeroase variante: *ștrudir, strudul, strudur, strul, strudl.* Etimonul este germ. *Strudel* care înseamnă „vârtej"; regional are și în germană sensul de „prăjitură".

Este cunoscută și altă prăjitură, *cremșnit* < germ. *Kremschnitte* (atestat în DN[3]), pe care nu l-am găsit în marele *Dicționar german-român.* Probabil este un cuvânt regional, format din *Krem* „cremă" cu verbul *schneiden* „a tăia". Apare pentru prima dată în *Cartea de bucate* a Sandei Marin (1936), glosat prin „plăcintă cu cremă de vanilie", care este posibil să fi fost denumirea folosită înainte pentru *cremșnit.* În Transilvania i se spune *cremeș.*

Anghemaht „mâncare cu carne (de miel sau de pui) gătită în sos alb de lămâie" < germ. *Eingemachte*, cu același sens, este înregistrat la noi pentru prima dată tot la Sanda Marin.

Kirș „lichior de cireșe și caise", un fel de vișinată, apare tot la Sanda Marin, dar nu există în dicționare. Este sigur de origine germană, probabil dintr-un cuvânt compus de felul lui *Kirschbranntwein* „rachiu (de cireșe)" sau *Kirschsaft* „suc, sirop de cireșe".

Există, în aceeași carte, termeni ca *nussbrot* glosat „pâine cu nuci" și *studentenbrot* „pâinea studentului", numele a două prăjituri pe care nu le-am găsit în dicționare. *Studentenbrot* are în germană sensul „chec cu smochine, migdale, stafide și alune", la fel ca în română; pe *nussbrot* nu l-am găsit în dicționarele germane consultate.

Un cuvânt interesant este *guguluf*, numele a trei prăjituri, pe care Sanda Marin le numerotează cu I, II și III, fiecare având și o explicație în germană: *Kugelhuft* alsacian, vienez, saxon. *Guguluf* este, evident, o adaptare a lui *Kugelhuft*. Probabil că este un termen dialectal german (nu l-am găsit în marele *Dicționar german-român*).

Sunt sigur de origine austriacă cuvinte dialectale din Ardeal ca *ainpren* „rântaș" < germ. *Einbrenn(e)*, *crofnă* „un fel de gogoașă" < germ. *Krapfen*, alături de *părădaisă* „roșie", *ribizli* „coacăză", *ringlotă* „soi de prună", *șolă* „cană", *țeler* „țelină", *tușpaiz* „garnitură la mâncăruri". Unii dintre acești termeni au pătruns în limba literară: *cremvurșt* < *Kremwürstel*, *parizer* < *Pariser*, *șpriț* < *Gesprizer* și chiar *ștrudel*, discutat la începutul acestei emisiuni.

XXVIII. Nume de mâncăruri germane II

În continuare, aduc în discuție alte câteva cuvinte de origine germană din terminologia culinară.

Pentru început, numele unor „materii de bază" din care se prepară unele mâncăruri.

Cartof (cu diverese variante: *cartoafă, cartoflă*) vine din germ. *Kartoffel* care, la rândul lui, a fost împrumutat din it. dial. *tartuffolo*. Despre *cartof* și sinonimele lui, într-o altă emisiune.

Țucără din *fasole țucără* are la origine germ. *Zuckerbohne* compus din *Zucker* „zahăr“ și *Bohne* „fasole“. S-a păstrat doar prima parte a cuvântului german, devenit *țucără,* ca și în alte cazuri, de exemplu *șvarț* „cafea filtru“ din germ. *Schwarzkaffee*, format din *schwarz* „negru“ + *Kaffee* „cafea“. De remarcat că germ. *Zucker* „zahăr“ < it. *zucchero* < ar. *sukkar* < skr. *sarkarâ*. Din sanscrită l-a luat limba greacă *sakharon* > ngr. *záhari* (bg. *zahar*). Deci *țucără* și *zahăr* au aceeași origine îndepărtată, skr. *sarkarâ* „grăunte, bob“.

Din germană sunt și numele unor fructe: *apricoasă, apricoză* „caisă“, cuvânt regional, împrumutat din germ. *Aprikose*. Circulă în Banat. Mai interesantă este originea îndepărtată a acestui termen. N-o să vă vină să credeți, dar o găsim în latină, unde era (*persica*) *praecocia* „(piersici) care se coc devreme“. Acesta a pătruns în gr. *praikokia* > arab. *barqûq* (cu articol *al-barqūq*) > sp. *albarcoque* > fr. *abricot* > ol. *abrikoos* > germ. *Aprikose*. Profit de ocazie ca să spun că termenul literar *caisă* este un împrumut din turcă, iar *caisână,* care circulă în Ardeal, este din magh. *kajsin*.

O varietate de pere se numește *bergamote* sau *pergamute*. La originea îndepărtată este tc. *beg* „bei“ și *armut* „pară“, deci însemna „pară domnească“ (tc. *beg* are astăzi forma *bey*, de unde termenul românesc *bei*). Din turcă l-a luat italiana, *bergamotta*, unde a fost înțeles ca derivat de la numele orașului *Bergamo* > fr. *bergamote* > rom. *bergamotă*. Forma *pergamute* se explică prin germ. *Bergamotte*, care vine tot din franceză. Alții au sugerat că la originea cuvântului italian ar fi *Bergama*, formă arabo-turcă a cunoscutului oraș *Pergam* din Asia Mică. Ar fi un caz poate unic când numele unui oraș ar sta la baza a două substantive comune, fiindcă și *pergament* are la origine numele aceluiași oraș (despre *pergament,* într-o altă emisiune).

Termin cu numele unei plante aromatice, *maghiran* (*măghiran*), care vine din germ. *Mageran* (are și o variantă *Majoran*). La originea îndepărtată este un împrumut dintr-o limbă asiatică necunoscută. L-au adus în Europa grecii (*amarakon*), de la care a intrat în latina medievală sub forma *majorama*. Din această latină l-a luat germana, *Majoran* sau *Mageran*, dar și italiana (*maggiorana*), franceza (*marjolaine*) și alte limbi europene.

XXIX. Nume de mâncăruri germane III

Când am ales această temă, și anume terminologia culinară de origine germană în română, n-am bănuit că sunt așa de multe lucruri de spus. Într-o ordine „neordonată“ continui cu *tort(ă), chiflă, craflă, marțipan, candel, lebărvurșt.*

Tort toată lumea știe ce înseamnă. Mai puțini știu (nu știam nici eu, înainte de a pregăti emisiunea) că la originea îndepărtată stă probabil verbul latinesc *torquere* „a țese“, transmis tuturor limbilor romanice (de la acesta avem rom. *a toarce*). De la participiul trecut feminin latinesc *torta* s-a ajuns la it. *torta* „tort“ și de acolo la germ. *Torte* > rom. *tort.*

Chiflă „pâinișoară, croasant“, care apare prima dată la Alecsandri, este din germ. *Kipfel.* Dintre variantele lui, *chipel* apare la 1770 într-un document publicat de Iorga (*chipel și covrigi*). Este un cuvânt răspândit și în alte limbi: maghiară, bulgară și italiană (*chifel*). La origine, în germană însemna „cornet“ și provenea din lat. *cippum,* transmis și în română (*cep*).

Craflă „gogoașă“, cu variantele *crafnă* și *croafenă,* pe care nu îl găsesc în niciun dicționar, dar apare în *Cartea de bucate* a Sandei Marin, vine din germ. *Krapfen,* cu același sens.

Glazură „strat subțire de zahăr ars“ vine din germ. *Glasur* care înseamnă același lucru, dar și „email, smalț“, ca în română. Și *smalț* vine tot din germană (*Schmaltz*), dar și din greacă.

Marțipan „produs zaharos obținut dintr-un amestec de zahăr și miez de migdale“ este împrumutat din germ. *Marzipan.* Istoria cuvântului german este captivantă. La origine este cuvântul arab *mawtabān* „cineva care șade“ (de la verbul *wataba* „a ședea“), devenit în timpul cruciadelor numele unei monede care îl reprezenta pe Isus Hristos șezând pe un tron. Cuvântul arab a fost împrumutat de italiană; în dialectul venețian *matapan* era o monedă de argint cu valoarea de 12 dinari, emisă la 1202, sub domnia dogelui Enrico Dandolo. A ajuns să însemne „dare de 10%“ și apoi, sub forma *marzapane,* a devenit „cutie care echivala cu o zecime de baniță“, de unde cuvântul ajunge să însemne, în Italia, conținutul cutiei, și anume o zaharica. De aici l-a luat germana pe *Marzipan.*

Candel „zahăr cristalizat" provine din germ. *Kandelzucker*, compus din *Kandel* și *Zucker*, care copiază it. *(zucchero) candi(to)*, în care *candi* este un cuvânt împrumutat din ar. *qand* „zahăr de trestie". *Candel* a preluat sensul lui *Kandelzucker*.

Ca să nu se creadă că din germană avem numai nume de dulciuri, precizez că avem și multe nume de mezeluri. Am amintit de *parizer*, dar nu-l pot lăsa deoparte pe *lebărvurșt* „mezel preparat din ficat de porc" < germ. *Leberwurst*. Apare prima dată la Brăescu. Cel preparat la mine în Bihor, cu ficat neamestecat cu alte produse porcine, marea mea slăbiciune, se numește *maioș* < magh. *majos* (în MDA este glosat greșit „caltaboș").

XXX. Nume de mâncăruri cu origine necunoscută

Când spun „origine necunoscută" înțeleg două lucruri: cuvinte despre care în dicționare se spune că sunt cu „etimologie necunoscută" și altele despre a căror etimologie se spune că este „incertă" sau „nesigură". Pentru publicul larg, cele două precizări înseamnă același lucru: nu se știe sigur de unde vine un cuvânt. În cazul numelor de mâncăruri noi, poate interveni și faptul că uneori o mâncare poate să aibă la bază numele unui bucătar sau al persoanei pentru care s-a inventat acel fel de mâncare. Am vorbit, într-o altă emisiune, despre diferite feluri de mâncare franțuzești care conțin și cartofi, în numele cărora apare cuvântul *Parmentier: potage (supă) Parmentier, poulet (pui) Parmentier*. Este vorba de numele unui agronom francez, care a răspândit cultura cartofului în Franța, în secolul 18.

În cartea de bucate a Sandei Marin sunt câteva nume de prăjituri compuse din cuvântul *tort* însoțit de nume proprii: *tort Sacher, tort Saint-Honoré, tort Napoleon*, dar și *tort Zizi* și *tort Doboș*. Ultimul se folosește și ca substantiv comun: *doboș* „tort făcut din foi de aluat suprapuse, cu cremă de ciocolată între ele și cu glazură de zahăr ars deasupra". Cuvântul apare ca nume comun cu origine necunoscută. Aproape sigur e un nume de persoană, *Doboș*, de origine maghiară

(înseamnă „toboșar"). Este exact situația lui *Zizi* din *tort Zizi*: nu știm cine a fost *Zizi,* nici *Doboș*. Există și *cremă Bibescu* sau *pesmeți Florina,* în aceeași situație.

În alte cazuri de mâncăruri cu origine necunoscută, ca *ostropel* (cu varianta *ostropeț*) „fel de mâncare preparată din carne (de pasăre), cu sos de oțet, făină și usturoi", cuvânt necunoscut în Transilvania, numele este atestat la 1749, deci este relativ vechi. Poate fi un cuvânt luat dintr-o limbă balcanică. Trebuie să fi fost frecvent, fiindcă în varianta *ostropeț* apare în expresia *a umbla cu ostropețul* „a umbla din casă în casă, invitând la ospățul de a doua zi după nuntă".

În cazul lui *papanaș,* se trimite pentru etimologie la *papă* „mâncare" în graiul copiilor.

Pentru *gogoașă* se trimite la *cocoașă*. În DA se spune că are la bază o rădăcină *coc-, gog-* care însemna „umflat". Nu este un cuvânt general; în unele locuri se folosește *pancovă* (la mine în Bihor) < magh. *pánkó*. Până a ajunge în maghiară, cuvântul a trecut prin diverse limbi, pornind din greacă, unde *patane* însemna „strachină". Împrumutat de latină, *patina* „tigaie, tingire" a fost luat de germ. *Pfanne* „tigaie", de la care s-a format *Pfannkuchen* „gogoașă" (compus cu *Kuchen* „prăjitură"), devenit în maghiară *pánkó*. În română, forma *pancovă* a fost, probabil, influențată și de cuvântul german. Din română l-au luat sașii (*Pânkowe*), iar de la sași l-a luat din nou maghiara și sub forma *pankova*.

În încheiere atrag atenția asupra unei capcane etimologice: *bavareză* „băutură dulce cu vanilie, cu alune etc." nu vine din germană, ci din fr. *bavaroise* (femininul lui *bavarois* „infuzie de ceai aromatizat cu lapte și zahăr"). Cuvântul denumește o băutură lansată ca modă, la cafeneaua Procope, de prinții de Bavaria.

XXXI. Nume de păsări moștenite din latină

În cei doi ani, de când fac această emisiune, am vorbit despre originea unor nume de păsări moștenite din latină. Am considerat necesară și imaginea de ansamblu a acestui câmp semantic.

La început, cuvinte generale privind părțile corpului și fiziologia păsărilor. Sunt panromanice lat. *crista* > *creastă,* lat. *ovum* > *ou* și lat. *pinna* > *pană.* Transmise numai unor limbi romanice sunt lat. **cubium* > *cuib* și lat. *exvolare* > *(a) zbura.* Lat. *passer* însemna „vrabie“ (sens păstrat, regional, și în română, unde *pasăre* înseamnă și „vrabie“, nu numai denumirea generală a speciei). Cât privește lat. *rostrum* „cioc“ devenit în română *rost* „gură“, acesta are o evoluție semantică despre care voi vorbi într-o emisiune specială.

Dintre păsările de curte este ciudat că numai lat. *pavo* > *păun* s-a transmis tuturor limbilor romanice; altele, lat. *gallina* > *găină* și lat. *palumbus* > *porumb* „porumbel“, există numai în unele limbi romanice (fr. *pigeon* „porumbel“ < lat. *pipionem,* cuvânt expresiv pentru „pui de porumbel“). Rom. *pui* vine din lat. **pulleus* (variantă a lui *pullus,* care a dat fr. *poule* „găină“).

Dintre denumirile păsărilor de pădure și de câmpie sunt panromanice numai patru: lat. *aquila* > v.rom. *aceră,* lat. *corvus* > *corb,* lat. *merula* > *mierlă,* lat. *turdus* > *sturz.* Altele sunt cuvinte latinești transmise doar unor limbi romanice (printre care și română): lat. **cuccus* > *cuc,* lat. *gaia* > *gaie* „uliu“, lat. *galgulus* > *graur,* lat. *grus* > (reg.) *grui* „cocor“, lat. **hirudinella* > *rândunea* (arom. *arândură* < lat. **harundula*), lat. *vultur* > *vúltur* (varianta *vultúr* < lat. *vulturius*). Probabil că *drepnea* „varietate de rândunică“ este lat. **drepanella,* cuvânt transmis doar românei, așa cum este și *grangur* „pasăre cântătoare cu penele galbene“ < lat. *galgulus,* cuvânt rar, atestat la Plinius; în latină, cuvântul face parte din familia lui *galbus* „verde deschis, galben“.

XXXII. Nume de păsări de curte I

Am considerat necesar să discut numele de păsări de curte și numele de păsări sălbatice în două emisiuni distincte. Păsările de curte sunt mai puțin numeroase, cele sălbatice sunt mai multe și mai variate. În cel mai cunoscut dicționar etimologic al limbii latine elaborat de A. Ernout și A. Meillet, se subliniază că numele de păsări sălbatice, mai ales dacă ne

referim la termenii populari, sunt mai puțin stabile, provin din limbi diferite. Nefiind stabile, poate interveni imaginația populară, sursă de creare de termeni și forme noi. Amintesc aici pe *codobatură* < lat. **coda-battula* (în inscripții apare *cauda tremula*). Forma latinească stă și la baza calabr. *codivàttula*. În general, celelalte limbi romanice au preferat ordinea inversă a cuvintelor în cuvântul compus (it. *batticoda*, fr. dial. *battequeue*) sau cuvinte formate de la alte baze lexicale (fr. *hochequeue* „mișcă coada", *bergeronette* < *berger* „păstor", *lavandière* „spălătoreasă"). La noi, cuvântul are numeroase variante fonetice: *cotrobatură, cotorobatură, codobaciță,* arom. *cudubatură, coadabatură.*

Revenind la păsările de curte, surprinde poate (vom vedea de ce am spus *poate*) numărul redus de termeni moșteniți din latină: *găină* < lat. *gallina, păun* < lat. *pavo* și *porumb* < lat. *palumbus*. Precizez că doar *păun* < lat. *pavo* este panromanic. Adaug aici și o serie de termeni generali referitori la păsări, fiindcă sunt importanți pentru păsările de curte, crescute din motive economice. Unii dintre acești termeni sunt moșteniți de toate limbile romanice: *creastă* < lat. *crista, ou* < lat. *ovum, pană* < lat. *pinna*. Nu pun probleme etimologice.

Cuib < lat. **cubium* este păstrat și în dialectele sud-dunărene; cuvântul neatestat *cubium* este cerut și de urmașii săi dintr-o serie de dialecte italiene. El face parte din familia lat. *cubare* care a dat fr. *cuver* „a cloci (ouă în cuib)". Termenul latinesc pentru „cuib" *nidus* s-a transmis tuturor limbilor romanice, cu excepția românei. De ce, nu știu! Pot spune doar sigur că apariția lui **cubium* este o inovație pe terenul latinei; urmașii lat. *nidus* (it. *nido*, fr. *nid*, sp. *nido*) continuă situația mai veche din latină.

Pui vine din lat. **pulleus* < *pullus* „pui de animal, în general", dar și „pui de găină". Cuvântul are o interesantă evoluție din punct de vedere semantic în franceză, unde (sub forma *poul*) este atestat foarte devreme cu sensul de „cocoș tânăr", apoi și la feminin (*poule*) „găină tânără". Acest cuvânt este astăzi general în franceză pentru „găină", fiindcă a eliminat v. fr. *geline* care provenea din lat. *gallina*, devenit în română *găină*.

Am arătat cu alt prilej că lat. *rostrum* „cioc" > rom. *rost* „gură" are această evoluție semantică numai în română. În încheiere precizez că și *a zbura* vine din lat. *exvolare;* alte limbi romanice îl continuă pe *volare*.

(Vă mai aduceți aminte de canțoneta *Volare* a lui D. Modugno? A fost votată recent la Eurovision printre primele 5 din cele 50 care au câștigat premiul în ultimii 50 de ani!)

XXXIII. Nume de păsări de curte II

În emisiunea aceasta vă prezint nume de păsări de curte nemoștenite din latină. Repet observația generală de ieri, când am afirmat că numele de păsări de casă din latină nu sunt numeroase. Acestea sunt ***găină, păun*** și ***porumb.*** Mai sunt moștenite și ***pui, ou, pană, cuib.*** Am obiceiul să-mi pun și întrebări: de ce nu s-au păstrat din latină termenii pentru „cloșcă", „gâscă", „rață"? Nu mă întreb de ce nu avem termen moștenit pentru „curcan", fiindcă America, de unde a fost adus curcanul, nu era descoperită la data când latina s-a transformat în limbile romanice (inclusiv în română).

Pentru a încerca o explicație vă propun să vedem ce cuvinte erau în latină pentru păsările respective. Pentru „cloșcă" se folosea construcția *gallina mater* „găina mamă". Limbile romanice au creat cuvinte ca fr. *couveuse* care nu înseamnă numai „clocitoare", ci și „cloșcă", sau ca sp. *clueca* de la lat. **clocca*, cuvânt onomatopeic format de la sunetele scoase de cloșcă. Nimic nou sub soare: *cloșcă, cloță, clocă,* toți termeni din română, au fost considerați împrumuturi din slavă, deși ar putea fi reuniți în familia expresivă a verbului *(a) cloci.* După Ciorănescu, *(a) cloci* ar fi o creație pe teren românesc de la sunetele pe care le scoate cloșca. Coincide cu formele din alte limbi apropiate de română (lat. *glocire*, fr. *glousser*, sp. *clueca*, alb. *klotšis*), ca și germ. *kluken*, gr. *closso.* V-am pus pe gânduri?

Concluzii noi am prezentat într-o emisiune despre *cocoș,* când am menționat părerea unor specialiști, și anume că ar avea o bază onomatopeică, prezentă și în alte limbi romanice. Etimologia curentă, din slavă, nu explică deosebirea de înțeles (în slavă, *cocoș* înseamnă „găină").

Pentru „gâscă“ avem în latină pe *anser,* transmis limbilor romanice. În latina târzie a fost dublat de *auca,* diminutiv al lui *avis* „pasăre“; de la acesta avem it. *oca,* fr. *oie.* Spaniola îl are pe *ganso* împrumutat din got. **gans* (în germană este *Gans,* iar în engleză *goose*). Noi îl avem pe *gâscă* din slava de sud, din bulgară. Din ucraineană, limbă slavă din nord, a venit *huscă* „bucată de sare rafinată“, numită astfel metaforic, datorită culorii sale albe.

Despre „rață“ am vorbit altă dată și am arătat că termenul latin era *anas*; s-a păstrat numai în unele dialecte romanice, principalele limbi romanice folosind creații noi (fr. *canard,* sp. *pato*). În română *rață* este, se pare, din substratul traco-dac.

Alături de *pană* < lat. *pinna,* îl avem și pe *puf* „pene mici și moi“ < sl. *puchŭ. Târtiță* „noada la păsări“, cuvânt împrumutat din slavă, este numită popular și *noadă,* foarte probabil în legătură cu *nod* < lat. *nodus.*

XXXIV. Nume de păsări sălbatice

Ca în majoritatea diverselor terminologii, și în domeniul păsărilor sălbatice găsim mai multe straturi etimologice. Este interesant, în astfel de cazuri, să vedem, de la început, care sunt diversele straturi etimologice și, în măsura posibilului, cum se explică prezența sau absența unor termeni. Și de această dată, elementul latinesc moștenit este bine reprezentat. Unele dintre denumirile latinești s-au transmis tuturor limbilor romanice. Sunt în această situație *aceră* „vultur“, *corb, mierlă, sturz* (discutate într-o emisiune specială). Sunt moștenite din latină și *cuc, drepnea* „un soi de rândunică“, *gaie, grangur, graur, grui* „cocor“, *potârniche, rândunea* și *vultur; privighetoare* este format în română de la verbul *(a) priveghea,* cuvânt moștenit din lat. *pervigilare.*

Nu lipsesc numele de păsări sălbatice considerate de cei mai mulți ca provenind din substratul traco-dac: *barză, cioară, ghionoaie, pupăză.* Aș adăuga aici și pe *cioc,* chiar dacă este vorba de un cuvânt folosit și pentru păsările domestice, cum este și termenul *pasăre,* moștenit din latină (îl voi prezenta, de asemenea, într-o emisiune specială).

Numele de păsări sălbatice cele mai cunoscute și mai răspândite, provenite din alte limbi decât latina, sunt cele din limbile slave. Fac parte din această categorie următoarele cuvinte: *lăstun* „pasăre mică, asemănătoare cu rândunica“, *cârstei* (și *cristei, crâstel, crâsteț, cârstel,* cu atât de multe variante fonetice datorită faptului că termenul își păstrează caracterul onomatopeic și în română), sinonimul său *lișiță* este tot din slavă, *dropie, prepeliță* (la origine tot onomatopeic), *vrabie* (îl discut împreună cu *pasăre,* moștenit din latină, într-o emisiune specială), *lebădă.* De remarcat că *dropia, prepelița, lișița* și *cârstelul* sunt păsări care trăiesc la câmpie.

Există și termeni din maghiară: *șoim, uliu, vindereu* (ultimul este un cuvânt regional, denumește un fel de șoim). Despre ei voi vorbi într-o emisiune specială.

Sunt puține numele de păsări sălbatice împrumutate din greacă (*scatiu,* după unii și *cucuvea*) și aproape inexistente cele din turcă. Acest fapt spune ceva despre natura contactului dintre română și limbile respective, mai ales dacă ne gândim că sunt numeroase cuvintele din alte domenii împrumutate din greacă și turcă.

În sfârșit, există o serie de nume de păsări exotice care au pătruns la noi mai târziu, mai ales prin franceză, deși la originea îndepărtată provin din limbi americane (*colibri*) sau asiatice (*papagal,* acesta ajuns în română prin italiană, care l-a luat din arabă, unde este probabil de origine indiană).

Multe nume de păsări sălbatice au origine onomatopeică, pornind de la strigătele pe cale le produc. Această origine este invocată adesea când nu se poate preciza de unde provin denumirile respective.

XXXV. De luni până vineri

Pentru a înțelege mai bine de unde vin numele zilelor săptămânii, în română și în celelalte limbi romanice, trebuie să ne întoarcem la latină, mai exact la primele secole ale erei noastre. În acea epocă, în toată lumea romană se foloseau numele zilelor introduse în limbă de păgânism: *dies*

Solis, dies Lunae, dies Martis, dies Mercuri, dies Iovis, dies Veneris, dies Saturni. Acest sistem avea la bază un model babilonian-egiptean. Biserica creștină nu vedea cu ochi buni aceste denumiri. În comunitățile creștine s-a propagat, de timpuriu, obiceiul de a folosi numerale, luând ca punct de pornire ziua de sabat. Dar în primii ani ai secolului al II-lea, grupurile de creștini, pentru a marca independența față de ritul evreiesc, au renunțat, din ce în ce mai frecvent, la sărbătoarea sabatului ca punct de plecare pentru a marca zilele următoare și au folosit, în schimb, ziua Domnului ca zi de sărbătoare. Sistemul nou a căpătat formele următoare: *sabbatum (dies sabbati), dies dominica, secunda sabbati (secunda feria), tertia sabbati (tertia feria), quarta feria, quinta feria, sexta feria*. Acest sistem nu s-a răspândit în masele de creștini (el continuă să existe astăzi doar în portugheză, unde pentru vineri se spune *sexta feira* „a 6-a zi după sărbătoare", adică după duminică). În latinitatea ce stă la baza limbilor romanice continuă să se folosească sistemul păgân, în ciuda faptului că la începutul secolului al V-lea episcopul Caesarius din Arles (sudul Franței) insista asupra necesității de a se evita denumirile păgâne.

Eforturile bisericii n-au fost în zadar, deși n-au avut un succes total. Biserica a reușit să introducă pentru duminică numele creștin, *dies dominica (dominicus)*. La fel pentru ziua de ajun, sâmbăta (*dies sabbati*), când lucrul era adesea oprit și când se oficia o slujbă prin care credincioșii să fie pregătiți pentru ziua Domnului. În toate limbile romanice, *dies dominica* și *sabbatum* (*dies sabbati*) au înlocuit formațiile păgâne *dies Solis* și *dies Saturnis* (despre *duminică* și *sâmbătă*, mai pe larg în emisiunea viitoare). Pentru celelalte zile, de luni până vineri, eliminarea numelor păgâne a fost imperfectă. În general, numele romanice ale zilelor săptămânii, de luni până vineri, au la bază un nume de planetă. Există trei tipuri: a) *lunis, martis* etc.; b) *dies lunae, dies martis* etc.; c) *lunae dies, martis dies* etc. Aceste tipuri se întâlnesc în limbile romanice sub formele: a) rom. *luni*, sp. *lunes* etc.; b) cat. *dilluns*, prov. *delun* etc.; c) fr. *lundi*, it. *lunedi* etc.

În română avem *luni* < lat. *lunis* [în loc de *lunae (dies)*], *marți* < lat. *Martis, miercuri* < lat. *Mercuri, joi* < lat. *Iovis, vineri* < lat. *Veneris*. De remarcat că în dialectul istroromân din Istria se păstrează trei nume din

latină: *luni, vineri* și *dumirecă* (în graiul din Jeiăni) sau numai *dumirecă* (la Susnevița). Restul sunt nume luate din croată.

Am spus că eliminarea numelor păgâne a fost imperfectă. Precizez că m-am gândit la *vineri* și *miercuri,* despre care vorbesc într-o altă emisiune.

XXXVI. Numele de persoană și etimologia îndepărtată I

Multe nume folosite astăzi sunt, la originea îndepărtată, din ebraică. Ele s-au răspândit prin intermediul creștinismului în toată lumea, trecând prin greacă și/sau prin latină. Au ajuns și la noi, uneori prin slavă, unde au fost luate tot din greacă (slavona a fost limba de cult a bisericii ortodoxe, așa cum latina a fost limba de cult a bisericii catolice).

Ebraica era, la fel ca araba și feniciana (ultima, astăzi dispărută), limbă semitică. (În paranteză fie zis, fenicienii au avut o scriere alfabetică despre care nu știm exact de unde vine. Știm însă că stă la baza tuturor alfabetelor ulterioare, semitice sau indo-europene. Și grecii au împrumutat alfabetul fenician, l-au adaptat și au inventat semne speciale pentru vocale.)

La vechii semiți existau diverse tipuri de nume de persoană: există atât nume formate dintr-un singur cuvânt, cât și nume compuse din două cuvinte. Toate numele au un înțeles. În ebraică avem *Aaron* „gură" (adică „profet"), *Adam* „roșu" (adică „pământ roșu, lut"), *David* „iubit", *Eva* „viață", *Hanna* (rom. *Ana*) „îndurare", *Miriam* „amărăciune" (*Maria* este refăcut din *Mariam*, considerat acuzativ latinesc), *Martha* „stăpână", *Rebecca* (rom. *Reveica, Reveca*) „juncă", *Solomo* (rom. *Solomon*) „pașnic", *Șușannah* (rom. *Suzana*) „crin" etc.

În ebraică există și nume constituite din adevărate fraze: *Eliyahu* (rom. *Ilie*) înseamnă „Dumnezeul meu este Iehova", *Eliezer* (rom. *Lazăr*) „Dumnezeu a ajutat", *Elisabeth* (rom. *Elisabeta*) „Dumnezeu este bucuria", *Immanuel* (rom. *Emanoil*) „Dumnezeu e cu noi", *Iacob* „ține călcâiul" (după legendă era frate geamăn cu Esau și s-a născut ținându-se

de călcâiul acestuia), *Iehohanan* (rom. *Ion*) „Dumnezeu este milos", *Mihael* „cine-i ca Dumnezeu" etc. Sunt și nume compuse: *Abraham (Avram)* „tatăl marii mulțimi", *Matthiah (Matei)* „darul lui Iehova".

Din exemplele de mai sus rezultă că multe nume fie încep cu *I-* sau *El-,* fie se termină cu *-el.* Ambele secvențe reprezintă, în ebraică, numele lui Dumnezeu: prima este o prescurtate a lui *Iahve (Iehova),* iar a doua este un pseudonim al lui Dumnezeu, numele său adevărat fiind ținut secret de preoți (cine cunoștea acel nume putea să-l invoce și căpăta o oarecare putere asupra purtătorului). Câteva exemple cu *I-* sau *-el*: *Iehoșua* (rom. *Isus*) „Dumnezeu e salvarea", *Ioseph* (rom. *Iosif*) „Dumnezeu să înmulțească", *Daniel* „judecătorul lui Dumnezeu", *Gabriel* „eroul lui Dumnezeu".

Unele nume au fost traduse, din ebraică, în greacă și latină: *Eva* a fost tradus de evreii din Alexandria cu grecescul *Zoe* „viață", *Kifa* (ebr. *kifa* „piatră") a devenit gr. *Petros* și lat. *Petrus* (de la gr. *petra* > lat. *petra* „piatră").

XXXVII. Numele de persoană și etimologia îndepărtată II

În emisiunea precedentă am vorbit despre numele de persoană care, la originea îndepărtată, vin din ebraică, limbă semitică, diferită de cele mai multe limbi europene. Datorită creștinismului ele s-au răspândit în toată lumea.

Aproape toate limbile vorbite astăzi în Europa – limbile romanice (provenite din latină), limbile slave, limbile baltice (letona, lituaniana), limbile germanice, limbile celtice (irlandeza, scoțiana, bretona), greaca, albaneza, armeana – sunt înrudite între ele și derivă, așa cum am arătat în alte emisiuni, dintr-o limbă unică, vorbită în urmă cu câteva mii de ani. A fost denumită, prin convenție, limba indo-europeană, pornind de la extinderea sa geografică, denumire consacrată prin tradiție (această familie de limbi are reprezentanți și în continentul asiatic: persana, indiana și țigăneasca). Toate aceste limbi, cu excepția latinei, au sau au

avut în trecut același sistem de formare a numelor de persoane, probabil moștenit din limba comună primitivă. Orice om avea un singur nume, de obicei compus din două elemente.

Dacă luăm în discuție numele grecești constatăm că, în majoritate, sunt compuse (citez numai nume ajunse până la noi). Ținând seama de primul element de compunere, ele pot fi grupate astfel:

Eu- „bun“ – *Evangelos* compus cu *angel* „vestire“ (de aici *Vanghele*), *Eudio* compus cu *dokeo* „a socoti“ (de aici *(Ev)dochia* „bunăvoință“), *Eustratios* compus cu *stratos* „armată“ (de aici *Istrate*);

Pant-, Pan- „tot“ – *Pamphilos* compus cu *philos* „iubit“ (de aici *Pamfil*), *Pankrates* compus cu *kratos* „putere“ (de aici *Pangrati*), *Panteleemon* compus cu *eleemón* „milos“ (de aici *Pantelimon*, nume creștin).

Dacă avem în vedere al doilea element de compunere, găsim nume cu:

-genos „neam“ – *Diogenes* compus cu *Dio-*, rădăcina numelui *Zeus* (de aici *Diogene*), *Eugenes* „bine născut“ (de aici *Eugen, Eugenia*);

-kleos „glorie“ – *Perikles* compus cu *peri* „de jur împrejur“, *Sophocles* compus cu *sophos* „înțelept“, *Themistocles* compus cu *thémis* „dreptate“ sunt la originea numelor *Pericle, Sofocle, Temistocle.*

În slava veche, numele se formau prin aceleași procedee. Există nume formate cu:

-mir „pace; lume; vestit“, de ex. *Dragomir* compus cu *drag* „drag“, *Kazimir* compus cu *kaz-* „a învăța pe altul“, *Vladimir* compus cu *vlad-* „stăpânire“;

-slav „glorie“, de ex. *Stanislav* compus cu *sta-* „a dura“, *Vladislav* compus cu *vlad-* „stăpânire“.

Tot compus este și *Bogdan* „dat de Dumnezeu“ < *Bog* „Dumnezeu“ și *dan* „dat“.

Limba latină a adoptat sistemul etrusc al numelor formate din trei elemente. Fiecare copil de sex masculin căpăta un prenume personal, la care se adăuga numele ginții și o poreclă. În cazul lui *Caius Iulius Caesar* avem prenumele *Caius*, numele *Iulius* arată că era din ginta Iulia, familie de patricieni romani, iar *Caesar* însemna „pletos“, poreclă primită de un strămoș al lui (Cezar era chel!). Sistemul latinesc nu s-a transmis limbilor romanice.

XXXVIII. Elemente vechi slave în latina orientală?

E. Petrovici a fost, după S. Pușcariu, cel mai mare lingvist român, nu atâta prin cantitatea cărților publicate, cât prin felul cum a abordat cercetarea limbii române, și anume dintr-o perspectivă modernă. El este autorul articolului *Le latin oriental possédait-il des éléments slaves ?* (1966) al cărui titlu l-am parafrazat și eu acum, la patruzeci de ani de la publicare.

Contactul dintre latina orientală și limba slavă trebuie să fi început cel mai târziu la începutul secolului 6, când au avut loc primele incursiuni ale slavilor în Imperiul Roman de Răsărit. Stabilirea în masă a populațiilor slave în Dacia și în Mesia trebuie considerată terminată spre mijlocul secolului 7, dar grupuri izolate de slavi trebuie să fi pătruns în teritoriile de limbă latină înainte de secolul 6. Este de presupus că încă de la primele contacte dintre romanici și slavi au avut loc schimburi de la o limbă la alta.

Astfel, din latina orientală, vorbită în Peninsula Balcanică și pe cele două maluri ale Dunării, au pătruns în slavă cuvinte ca v. sl. *kolęda* „ziua de An Nou" < lat. *calendae,* v. sl. *komukati* „a se cumineca" < lat. *communicare,* v. sl. *ocĭtŭ* „oțet" < lat. *acetum,* v. sl. *poganimŭ* „păgân" < lat. *paganus* etc.

Cuvintele slave din română care ar putea fi considerate ca fiind împrumuturi foarte vechi, făcute în epoca latină danubiană târzie, ar trebui să prezinte un aspect fonetic care caracterizează trecerea de la latina târzie la română (*á* + *n* sau *m* + consoană > *în* sau *îm, scl* > *șcl*). Pe baza acestor considerente, E. Petrovici consideră câteva cuvinte românești (cu etimologie mult discutată și disputată) împrumuturi slave făcute de latina danubiană târzie și transmise limbii române ca și celelalte cuvinte latinești. În această situație sunt *șchiau, jupân, stăpân, stână, smântână,* care din punctul de vedere al românei ar putea fi considerate cuvinte latinești moștenite. Ele datează dintr-o epocă foarte veche, pentru că prezintă schimbări fonetice caracteristice epocii dinaintea separării celor patru dialecte (dacoromân, aromân, meglenoromân, istroromân). Deci cuvintele respective au existat în latina orientală, unde proveneau din slavă. Mai multe detalii, în emisiuni speciale consacrate cuvintelor respective.

XXXIX. Cuvinte celtice în română?

Este o întrebare pe care mi-au pus-o diverse persoane. Mi-am pus-o și eu, când am scris un articol pe această temă în lucrarea colectivă *Enciclopedia limbii române.*

În loc de introducere, câteva informații despre celți. Au fost un popor indo-european (deci din aceeași mare familie cu latinii, grecii, slavii, germanicii etc.). Au pătruns pe teritoriul României începând din secolul al IV-lea î.H., perioada de maximă înflorire a civilizației lor fiind secolul al III-lea î.H. S-au descoperit, mai ales în Transilvania și Crișana, peste 140 de necropole și așezări celtice. Au fost asimilați de daci. Nu există nicio urmă sigură de influență celtică în română, acesta este răspunsul la întrebarea cu care am început emisiunea. Aceasta este o trăsătură caracteristică a limbii noastre, spre deosebire de limbile romanice occidentale, unde elementul celtic a avut rol de substrat (în română, rolul de substrat l-a avut traco-daca). Dintre limbile celtice s-au păstrat până astăzi irlandeza, scoțiana, galeza și bretona.

Celții din nordul Italiei au fost înfrânți de romani în anul 174 î.H., iar cei din Galia de Cezar însuși, la jumătatea secolului I. Contactul latinei cu limba celților a făcut ca o serie de cuvinte celtice să pătrundă în vocabularul latin și apoi să se răspândească pe toată aria Romaniei: *caballus* > *cal, camisia* > *cămașă, carrum* > *car;* acestea sunt cuvinte latinești transmise, la fel ca vechile cuvinte de felul lui *aqua, caput* etc., tuturor limbilor romanice. Altele s-au răspândit în cea mai mare parte a Romaniei occidentale: *betulla* „mesteacăn" > fr. *bouleau,* sp. *abedul; cerevisia* „bere" > sp. *cerveza,* fr. *cervoise.* A treia serie de cuvinte celtice sunt cele limitate la aria galo-romanică (fr. *boiser*„a căptuși cu lemn", prov. *brizar;* fr. *charrue* „plug", prov. *carruga*) sau existente numai în Franța de nord (fr. *boue* „noroi").

În afara cuvintelor pătrunse în latină și devenite, așadar, cuvinte latinești (*cal, car, cămașă*), româna nu are cuvinte celtice sigure. Dintre cuvintele cunoscute care au fost explicate și ca relicve celtice le amintesc pe următoarele: *mare,* adjectiv, pentru care K. Sköld (1924) invocă v. irl. *mór, már,* breton *meur* etc.; *zgâria, zimbru* (după S. Pușcariu); *zmeură*

(după E. P. Hamp). Mai probabil este *jepi* „jneapăn“ (cf. S. Pușcariu). Până și pentru *Dunăre* s-au propus forme celtice, care însemnau *don* „râu“, *danu* „apă curgătoare“. Niciuna dintre ipotezele de mai sus n-au fost reținute ca probabile. Răspunsul la întrebare este deci negativ.

XL. Cuvinte japoneze cu k la inițială

Într-o emisiune anterioară am vorbit, în general, despre cuvinte care încep cu litera *k* și am arătat că ele sunt neologisme neadaptate, atât la noi, cât și în alte limbi. De această dată mă ocup de unele cuvinte japoneze care se află în această situație.

Kabuki „gen teatral tradițional japonez“ (cf. *actor de kabuki*), este format în japoneză din *ka* „cântec“ și *bu* „dans“.

Karaóke este format în japoneză din *kara* „gol“ și *oke* „orchestrație“ și înseamnă „manieră de divertisment muzical, individual sau colectiv, care constă în a cânta pe un fond muzical înregistrat“.

Karate este un cuvânt japonez care înseamnă „arta mâinilor goale“, formă veche de luptă, fără arme, practicată în China și Japonia, în secolul 4, de către samurai. Astăzi înseamnă „artă marțială japoneză, bazată pe educația voinței și perfecțiunea fizică“ – mai exact, pe știința concentrării și a loviturilor decisive date în punctele vitale ale corpului. A devenit disciplină sportivă din 1962, cu campionate europene (din 1971) și mondiale (din 1970), în care s-au afirmat și sportivi români.

Kamika(d)ze înseamnă la origine „vântul divin“. La început au fost denumite astfel două uragane (din 1274 și 1281), care au distrus armatele invadatorilor mongoli pe coastele de nord ale insulei Kyûshû, una din cele 4 mari insule ale arhipelagului japonez, situată în sudul acestuia (oraș cunoscut, Nagasachi). La sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, termenul a fost folosit pentru a-i desemna pe piloții voluntari care conduceau avioane ce explodau când atingeau ținta. Astăzi se folosește cu sensul figurat de „persoană lansată într-o activitate foarte periculoasă“.

Kana este un semn de scriere japoneză, cu valoare de silabă. Există două sisteme *kana: hiragana* notează flexiunea gramaticală și a unor părți de vorbire și *katakana* care servește la transcrierea cuvintelor din limbi străine, altele decât chineza.

Kendo (în japoneză „calea sabiei“) este numele unei arte marțiale japoneze cu o istorie lungă. A apărut în secolele 5-6 și a fost practicată pe scară largă de samurai; interzisă în 1876, este practicată în zilele noastre ca sport, atât de bărbați, cât și de femei.

O serie de cuvinte care se scriau în trecut cu *k* se scriu acum cu *c(h)*, ceea ce arată că au fost adaptate la scrierea românească. Exemplul clasic este *chimonoul,* care s-a scris inițial *kimono.*

Ceea ce am spus într-o altă emisiune despre cuvintele japoneze este valabil și în acest caz. Este aproape o certitudine că astfel de cuvinte ne-au venit din franceză, limbă care a fost în contact prelungit cu limba și literatura japoneză.

B. CUVINTE

1. academie, liceu, ateneu

Și în acest caz, ca în atâtea altele, pentru a afla originea îndepărtată a unui cuvânt trebuie să ne referim la limba greacă.

În greacă, *Akademeia* însemna „grădina lui *Akademos*", erou atic din mitologia greacă. Era situată în apropiere de Atena, la circa 1 km, fiind locul unde Platon a creat cunoscuta sa școală filozofică (în anul 387 î.H.). Printre elevii acestei școli a fost și marele filozof Aristotel. Cuvântul a fost împrumutat de latină (*academia*), de unde l-a luat italiana, *ac(c)ademia,* pentru a denumi instituții de consacrare științifică sau de învățământ superior (*Accademia Fiorentina*). În secolul 17, numeroasele academii care au apărut în Franța au făcut ca termenul să devină european și, în plus, să fie aplicat la diverse instituții (*Académie de billard*) sau chiar familiar: despre un trup gol de femeie se putea spune *Elle a une superbe académie.* În română - atestat prima dată la Eminescu - a fost împrumutat din franceză (după unii și din latină și greacă) și se folosește cu sensurile „școală de învățământ superior; for de consacrare științifică și artistică a cărui menire este dezvoltarea științei și culturii unei țări" (în cazul țării noastre, *Academia Română*).

Într-o situație similară este cuvântul *liceu* „ciclu școlar superior în învățământul general" < fr. *lycée,* împrumutat la rândul lui din lat. *lyceum.* Cuvântul latinesc are la bază numele grecesc *Lykeion* al unui cartier al Atenei, care a dat numele unui gimnaziu fondat de Aristotel în anul 335 î.H., unde acesta își ținea cursurile cunoscute sub numele de *școala peripatetică,* denumită astfel pentru că purta convorbiri cu discipolii săi plimbându-se. *Lykeión* este în legătură cu gr. *lukos* „lup". Cuvântul *lukos* stă și la baza gr. *lykánthropos* „om-lup" > fr. *lycanthrope* > rom. *licantrop* „personaj care, conform credinței populare, noaptea se

poate transforma în lup, dobândind dorința de a ucide". Grecescul *Lykeion* a fost împrumutat de latină sub forma *lyceum,* iar din latină l-au luat limbile europene, printre care și franceza. În franceză, *lycée* a însemnat la început „loc unde se adunau oamenii de litere pentru a discuta filozofie" și, ulterior, a căpătat și sensul de „ciclu superior în învățământul de cultură generală". Din franceză îl are și româna pe *liceu.*

Ateneu era la greci, în forma *Athenaion,* locul sau clădirea consacrată cultului zeiței Atena, unde se desfășurau concursuri de poezie. Romanii, ca și în alte situații, i-au copiat pe greci și au făcut la Roma (prin anul 133), în timpul împăratului Hadrian, o instituție de studiu al retoricii și scrierii grecești. Au luat și numele din greacă, devenit în latină *Athenaeum.* Din latină l-a luat franceza (*athénée*), pentru a denumi o instituție destinată lecturilor sau lecțiilor publice. L-am împrumutat și noi din franceză. Conform informațiilor din dicționarul Le Petit Robert, instituțiile respective au acest nume mai ales în Elveția și în Belgia. Ar fi încă un exemplu de influență a francezei elvețiene sau belgiene asupra limbii române, pe lângă cele semnalate de Mioara Avram și discutate într-o altă emisiune (*savonieră, achizitor, calcaros, galoși*).

Academie, liceu și *ateneu,* la originea îndepărtată, provin din greacă.

2. aceră, corb, mierlă, sturz

Sunt patru cuvinte latinești păstrate în română. Le-am ales pe acestea, dintr-o serie mai mare, pentru că au în comun faptul că termenii latinești ce stau la baza lor (*aquila, corvus, merula, turdus*) s-au transmis tuturor limbilor romanice, deci sunt panromanice. Lucrurile nu sunt simple, când este vorba să comentăm felul cum s-a ajuns la situația actuală.

Aceră sau *aciră* „vultur" < lat. *aquila* este acceptat, în general, ca moștenit în română din latină, printre altele și pentru faptul că a fost moștenit de toate limbile romanice. Corespunde din punct de vedere fonetic (*l* intervocalic devine *r,* ca în lat. *scala* > rom. *scară*). Datorită faptului că este un cuvânt rar, astăzi practic dispărut, și că nu apare în

texte vechi și nici în cele populare autentice, Cioránescu nu exclude posibilitatea de a fi o creație artificială, datorată unui filolog latinist din secolul 19, cu un excepțional simț al limbii. Adevărul este că latiniștii din secolul 19 au inventat forma *acvilă*, care se mai folosește încă în limbajul poetic. *Aceră* ar fi dispărut din cauză că nu a avut derivate, la fel ca *agest* „îngrămădire de bușteni aduși de aluviuni" < lat. *aggestum* sau ca *lard* „slănină" < lat. *lardum* (după părerea lui S. Pușcariu). Cuvântul nu există decât în dacoromână, nu și în dialectele sud-dunărene.

Corb < lat. *corvus*, există în toate cele trei dialecte sud-dunărene (aromân, meglenoromân și istroromân). Are numeroase derivate. Nu pune nicio problemă etimologică.

Mierlă < lat. *merula* există în toate dialectele sud-dunărene. Conform legilor fonetice, rezultatul normal ar fi trebuit să fie **miarlă* (ca în lat. *herba* > *iarbă*); reducerea lui *ia* la *ie* a fost explicată în diverse feluri. O profesoară suedeză, Dagman Falk, a încercat ani de zile să găsească o soluție care să fie general acceptată, dar fără succes. Nimeni nu a contestat originea latină a cuvântului; însă *merula* are probleme etimologice și în celelalte limbi romanice. A. Ernout și A. Meillet, autorii bine cunoscutului dicționar etimologic al limbii latine, atrag atenția asupra faptului că numele de păsări, printre care este citat și *merula* (ca și *turdus*, care urmează), sunt instabile, din cauză că sunt populare.

Aceeași situație neclară din punct de vedere fonetic are și *sturz* < lat. *turdus*. *S-* inițial și *-z* final au fost explicate ca evoluții pe terenul limbii române.

3. ajun, păresimi, cârneleagă, câșlegi

Sunt patru cuvinte, moștenite din latină, ce denumesc acțiuni legate de tradiția postului.

Ajun „post" este un cuvânt vechi; există în aromână și istroromână și îl găsim, de asemenea, în toate limbile romanice. Este deci moștenit din latină, unde are forma *ieiunus* „flămând". Sunt însă unele discuții

în legătură cu originea cuvântului. După unii, ar fi preluat direct din latină (există în latină, la Plaut, și o formă *iaiunus*, care se presupune că a ajuns la **aiunus*); după alții (cei mai mulți), *ajun* s-ar explica drept derivat regresiv de la verbul *(a) ajuna* < lat **eiunare*. Ajunarea propriu-zisă se numește astăzi *post* < sl. *postŭ*. Verbul *(a) posti* < slavon. *postiti sę* l-a eliminat parțial pe *(a) ajuna*.

Păresimi este un termen învechit și popular, folosit în religia creștină pentru a desemna postul mare, postul Paștelui. Și acesta este moștenit din latină, *quadragesima* (se subînțelege *dies* ~), fiind unul dintre cuvintele moștenite de toate limbile romanice. Forma populară care stă la baza tuturor limbilor romanice este **quaresma*, a 40-a zi (înainte de Paște), sens dezvoltat în latină ecleziastică, după modelul grecescului *tessarakosté (hêmera)*. De semnalat că termenul există și în aromână și istroromână, iar în vorbirea populară se găsesc forme ca *miază-păresimi, miază-păresi, miezul-păreții* și *miezul-păreților* „mijlocul postului mare", care amintesc de forme ca fr. *mi-carême* „joia din a treia săptămână a păresimilor", unde *mi-* provine din lat. *medius* „care e la mijloc". Formele *păreții, păreților* se explică prin necunoașterea termenului *păresimi*, înlocuit din această cauză cu *perete* (o etimologie populară). Forma apare și în *Amintiri din copilărie* de I. Creangă: „Am dus-o noi așa până pe la *Mezii-Păresii.*"

Nu pot termina fără să amintesc și pe *câmeleagă* „săptămâna antepenultimă din postul Crăciunului, în timpul căreia credincioșii pot mânca de dulce miercurea și vinerea". Este un cuvânt care provine din lat. *carnem ligat* „perioada postului când nu se consumă carne". Și acest cuvânt are corespondenți romanici, așa cum am arătat cu mult timp în urmă: it. *carnevale* (= fr. *mardi gras*) < lat. *carnelevare*. Lucrurile devin și mai interesante dacă adaug că it. *carnevale* stă la baza fr., sp. *carnaval*, împrumutat în epoca Renașterii, când aveau loc serbări somptuoase înainte de lăsata postului (numită și *lăsatul de carne*). Din franceză l-am luat și noi.

O construcție similară avem în *câșlegi* „interval de timp între două posturi ortodoxe, în care creștinii pot mânca de dulce" < lat. *caseum ligat* sau cuvânt format de la *caș* cu verbul *a lega*. În latina medievală (secolul 9), în glose din Spania apare o construcție identică, *casleu*, pentru „noiembrie".

4. alamă

Cuvântul *alamă* cu sensul „aliaj de cupru și zinc" are o etimologie complicată, așa că unele dicționare nici nu se pronunță asupra originii lui. Diversele soluții etimologice pot fi reduse la două.

Cele mai multe păreri converg spre a-l considera un împrumut din it. *lama* „placă de metal" (o variantă presupune că etimonul italian ar fi pătruns prin sârbă, unde *lama* înseamnă „tinichea"). Pentru cei ce vor să afle originea îndepărtată, în acest caz s-ar ajunge la lat. *lamina* „foaie de metal, lamă", care s-a transmis și fr. *lame* „bucată de metal, placă"; din franceză îl avem și noi pe *lamă* „tablă, foaie de metal, placă". Printre cei care au susținut originea italiană a lui *alamă* este și B.P. Hasdeu, care aduce ca argument extralingvistic faptul că „După cum negoțul italian medieval atât de înflorit în secolii XIII-XV pe coastele Mării Negre, ne înzestrase atunci cu numele poporan al bronzului: *acioaie* (ital. *acciaio*), tot așa îi datorăm și cuvântul *alamă*". Deci numele unor metale au putut veni prin comercianți. A rămas însă neexplicată prezența lui *a* în cuvântul românesc *alamă,* față de it. *lama* (reconstituirea unor forme cu *a* în italiană nu se susține).

Explicația corectă a dat-o Th. Hristea, care consideră că a avut loc o contaminare cu *aramă* < lat. **aramen* < *aeramen,* cuvânt mai vechi în română, deci *aramă* + **lamă* = *alamă.* Această contaminare a putut fi provocată atât de asemănarea fonetică relativă a celor două cuvinte, cât și de sensul lor foarte apropiat (*alama* este un aliaj din *aramă* și *zinc*, elementul predominant fiind arama sau cuprul). De altfel, astăzi cele două cuvinte, *aramă* și *alamă,* se confundă regional în unul singur. În Crișana (și la mine în Bihor), în Banat, Maramureș, Transilvania și Moldova, această confuzie este înregistrată și de ancheta pentru „Atlasul lingvistic român". În loc de *alamă* se spune *aramă*, *aramă galbenă* sau *aramă mestecată cu țin* (= *ținc* < germ. *Zink).*

5. alb, candidat

Am afirmat, în diverse emisiuni, că *alb* este un cuvânt moștenit din latină de toate limbile romanice, deci că este panromanic. Într-o

emisiune specială din anul trecut am precizat că lat. *albus* s-a păstrat cu sensul „culoarea zăpezii“ numai în unele limbi romanice, fiindcă pentru această culoare cele mai multe limbi romanice folosesc un termen germanic **blank* (fr. *blanc,* it. *bianco*, sp. *blanco*). În aceste limbi continuatorii lat. *albus* au sensul de „zori“ (fr. *aube*, it., sp. *alba*); și în română s-a păstrat și acest sens, când spunem *întră alba în sat* „apar zorile“. Am mai spus, în altă emisiune, că în latină existau doi termeni pentru „alb“: *albus* „alb mat“ în opoziție cu *candidus* „alb strălucitor“. În latina târzie *candidus* s-a pierdut, rămânând doar *albus*, unul din cei doi termeni ai opoziției. La fel s-au petrecut lucrurile cu *ater* „negru mat“, opus lui *niger* „negru strălucitor“; *ater* a dispărut, iar *niger* este panromanic.

Lat. *candidus* („alb strălucitor“, derivat de la lat. *candere* „a fi alb“) a fost însă împrumutat în Evul Mediu de limbile romanice, dar cu sensul de „curat, nevinovat, pur, plin de candoare“ (fr. *candide*, sp. *cándido*). Româna a împrumutat și ea pe *candid* din franceză și latină (prima atestare, în DA, anul 1913). Româna are și cuvântul *candida* „gen de ciuperci infecțioase“, termen științific latinesc. Am împrumutat și prenumele *Candid* și *Candida* < lat. *Candidus*, *Candida*, atestate în inscripțiile din întregul Imperiu, dar într-o perioadă relativ târzie (60 d.H.). Numele *Candid* este cunoscut mai ales datorită personajului din romanul lui Voltaire, *Candide sau Despre optimism,* iar femininul prin personajul *Candida Morell* din comedia *Candida* a lui B. Shaw. Să nu-i credeți pe cei care văd în numele *Cândea*, de altfel destul de vechi (apare la 1469, în Gorj), pe continuatorul direct al lat. *Candidus*. Motive de ordin istorico-cultural nu permit o astfel de interpretare.

Candidat „o persoană care candidează la un post, la un titlu“ este împrumutat din franceză (*candidate)* și din latină (*candidatus*). În latină era un derivat de la *candidus* „alb strălucitor“ și a ajuns să însemne la Roma „candidat la funcții publice“; pentru a obține mai ușor votul alegătorilor, *candidații* se îmbrăcau în alb. Până în secolul 16 cuvântul a fost folosit în limbile europene numai cu referire la istoria romană. A devenit, în jurul anului 1580, un termen al vieții universitare din Germania și este probabil că de acolo a trecut în Franța, unde este atestat cu acest sens după 1671.

Din aceeași familie fac parte *candoare* (< fr. *candeur,* lat. *candor*) și *cândelă* „unitate de măsură pentru calcularea intensității unor izvor de lumină“ (< fr. *candela* < lat. *candela*; termenul moștenit de franceză are forma *chandelle*). *Candelă* „lampă de ulei“ are aceeași origine îndepărtată (lat. *candela*), dar a pătruns prin slavă. Și *candelabru* este împrumutat, dar din lat. *candelabrum.*

Termin cu o informație „incendiară“: *incendiu* și *incandescent* sunt cuvinte înrudite cu *candid;* ele sunt derivate de la *candere* „a fi cuprins de flăcări, a arde“. Evident, sunt derivate pe teritoriul limbii latine.

6. alchimie, elixir, alcool

Alchimia era chimia în Evul Mediu. În cadrul ei se continuau și se dezvoltau practicile meșteșugărești ale Antichității de obținere a unor produse ca sticla, coloranți, metale etc., adesea cu presupuse puteri miraculoase. Cuvântul are la originea îndepărtată egipt. *kem* „negru“ (cf. *kêmeia,* numele Egiptului la egipteni, după părerea lui Herodot). De aici l-au luat arabii (ar. *kimiyā* a însemnat „piatra înțelepciunii“ și apoi „chimie“, cuvânt la care s-a adăugat articolul *al* și a devenit *al-kimiyā*). Din arabă l-a luat latina medievală (în forma *alchemia*) și de acolo l-a împrumutat franceza (în secolul 14). Direct din arabă sunt împrumutate, încă din secolul 12, formele ibero-romanice : sp., pg. *alquimia.*

Numele mai frecvent al pietrei filozofale la arabi era *al-iksīr,* cuvânt luat din gr. *xeron* al cărui sens a fost „uscat“ și, mai târziu, „medicament focut din pudră uscată“. Din arabă l-au împrumutat limbile romanice: sp., pg. *elixir,* fr. *élixir,* it. *elisir(e),* având sensul de „leac miraculos, licoare magică“.

Alcool este un alt cuvânt din terminologia chimică, la origine din arabă. În arabă, *al-kuḥl, al-kuḥūl* însemna, la început, „fard pentru ochi“, de fapt „antimoniu pulverizat“. A pătruns în latina medievală a alchimiștilor (*alkohol, alkol*) și de acolo l-au luat limbile romanice: fr. *alcool* (*alcohol*), sp. *alcohol,* it. *alcool.* Franceza a împrumutat mai târziu

(în secolul 18) din araba algeriană cuvântul *koḥl* „colir de antimoniu" (> fr. *kohl*).

De remarcat că atât în cazul lui *elixir,* cât și în cel al lui *alcool,* a avut loc o trecere de la denumirea unor corpuri solide la denumirea unor corpuri lichide. Trecerea a avut loc încă din arabă. La *alcool,* sensul primitiv de „pudră, praf pentru ochi" a existat în vechea spaniolă și vechea portugheză, unde însemna „antimoniu". Obiceiul de a fi folosit termenul pentru lichide („esența vinului" și a altor spirtoase) se datorează faimosului alchimist elvețian Paracelsius din secolul 16.

7. almanah, zodiac

Despre *almanah* dicționarele spun că este un tip de „calendar în broșură care, pe lângă partea calendaristică, are și informații, accesibile publicului larg, din diverse domenii ale științei (astronomie, medicină), *povestiri,* anecdote etc.". Subliniez faptul că, cel puțin în trecut, almanahul conținea și povestiri. Originea cuvântului românesc o găsim în fr. *almanach.* Dacă vrem să aflăm originea mai îndepărtată a acestui cuvânt care apare în toate limbile europene, lucrurile nu mai sunt așa de clare: se știe sigur că exista în latina medievală *almanachus.* Mai puțin clar este de unde l-a luat latina medievală. Se acceptă că, la originea îndepărtată, ar fi cuvântul siriac *l-manhaï* „în anul viitor", care a putut denumi tăblițele cu lunile, publicate la începutul unui an lunar (*ma* însemna „lună"). Trecând în arabă, prepoziția aram. *l-* s-a confundat cu articolul arab *al,* de unde cuvântul arab *al-manāḫ,* atestat în Spania cu sensul de „calendar, almanah".

Alții consideră că la baza lui *al-manāḫ* stă ar. *manqala* „oprire într-o călătorie", de unde sensul de „semn al zodiacului" (în care stă soarele o parte din an) și, de aici, sensul de „calendar". Nu lipsesc cei care cred că *manāḫ* însemna „locul unde se pun cămilele în genunchi, ca să se odihnească" (de la ar. *nāḫa* „a îngenunchea", cu prefixul local *ma-*); de aici s-a ajuns la sensul „povestea care se spune acolo" și, apoi, „calendar (cu povești)".

Am pomenit și de *zodiac,* glosat în DEX prin „zonă circulară a sferei cerești în care se află cele 12 constelații corespunzătoare lunilor anului și prin fața cărora trece drumul aparent al Soarelui în cursul unui an". Este un cuvânt luat din greacă, unde *zodiakós* este un derivat de la *zodion* „figură mică a unui animal; semnul zodiei", diminutiv al lui *zôon* „figură *vie;* figură în tabloul zodiilor". Cuvântul grecesc a devenit prefixul *zoo-* pentru derivate legate de animale: *zoologie, zoofag.*

8. amalgam, mehlem

Din nou mă ocup de două cuvinte care au o origine îndepărtată comună, oarecum apropiate din punct de vedere semantic.

Primul sens al lui *amalgam* este „aliaj de mercur cu alte metale". Sensul figurat, cel mai frecvent, este de „amestec de elemente disparate; talmeș-balmeș". *Mehlem* este un cuvânt învechit care înseamnă „alifie, preparat de farmacie unctuos" (este ieșit din uz, așa se explică absența lui din DEX; apare doar în DLR).

La originea îndepărtată stă gr. *malagma* „acțiunea de a frământa; unsoare care înmoaie"; era un termen folosit mai ales în tehnica farmaceutică. Din greacă a fost împrumutat de arabă (*malgam*) și din arabă a ajuns în latina medievală, latina savantă, folosită mai ales în scris (în cazul nostru, de alchimiști) sub forma *amalgema.* În Occidentul european, forma latinească medievală a fost împrumutată în secolul 15 de franceză (*amalgame*), care apoi l-a transmis diverselor limbi europene (sp. *amalgama,* în secolul 18), printre care și româna (prima sa apariție, la Hasdeu).

În Orientul european, același cuvânt grecesc, trecut prin arabă, a ajuns în turcă (*mehlem*). Am arătat în alte emisiuni cum cuvintele arabe pătrunse în limbile occidentale au ajuns la noi și în limbile balcanice prin turcă. Din turcă l-am luat noi, în forma *mehlem* și cu sensul de „alifie, unguent". Prima atestare este la D. Cantemir, deci cuvântul este anterior lui *amalgam.*

În concluzie, încă un caz de dublete etimologice.

9. amanet, zălog, gaj, ipotecă

Sunt patru termeni care aparțin aceluiași domeniu, cel al comerțului și al dreptului folosit în tranzacțiile comerciale.

În dicționarele românești aceste cuvinte sunt considerate sinonime, mai ales primele trei. Niciunul dintre ele nu este moștenit din latină, ci sunt împrumutați din diverse limbi.

Ca și în alte cazuri similare, încep cu situația din latină, unde pentru „zălog" se folosea cuvântul *pignus,* termen care s-a transmis numai unora dintre limbile romanice (it. *pegno,* prov. *penh,* v. sp. *peño*). În franceză, *gage* este un termen împrumutat din limba francilor (**wadi*). Din aceeași limbă este și *garant,* care stă la baza fr. *garantie* > rom. *garanție.* Se știe că legile francilor salici, celebra *Lex Salica,* au avut la bază vechiul drept germanic.

Româna a moștenit din latină principalii termeni pentru activitatea comercială: *a cumpăra, preț, a vinde* sunt cuvinte care s-ar transmite tuturor limbilor romanice. Ea păstrează tot din latină și alte cuvinte, transmise numai unor limbi romanice: *dator* < lat. *debitor, fur* „hoț" (în limba veche) < lat. *fur* (cuvântul *hoț* este o creație expresivă a cărei origine nu e suficient clarificată), *(a) împrumuta* < lat. *impromutare, (a) lucra* < lat. *lucrare* „a cîștiga", *negoț* < lat. *negotium.* Un loc aparte ocupă verbul *a câștiga* < lat. *castigare* „a pedepsi", cu o evoluție semantică existentă numai în română.

Dintre cei patru termeni, cel mai vechi este *zălog,* care apare la Coresi (secolul 16) și provine din slavă. *Amanet,* provenit din turcă, este la origine cuvântul arab *'amāna* „siguranță" și a devenit un cuvânt balcanic (nu este exclus să fi ajuns la noi și din greacă). În epoca fanariotă, termenii grecești de acest fel, la care se poate adăuga *ipotecă* (secolul 19) cu același sens, au fost numeroși. Acestora li se pot adăuga termenii moderni, de felul lui *gaj* < fr. *gage, garanție* < fr. *garantie* și *cauțiune* < fr. *caution. Gage* și *garantie* din franceză provin, așa cum am menționat, din limba francilor, în timp ce *caution* este un împrumut vechi (secolul 13) din lat. *cautio* „precauție" < lat. *cavere* „ a se păzi, a se feri".

10. Andrei

Cum se întâmplă cu toate lucrurile, între cuvintele pe care le discut există unele care îmi plac mai mult decât altele. Despre ele vorbesc cu mai multă pasiune, fie pentru că îmi evocă amintiri plăcute, fie pentru că au o istorie mai pasionantă. În cazul numelui *Andrei* se regăsesc ambele motive. Multe persoane apropiate mie se numesc *Andrei* (cel mai bun prieten al meu, băiatul și nepotul lui), un nepot al meu, și lista celor dragi mie care poartă acest nume, de veche tradiție la români, va avea, sunt sigur, și alți membri.

La originea îndepărtată, *Andrei,* care reproduce numele persan și grec *Andréas*, bine atestat în epoca greco-romană, a însemnat „bărbăție, curaj". Numele grecesc a pătruns în latină (*Andréas* sau *Andréa*) și în ebraică. Se răspândește rapid în lumea creștină datorită unuia dintre cei 12 apostoli ai lui Isus, fratele lui Petru. Acesta a predicat Evanghelia în Tracia și în Scythia Minor (Dobrogea), fiind considerat evanghelizatorul românilor. A fost răstignit la Patras, pe o cruce în formă de *X* (= crucea sfântului Andrei), semnul pus la trecerile peste calea ferată. La noi, cultul creștin s-a grefat pe o serie de elemente păgâne vechi, credințe și rituri magice cunoscute și altor popoare europene. Cum ziua de 30 noiembrie, data la care se serbează acest sfânt, este luată ca începutul iernii, „cap de iarnă", Andrei este considerat la noi mai marele peste lupi și alte fiare sălbatice și, de aceea, ocupă un loc important în sărbătorile populare. Noaptea de 30 noiembrie este prilejul unor vrăjitorii și farmece, dintre care se detașează obiceiul „făcutului de ursit" (tinerele fete încearcă să-l determine pe flăcăul dorit să le ia de soție).

Andréas a ajuns în română pe diverse căi, în epoci diferite. La început a circulat printre creștinii din Dacia care vorbeau latina balcanică. Din acea epocă au rămas, până astăzi, formele *Îndrea* și *Undrea*, ca denumiri populare ale lunii decembrie (cf. sard. *Santandria*, sp. *Sanandrés*, ambele denumind însă luna noiembrie). Aceste două nume vechi, sigur moștenite din latină, folosite și ca nume de persoană, nu apar în vechile noastre documente scrise în slavonă din două motive: pe de o parte, numele de persoană românești erau redate în forma bisericească oficială, cea din slavonă, formă care era *Andrei*; pe de altă parte, numele populare

apar mai târziu în documente. *Îndreiu* și *Îndriiu,* care apar în secolul 17, erau forme populare hibride (prima parte corespunde formei vechi, iar partea finală, celei slavone oficiale). Deci numele grecesc a intrat pentru a doua oară la noi prin influența slavonă, de unde avem forma *Andrei.* El a pătruns în Transilvania și prin maghiară (în forma *Andraș*) sau, mai recent, prin limbi occidentale (femininul *Andreea*).

11. anșoa

Un vecin al meu, grec de felul lui, îmi făcea mereu elogiul peștelui cu acest nume, fără să știe că la originea îndepărtată a numelui acestui mic pește ce trăiește în Marea Mediterană și în Oceanul Altantic este cuvântul grecesc *aphye*. Este un pește mic, mult apreciat la aperitive: pastă de anșoa și, mai ales în țările mediteraneene, anșoa cu capere (boboc al unui arbust spinos, care trăiește în regiunile calde ale Europei).

Înainte de a prezenta istoria acestui cuvânt din limbile europene, trebuie precizat că în greacă termenul este foarte probabil împrumutat din substratul mediteraneean. Indo-europenii, când s-au stabilit în Europa, în bazinul Mediteranei, au intrat în contact cu o populație preindo-europeană de la care au împrumutat cuvinte ce denumeau plante sau animale specifice (printre acestea este și gr. *aphyê*).

Istoria răspândirii cuvântului este simplă, dar și agitată. Este simplă fiindcă, în greacă, este un termen mediteraneean, dar complicată pentru că are peste tot forme neregulate. Din greacă el a pătruns în latină, dar nu este atestat (forma presupusă este **apiua*). Formele romanice (fr. *anchois*, sp. *anchoa*, it. *acciuga*, pg. *enchova*) arată că termenul a circulat pe coastele mediteraneene. Se pare că la baza unora dintre aceste forme romanice stă o formă din dialectul genovez al limbii italiene (*anciöa*). De aici cuvântul a fost luat de spaniolă (*anchoa*), atestat la 1495 (*anchova*), de unde prin intermediul unei forme provensale a ajuns în fr. *anchois* (1546). A ajuns și la noi (*anșoa*), prima dată înregistrat în DEX[2].

Cuvântul a pătruns, de asemenea, în engleză (*anchovy*) și germană (*Anschove*), luat dintr-o limbă (spaniola sau portugheza) care avea un *v*.

12. antreu

Dicționarele românești înregistrează cuvântul *antreu* cu sensul „cea dintâi încăpere în care se intră într-o casă și din care dau uși în celelalte". Apare încă din secolul 19 la C. Negruzzi și provine din fr. *entrée,* participiul verbului *entrer* „a intra". Este surprinzător că sensul din terminologia culinară „fel de mâncare care se servește ca aperitiv", curent astăzi mai ales la orașe, nu apare menționat în dicționarele românești, cu excepția ultimei ediții a *Dicționarului de neologisme.* Ideea de „intrare" este deci evidentă (se spune, de altfel, că se servesc *intrări;* nici cuvântul *intrare,* cu acest sens, nu este înregistrat). Există, în schimb, în toate dicționarele termenul *aperitiv* „gustare care se dă înainte de masă" < fr. *apéritif* „care deschide" provenit din latinescul târziu *aper(i)tivus* < lat. *aperire* „a deschide". Deci fr. *apéritif* „care deschide, stimulează pofta de mâncare" este sinonim cu *antreu, intrări.*

Cazul lui *antreu* este reprezentativ pentru o seamă de cuvinte din terminologia culinară românească neînregistrate în dicționare sau care au apărut abia la sfârșitul secolului trecut, dar care circulă (deocamdată pe unele le găsim în cărțile de bucate, ca cea a Sandei Marin). Citez câteva cuvinte împrumutate din franceză, absente din dicționare.

Salată (de) boeuf are la origine fr. *salade-de-boeuf.* Prima atestare în limba română o găsim la Sanda Marin în 1936.

Bușeu „prăjitură cu nuci, cremă, frișcă sau ciocolată" apare prima dată în DEX^{2} (1975); vine din fr. *bouchée* (*au chocolat*) „îmbucătură".

Crochet „preparat culinar din griș sau din zarzavaturi etc., modelat în formă de bastonaș ori de turtiță și prăjit în grăsime" apare prima dată la Sanda Marin (1936); dintre dicționare, îl înregistrează abia DN (2002). Cuvântul francez *croquette* (un derivat de la *croquer* „a cronțăi, a sfărâma între dinți"), din care provine cel din română, este evident mai vechi (1740). Nu există nicio legătură etimologică între *croquer* și *cronțăi,* în ciuda asemănării formale; amândouă au însă la bază un radical onomatopeic.

Tartă „prăjitură făcută dintr-un strat de aluat fraged, acoperit cu dulceață sau cu fructe" apare abia în DLRC (1955) și este din fr. *tarte.*

Fr. *tarte* este considerat variantă a lui *tourte* < lat. *torta* (rom. *turtă* este moștenit și el din același cuvânt latinesc). Deci *tartă* și *turtă* sunt dublete etimologice.

Există în cartea citată a Sandei Marin nu puține nume scrise ca în franceză: *cassoulet, choucroute, blanc-manger, génoise, bouillabaisse* (are și forma *buiabesă*), *choux à la crème, fricassé* (de pui), *caroline* (care nu există în Petit Robert). Pe unele le-am întâlnit și în meniurile restaurantelor. Cum și când vor apărea în noile ediții ale DOOM-ului?

13. antricot, cotlet

Două cuvinte de origine franceză, în terminologia culinară românească. Cine știe cum sunt scrise cele două cuvinte în franceză (*entrecôte* și *côtelette*) poate să-și dea seama că în ambele apare termenul *côte* „coastă", deci că au ceva în comun. Este vorba de *côte* din lat. *costa,* moștenit de toate limbile romanice, devenit în română *coastă.* Deci *entrecôte* este un compus din *entre* „între" și *côte* „coastă", adică *între-coaste.* Dacă ne uităm în DEX, vedem că *antricot* este glosat „carne provenită din regiunea intercostală; prin extensie, friptură din această carne, cotlet". Fr. *côtelette,* un diminutiv al lui *côte,* a dat în română *cotlet* „sortiment de carne, împreună cu osul, tăiată din partea superioară; antricot". De precizat că *entrecôte* apare la 1746, în timp ce *côtelette* este atestat cu trei secole înainte. În română, după DEX, *antricot* și *cotlet* sunt sinonime.

În *Nouveau Larousse gastronomique* există 98 de feluri de cotlet de miel și 22 de feluri de antricot de vacă. Unele dintre aceste nume le regăsim și în listele de mâncăruri oferite în ultimii ani la marile restaurante din România. În aceleași liste de bucate de la restaurante găsim cuvântul *meniu,* care vine tot din franceză, unde *menu* este un cuvânt moștenit din lat. *minutus* care înseamnă „cu volum mic" și, de aici, „listă detaliată, *mărunțită* a felurilor de mâncare", un meniu (am folosit *mărunțită* fiindcă lui *menu* din franceză îi corespunde în română *mărunt* < lat. *minutus*).

În meniuri apare adesea la unele feluri de mâncare și cuvântul *boeuf* (am găsit *boeuf bourguigon, boeuf braisé*) care înseamnă „carne de vită", nu de bou, așa cum ar traduce cineva care nu știe că, deși în franceză există cuvântul *vache* „vacă" < lat. *vacca,* în măcelării carnea de vacă și cea de bou (taur) se vinde sub numele de *viande de boeuf.*

Cuvântul *boeuf* ne vine tot din franceză (poate și din engleză) și în varianta *bif: biftec* „felie de carne de vacă friptă la grătar sau în tigaie" < fr. *biftec*, engl. *beef-steak* „felie de vacă" și *rosbif* „friptură din mușchi de vacă, foarte puțin friptă, aproape crudă la mijloc" < fr. *rosbif*, engl. *roast beef* (= *roast* „fript" + *beef* „bou, vacă").

14. apă chioară

Un prieten al meu era într-o zi preocupat că nu poate să-și explice de ce se spune *apă chioară.* El știa (și, adaug eu, știa bine) că în română *chior* este termenul folosit pentru o persoană care nu vede bine. Mai mult decât atât, știa că termenul românesc *chior* provine din turcă.

Trebuie să precizez că în expresia *apă chioară* nu avem de-a face cu termenul *chior, chioară* la care s-a gândit amicul meu. Expresia menționată înseamnă „apă curată, neamestecată cu vin" și, după DA, este sinonimă cu *apă goală; apă goală* se zice în mod figurat prin Moldova și la „o nimica toată" (după cum arată T. Pamfile în *Jocuri de copii*), deci ceva fără valoare. Se mai spune *apă chioară* și despre o ciorbă lungă sau o poșircă. Dicționarele bilingve stabilesc echivalența dintre expresia *apă chioară* și fr. *rein du tout*, sp. *agua pura*, it. *aqua de fregar* „ciorbă lungă". De fapt, în această expresie avem cuvântul *chiar* provenit din lat. *clarus* care s-a transmis și altor limbi romanice. Din punctul de vedere al formei avem o evoluție fonetică normală, *cl* > *k'*, la fel ca în lat. *clavem* > rom. *cheie*, lat. *clamare* > rom. *chema.* În limba română, *chiar* < *clarus* are valoare adverbială (= *chiar așa*), dar se păstrează în câteva expresii învechite și cu valoare adjectivală (*din chiar senin* „pe neașteptate" și *apă chioară*). În expresia *apă chioară*, care s-a îndepărtat de sensul curent, adjectivul feminin *chiară*, care nu era bine cunoscut, a fost confruntat

prin etimologie populară cu *chior, chioară.* Această confuzie a dus, pe lângă alterarea fonetică (*chiară* > *chioară*) și la modificarea sensului, astfel încât astăzi *apă chioară* înseamnă „zeamă lungă".

15. aprilie

A patra lună a anului se numește *aprilie.* Cei ce cunosc unele limbi romanice și latina, dar care nu sunt familiarizați cu legile de evoluție fonetică a limbii române, vor fi tentați să spună că *aprilie* are la bază lat. *aprilis.* Îi rog să mă scuze dacă nu le împărtășesc entuziasmul etimologic. Cuvântul latinesc s-a transmis românei, dar în forma *prier,* numele popular al acestei luni. Știm aceasta pentru că *l* intervocalic din latină devine totdeauna *r* (lat. *solem* > *soare, salem* >*sare),* deci ar fi trebuit să avem *(a)prire.* Dacă *aprilie* nu poate fi moștenit din latină înseamnă că este un împrumut. Ca și în cazul lunilor de iarnă (*decembrie, ianuarie, februarie*), avem a face cu un cuvânt împrumutat din slavă, în timp ce *prier* este numele moștenit în graiuri, așa cum sunt și *făurar* < lat. *februarius, marț* „martie" < lat. *martius.* În aromână avem *aprir* pentru „aprilie".

Atlasul lingvistic român ne arată că în graiuri forma *prier* nu este înregistrată în Moldova (acolo apare forma literară *aprilie,* cu variantele *aprile, april, ápril).* Și *prier* are diferite variante (*preri, priél, prer).* În NV Transilvaniei luna respectivă este numită și *luna taurului.* Local, în Bistrița-Năsăud, a fost înregistrat și termenul *florar,* o confuzie cu luna mai, numită tot *florar.* Când vremea este înșelătoare, cu timp friguros și secetos, neprielnic pentru semănături, aprilie anunță sărăcia și se numește popular *Traistă-n Băț,* iar în prima zi a lunii există obiceiul de a face păcăleli. De aceea, în Maramureș se numește „Ziua Nebunilor".

În concluzie, *aprilie* este împrumut din slavă, în schimb *prier* este moștenit din latină. Tot moștenit din latină este și *Sângiordzu* (arom. *Sămğorğu,* megl.. *Sănğorzu)* < lat. *Sanctus Georgius,* numele sărbătorii Sfântul Gheorghe din luna aprilie.

16. arbor(e)

Am afirmat de mai multe ori că limba română este o limbă romanică și că ea continuă latina adusă în Dacia. Este important ca atunci când discut o categorie semantică din română să arăt, în primul rând, ce a moștenit ea din latină. Dacă mă refer la pădure, la arborii necultivați și la fructele lor, observ că unele denumiri s-au transmis tuturor limbilor romanice, sunt panromanice. Ele au fost totdeauna cuvinte importante, în toate limbile romanice. Încep lista chiar cu termenul generic *arbore* < lat. *arbor* și o continui cu *carpen* < lat. *carpinus, frasin* < lat. *fraxinus, ghindă* < lat. *glans, jneapăn* < lat. *jeniperus* < *iuniperus, pin* < lat. *pinus, plop* < lat. **ploppus* < *populus, salce* < lat. *salix, tei* < lat. *tilia, ulm* < lat. *ulmus.* Toate aceste cuvinte există și în dialectele sud-dunărene. Altele sunt păstrate numai în anumite limbi romanice: *cer* „un soi de stejar" < lat. *cerrus, fag* < lat. *fagus, paltin* < lat. *platanus.* Amintesc aici și doi arbuști: *sorb* < lat. *sorbus* și *tufă* < lat. *tufa,* cu probleme etimologice. Despre *jugastru* și *mesteacăn,* păstrate numai în românește, într-o emisiune specială.

Revenind la *arbore,* trebuie să atrag atenția asupra faptului că forma veche, rezultatul normal al lat. *arbor, -rem,* este *arbure.* Cu această formă îl găsim în textele vechi din secolul 16 și în dialectele sud-dunărene. Această formă este astăzi învechită și a fost înlocuită de *arbor,* formă înregistrată (după DA) pentru prima dată la Eminescu. De unde provine *arbor(e),* cu *o* pentru vechiul *u* din forma etimologică? Nu vreau să vă fac să închideți televizorul intrând în unele chestiuni privind evoluția sunetelor în română. Este bine să știți că *o* neaccentuat din latină a devenit în română *u* (este o tendință care apare și în textele latinești târzii): lat. *dominica* > *duminecă,* lat. *oricla* > *ureche.* Este interesant că, datorită acestei reguli, între diversele forme din flexiunea verbală există diferențe în funcție de accent: *d**ó**rm – d**u**rmím* (forma veche), *m**ó**r – m**u**rím.* În limbă au loc adesea modificări și datorită unei alte tendințe, aceea de regularizare a cuvântului flexionar. Altfel spus, sub presiunea formelor mai frecvente, a avut loc o generalizare a vocalei *o,* care era normală pentru că era accentuată (formele *dorm, dormi, doarme, dorm*

au făcut ca formele etimologice *durmim, durmiți* să devină *dormim, dormiți*). În cazul lui *arbor(e),* formă recentă (apare abia la Eminescu) care a luat locul lui *arbur(e),* toate dialectele sud-dunărene și unele graiuri din vestul Transilvaniei, Banat și Oltenia au putut fi influențate de unele derivate (ca *(a) arbora, arboret*), ambele considerate de unii neologice (A. Ciorănescu); fonetismul cu *o* poate fi și împrumutat, modelat după lat. *arbor.*

Pentru a vedea cât de complicate sau cât de simple sunt lucrurile uneori, menționez că și derivatul *arboret* este considerat de unii împrumutat neologic, de alții creat pe terenul limbii române, iar de alții (printre care mă număr și eu) ca moștenit din lat. *arboretum.* Eu mă bazez pe faptul că în aromână există cuvântul *arburet* și pe faptul că lat. *arboretum* s-a transmis unui număr de cinci limbi romanice.

17. arminden

La 1 mai se serbează sfântul proroc Ieremia. Puțină istorie nu strică, mai ales într-o emisiune în care se face istoria cuvintelor. Ieremia a fost unul dintre cei patru mari profeți. A trăit între c.650 - c.580 î.H., fiind martor al distrugerii Ierusalimului și al căderii poporului lui Israel în robia babiloniană. I se atribuie o carte a Vechiului Testament, *Plângerile lui Ieremia,* în care deplânge decăderea Regatului Iudeii. Această parte a Vechiului Testament este așa de cunoscută, încât s-a creat în franceză un derivat, ajuns și la noi, *ieremiadă* „plângere, lamentare, tânguire". Numele este ebraic, la originea îndepărtată, și ar însemna „Jahve să înalțe". *Jahve* este numele lui Dumnezeu în Biblie, nume ce apare prima dată în Exodul. Redat în greaca biblică sub forma *Ieremiás,* iar în latină prin *Hieremias,* numele se răspândește în toată Europa, dar nu a avut prea mare popularitate. La noi a ajuns prin slavă, sub diferite forme: *Ieremia, Eremia, Arimia.* Este interesant că v.sl. *Jeremiinŭ dĭnĭ* „ziua sfântului Ieremia" a pătruns la noi ajungând la *arminden,* care înseamnă „sărbătoarea de 1 mai, ziua sfântului Ieremia". Există diverse obiceiuri populare de 1 mai, descrise de B. P. Hasdeu în dicționarul său

Etymologicum Magnum Romaniae. Cel mai important, un obicei din Transilvania, constă în a pune la poarta caselor un arbore înalt cu frunze numai la vârf; este lăsat acolo până vara, când se face pâinea din noua recoltă. Acest arbore poartă și el numele de *arminden.* În Moldova, se organizau de 1 mai petreceri câmpenești, unde se mânca miel fript și se bea vin roșu amestecat cu pelin, pentru subțierea sângelui și apărarea oamenilor și vitelor de boli, în special de ciumă. Într-o poezie populară se spune: *Frunză verde de pelin, / Iată-ne la Armindem, / Beau mesenii și mănâncă, / Și de ciumă nu li-e frică!.* Tufele de pelin, recoltate în ziua sfintei mucenițe Marina (17 iulie), erau folosite de către femei pentru purificarea gospodăriilor.

18. babă, babá

Este un cuvânt vechi care se găsește la aromâni (*babă* „bunică, moașă"), la meglenoromâni (*babă* „bunică, bătrână, moașă, obiectul de lemn care servește la ridicarea pietrelor de moară"), la istroromâni (*båbe* „bunică, bătrână, moașă"). În dacoromână are mai multe sensuri ce se pot reduce la două: un sens concret „femeie bătrână (corespunzătoare lui *moș, moșneag*), moașă" și sensuri metaforice (se dă numele de babă la diferite animale, plante sau obiecte, fie că ele prezintă vreo asemănare cu *babele,* fie că denumirile acestea sunt numai metafore glumețe și ironice, adesea de origine obscenă – după cum se arată în DA).

Se consideră, în mod curent, că *babă* este un împrumut vechi din slavă (există în vechea slavă și în toate limbile slave cu care româna a intrat în contact). În limbile slave există aproape toate sensurile cuvântului românesc: „bunică, bătrână, moașă". Jocul de-a *baba-gaia* se găsește și la bulgari, iar cel de-a *baba-oarba* la bulgari și la polonezi. „Zilele babelor" la bulgari și sârbi sunt numite *babini dni.* La fel stau lucrurile și cu sensurile metaforice: din cele 9 înregistrate în DA, 6 există și în sârbă, ucraineană, rusă.

S. Pușcariu crede că, la originea îndepărtată, cuvântul acesta aparține, ca și *mama,* graiului copiilor și s-a născut prin reduplicarea silabei *ba.* El a fost perceput de slavi, de unde l-am împrumutat, ca o chemare a

„bunicii"; în alte limbi același cuvânt înseamnă „tată" (it. *babbo,* sd. *babu* și tc. *babá*). În turcă a căpătat și sensul de „bunic, moș", de unde a trecut în limbile balcanice, la noi îl avem în *Baba-Novac, babaie* „tată" < tc. *babá.* Să nu uităm nici expresia *De când Adam-Babadam* „de când cu Moș Adam, demult" < tc. *babadam* „bătrân cu experiență". Cuvântul a fost apropiat, prin etimologie populară, de numele *Adam.*

Ținând seama de cele spuse despre *ba,* sensul „mamă" al lui *babă,* înregistrat în unele regiuni din Transilvania, este posibil să nu se fi dezvoltat din „bunică, bătrână", ci să fie la români o formație nouă în graiul copiilor, așa cum *babu* are în unele părți din Transilvania sensul de „nene".

19. ban

Româna are două cuvinte omonime *ban.* După DEX, *ban*^{1} înseamnă „monedă", iar *ban*^{2} înseamnă „mare dregător în Țara Românească". Există legătură între cele două cuvinte? Părerile sunt împărțite. În DEX sunt tratate ca două cuvinte fără legătură unul cu altul: primul este considerat de origine necunoscută, iar pentru al doilea se trimite la magh. *bán* și la scr. *ban.* Alții cred însă că numele monedei provine de la numele demnitarului.

Se știe sigur că *ban* „monedă" apare în texte din toate regiunile românești încă din secolul 16; înainte de aceste atestări, în trei documente slavo-române (din 1413, 1422 și 1424) din Țara Românească este confirmată existența unei monede cu numele de *ban.* În sfârșit, se știe că domnul Țării Românești a bătut monedă proprie în 1365 și că în prima jumătate a secolului 15 avea două monede: ducatul și banul. Termenul *ducat* este de origine italiană, iar *ban* „monedă" pare a fi o creație românească (termenul este absent ca nume de monedă în alte țări). Ea nu a avut ca punct de plecare vreo activitate a banului Olteniei, care era dependent de domnul Țării Românești și nu bătea monedă proprie. De unde vine, atunci, și cât e de vechi *ban* „monedă"?

Prima explicație dată în DA este o ipoteză a lui S. Pușcariu, care presupune o rădăcină preromanică **bann-* „viață", de unde provine și

arom. *a băna* „a trăi“. Din punct de vedere semantic ar trebui presupus un sens al lui **bann-* „vite“ (ca lat. *vita* „viață“ > rom. *vită*) și apoi „bani“ (ca lat. *pecus* „oaie, turmă“ > *pecunia* „bogăție, avere“). Explicație prea ingenioasă pentru a fi acceptată!

A doua ipoteză presupune că este un împrumut de origine germanică (*ban* > lat. med. *bannus* „legătură, raport“) și exprimă plata obligațiilor contractuale cu bani (explicație propusă de W. von Wartburg). În documentele latinești din Galia din secolele 8-13 apar expresii ca *bannum componere* „a plăti o amendă în bani“, *bannum levare* „a încasa o amendă în bani“. Acest termen a circulat în Europa, ajungând și în regatul Ungariei, față de care micile voievodate românești anterioare întemeierii principatului Țării Românești s-au aflat, în timp, în raporturi de dependență politică. Termenul *bannus* „amendă în bani“ ar fi putut să devină cuvânt popular la români cu sensul „ban, monedă“.

A treia ipoteză, cea mai plauzibilă, leagă cele două cuvinte: *ban* „monedă“ și *ban* „dregător“. *Ban* „monedă“ a apărut la banii din Croația și Slovenia, care în secolul 13 au obținut de la regii Ungariei dreptul să bată monedă proprie. Acea monedă s-a numit *denarii banales* sau *bani* și a circulat în regiunile locuite de români după 1270. Termenul a devenit denumire generică pentru noțiunea de „ban“. Când domnul Țării Românești a început să bată monedă proprie, la 1365, și-a numit moneda *ban,* folosind un nume ce circula cu aproape un secol înainte.

Cât privește etimologia lui *ban* „dregător“, se acceptă că originea sa îndepărtată este mongolă, probabil avară. Exista un cuvânt avar, *bayan* „om bogat, înstărit“, care a pătruns la slavi și bizantini. De la slavii meridionali, unde apare *ban* „dregător“, a pătruns în maghiară *bán* și de acolo l-am luat și noi. N-ar fi singurul cuvânt avar pătruns prin intermediul slavei în română. DA îl citează și pe *jupân.*

20. basc, bască

În română există mai multe cuvinte *basc, -ă.*

Basc[1] < fr. *basque* este determinativul folosit pentru denumirea unui teritoriu locuit în Antichitate de strămoșii bascilor de azi (*vascones,* în

latină), precum și numele acestei populații, în prezent. Bascii au fost cuceriți de romani, dar nu au fost asimilați (limba bască, ale cărei origini nu sunt sigure, există și azi; a fost apropiată de limbile caucaziene). Cuceriți de vizigoți, s-au răsculat în secolul 6 și o parte dintre ei au trecut Pirineii și s-au instalat în regiunea ce le poartă numele (*Gascogne*).

Basc[2], cu varianta *bască*, are înțelesul de „beretă cu marginile îndoite înăuntru". Același înțeles are și *beretă*. Amândouă vin din sintagma *béret basque*, având același sens, și s-au transmis limbii române: *beret(ă)* și *basc(ă)*. Amândouă sunt împrumuturi recente în română (secolul 19). Este interesant de semnalat că fr. *béret* este un împrumut din dialectul bearnez al limbii provensale, vorbit în partea de sud-vest a Franței (de la numele regiunii *Béarn* avem și celebrul *sos bearnez*).

Bască[3] există numai în DA, fiind glosat prin „poalele aduse ale unei bluze sau jachete femeiești". Se spune și *bluză cu bască*, în răspunsurile la chestionarul lui B. P. Hasdeu. Se pare că acest cuvânt corespunde fr. *basque* „parte a unei îmbrăcăminți care pleacă de la talie și coboară peste șolduri" Se consideră că în franceză e vorba de alt cuvânt, care nu are legătură cu numele populației menționate. Cuvânt vechi, atestat în secolul 16 (la 1532) sub forma *baste*, ar avea legătură cu verbul *bâtir* „a construi". Surprinde prezența acestui cuvânt în chestionarul lui Hasdeu.

Bască[4] „lâna tunsă de pe o oaie" apare în dacoromâna veche o singură dată, în Psaltirea Scheiană (secolul 16). La Coresi cuvântul este înlocuit cu *lână*. Există însă în aromână cu sensul „lâna tunsă a oii; bucată de lână". Este vorba de alt cuvânt, având legătură cu alb. *baskë*, cu același sens. Este exemplul care se dă pentru a arăta că termenii latinești se păstrează cu sensul general, în timp ce termenii împrumutați au sens specializat: din latină îl avem pe *lână*, dar nu și pe *bască* (la fel, *piatră* e termenul general, *cremene*, din slavă, este un anumit soi de piatră; *ai* a fost multă vreme termenul, moștenit din latină, pentru „usturoi", iar *leurdă* „usturoi sălbatic" este din substrat, din traco-dacă).

21. becher, burlac, holtei, celibatar, flăcău

Termenii de mai sus sunt sinonimi și se folosesc pentru a denumi un bărbat până la însurătoare.

Când vorbim de *becher,* ne aducem aminte de Trahanache și de Dandanache din *O scrisoare pierdută*: „Trahanache: Cum, becher? Dandanache: Adică necăsătorit.“ Cuvântul apare pentru prima dată într-un document din 1828 publicat de N. Iorga. Interesant este faptul că termenul apare sub forma *bichiar* și în aromână și meglenoromână. În toate dialectele românești el provine din turcă (*bekâr*), unde înseamnă același lucru. De remarcat că în turcă este un împrumut din ar. *bikr* „fecioară“.

Burlac, care apare la Negruzzi pentru sensul „tânăr necăsătorit“ este și el împrumutat, dar din rusă. Nu se știe care este originea termenului rusesc. Spre deosebire de *becher,* care are puține derivate, *burlac* are mai multe (*burlăcesc, burlăcește, (a) burlăci, burlăcie*), ceea ce dovedește că este mai frecvent. Niciunul dintre cele două cuvinte nu are formă de feminin.

Holtei este și el un cuvânt de origine slavă: este considerat împrumut din pol. *hultaj*, ucr. *hol'tjai* „desfrânat, om care se ține numai de chefuri și duce o viață dezordonată“. Este cel mai vechi termen împrumutat pentru această noțiune, prima atestare apare la Neculce. Are și cele mai multe derivate: *holteiaș, holteiesc, holteiește, holteime, holtee, (a) holteí.*

Flăcău, pe lângă sensul de „tânăr, băiat“, are și sensul de „burlac“. Este atestat abia la G. Coșbuc. Originea lui e controversată. DA îl consideră cu origine necunoscută, iar alte dicționare cred că este din sl. *chlakŭ* „burlac“. Recent, Ciorănescu îl explică drept un derivat de la *făt* cu sufixul *-lău* (ca *fătălău* de la *fată*); de la **fătlău* s-a ajuns la **făclău* (ca în *cotli* > *cocli*) și apoi **făclău* > *flăcău* prin metateză (ca în *poclon* > *plocon*).

Toți termenii discutați sunt relativ recenți. Și mai recent este *celibatar* < fr. *célibataire* derivat de la *célibat* împrumutat din lat. *caelibatus*. Nu aș putea da răspuns la o întrebare: cum i se spunea burlacului înainte de aceste împrumuturi? Termenul latinesc *caelebs, -ibis,* folosit pentru oameni, animale și chiar lucruri, nu s-a transmis limbilor romanice. Este probabil că în română era folosit *june* „tânăr“, în combinații de felul *june bătrân,* din colecția de doine din Ardeal.

22. bici, cravașă, gârbaci

Sunt trei termeni care denumesc aproximativ același instrument. Niciunul din cei trei nu este moștenit din latină. În latină pentru „bici" se folosea *flagellum.* Cuvântul a căpătat în latina clasică și sensul figurat de „calamitate, dezastru", iar în latina ecleziastică sensul de „pedeapsă trimisă de Dumnezeu", mai ales în locuțiunea *flagellum Domini. Flagellum* s-a transmis unor limbi romanice (fr. *fléau* și în dialecte italiene și retoromane), dar nu și limbii noastre. Româna l-a împrumutat în secolul 19 din latină (*flagel* „dezastru, calamitate").

Pentru obiectul din împletitură de curele cu care se îndeamnă animalele să meargă au fost împrumutate diverse cuvinte:

bici < sl. *biči* de la *biti* „a lovi". Multe dicționare îl consideră și pe *băț* ca provenind de la același slav *bi-i,* deși fonetismul nu e clar. De remarcat absența celor doi termeni (*bici, băț*) din dialectele sud-dunărene.

cravașă „vargă elastică din piele sau îmbrăcată în piele", explicat și prin „biciușcă", și *gârbaci* „bici făcut din curele împletite sau din vână de bou" au la originea îndepărtată același cuvânt turcesc *kirbac* „bici de piele". În primul caz, cuvântul turcesc a trecut prin pol. *karbacz,* apoi prin germ. *Karbatsche* pentru a ajunge în fr. *cravache* (1790) și apoi în rom. *cravașă* (la V. Alecsandri). Cuvântul turcesc a ajuns și în sp. *corbacho.*

Gârbaci a venit tot din turcă, dar prin bg. *gărbač.* Deci *gârbaci* și *cravașă* sunt dublete sinonimice.

23. biscuit

Este un cuvânt relativ recent, înregistrat abia în DA (1911), pentru „pastă alimentară ușoară făcută din ouă, făină și zahăr, coaptă mult, uscată". Româna l-a împrumutat din fr. *biscuit,* care este, la rândul lui, format din *bis-,* element de compunere latinesc care indică duplicarea, și *cuit* „copt" (participiul lui *cuire* „a coace", moștenit din lat. *coquere,* de unde îl avem și pe *a coace,* cu participiul *copt* = fr. *cuit*). La început

fr. *biscuit* însemna „pesmet din făină de grâu deshidratată, care constituia alimentul de rezervă pentru armată". Ulterior a fost termenul generic pentru orice prăjitură mică, având numeroase sinonime (*barquette, galette, palet, petit-beurre* etc.). De remarcat că în franceză există și *biscotte* „un fel de biscuit" împrumutat din it. *biscotto*, format după același procedeu ca fr. *biscuit* și care însemna „copt de două ori".

Se poate cineva întreba: înainte de *biscuit* (nu mă gânesc la *petit-beurre,* care apare acum și pentru biscuiți fabricați în România) sau *galetă* (este atestat în *Convorbiri literare*, în secolul 19), ce cuvinte se foloseau pentru „pâine sau pastă uscată"? DA dă următoarele sinonime: *pișcot, pesmet, posmag.* Este un caz interesant în care se văd diversele straturi etimologice ale tehnologiei alimentare. Cel mai vechi este *posmag,* din v. sl. *posmagŭ,* ce apare la Dosoftei în *Viețile sfinților* (1682) și este cunoscut din poveștile lui Creangă : „am acolo un hambar plin cu posmagi, ia așa pentru împrejurări grele".

Pesmet, de la sfârșitul secolului 17, este din neogreacă, pătruns prin magh. *pesmét* sau tc. *peksimet.* Acesta are un dublet *paximat,* luat de română din mediogreacă. Mai interesant este derivatul *pesmețar* „ofițer de aprovizionare, de intendență".

Pișcot, care apare la 1777, are la originea îndepărtată it. *biscotto,* pătruns la noi prin maghiară (*piskota*) sau sârbă (*piskot*).

Și mai recent este cuvântul regional *biscfit,* din rusă, care la origine are tot un cuvânt romanic.

24. bucium, tulnic

Sunt două cuvinte sinonime; amândouă înseamnă „instrument muzical de suflat, folosit de ciobani, de mari dimensiuni (până la 3 m lungime), făcut dintr-o ramură scobită de tei, arțar sau cireș, sau din doage strânse tare cu fâșii de coajă de cireș".

Bucium este moștenit din latină (lat. *bucina* sau *buccina*), cuvânt păstrat și în alte limbi romanice (sp., pg. *bocina*); celălalt, *tulnic,* circulă mai ales în Munții Apuseni și are o origine mai puțin clară. Pare să fie

în legătură cu *(a) o tuli* „a coborî, a veni la vale din munți; a se duce, a fugi, a o șterge", care are o origine îndoielnică. Unii cred că provine din sl. *tulŭ* „fluier; țeavă; sul", alții din sb. *tuliti* „a urla". Legătura dintre ideea de „a coborî" și cea de „a face zgomot" este evidentă, căci aceeași dualitate există în *a tuna,* care în Transilvania înseamnă și „a coborî, a veni de la munte", *a țipa* „a zbiera", dar și „a arunca" (la Eliade apare *țipă-l peste gard,* sens frecvent în Transilvania), *a urla* „a zbiera", dar (în Bihor) „a coborî".

Punctul de plecare al acestei legături semantice nu a fost suficient explicat. Cea mai plauzibilă explicație a fost sugerată de S. Pușcariu care, pornind de la traiul românilor în Munții Apuseni, crede că apropierea dintre sensuri se datorează faptului că ciobanii sau văcarii, care își petrec ziua în munți, coboară în sat pe înserat și își anunță sosirea prin *bucium* sau *tulnic.* Astfel s-a ajuns la echivalența dintre ideea de „a suna din tulnic" și cea de „a coborî". Este ciudat că *a buciuma* nu are și sensul „a coborî". De ce fenomenul apare doar la *a tuli, a urla, a țipa* și numai în Transilvania, nu pot spune acum.

Tot numai în Transilvania există interjecția *tulai* pentru a cere ajutor sau pentru a exprima ideea de fugă grăbită; Ciorănescu crede că provine din aceeași sursă (verbul *(a)tuli*) și respinge părerea lui Candrea, care crede că este în legătură cu magh. *tolvaj* „bandit". Totuși, faptul că există și varianta *tolvai,* mai apropiată de etimonul maghiar, mă face să cred că etimologia lui Candrea este cea bună.

Îmi place să amintesc, de câte ori am ocazia, fapte din regiunea mea natală, foarte interesantă din punct de vedere lingvistic. În Munții Apuseni există o sărbătoare, *Târgul de fete de pe muntele Găina,* la care poți vedea *tulnicăresele,* femeile care cântă din tulnice. Spectacol unic!

25. cadă, albatros

Aceste două cuvinte pot fi discutate împreună fiindcă, după unele păreri, au o origine îndepărtată comună: ebr. *qad* „vas de lut" împrumutat de greacă (*kados* „găleată").

Cadă „vas mare din doage de lemn și cu cercuri de metal" este considerat, de obicei, împrumutat din v. sl. *kadĭ* „vas, măsură pentru cereale", care este la rândul lui împrumutat din gr. *kados, kadion.* Nu este singura etimologie pentru *cadă;* unii cred că este posibil să fie moștenit din latină. Răspândirea lui în toate limbile balcanice ne face însă să credem că este din greacă și slavă.

Albatros „un fel de pescăruș", pe care româna îl are din fr. *albatros*, a trecut prin diverse aventuri până a ajunge în această ultimă limbă. Una dintre aceste aventuri presupune că gr. *kados* „găleată" ar fi fost împrumutat de arabă, care ar fi adăugat articolul arab *al-*, și din arabă l-ar fi luat portugheza (*alcadroz* „albatros", fiindcă pasărea a fost asemuită cu o oală). Din portugheză l-a luat engl. *albatros,* iar din engleză fr. *albatros.*

În franceză, prima formă (de la 1546) este *alcatras*, ceea ce i-a făcut pe unii să creadă că, de fapt, cuvântul francez a fost împrumutat din pg., sp. *alcatraz.* Se pare însă că trebuie admisă și originea engleză, cel puțin pentru forma actuală *albatros*, fiindcă în engleză apare prima dată această formă (și în engleză, la început, a fost *algatrass*, modificat în *albatross*). Portugheza, spaniola și franceza au împrumutat deci fonetismul actual *albatros* din engleză.

26. cale, cărare, punte

Am ales aceste trei cuvinte din două motive: sunt moștenite din latină și aparțin aceluiași domeniu semantic, cel al căilor de comunicație.

Etimologia lor este clară.

Cale continuă lat. *callis* „drum străbătut de turme în deplasările lor sezoniere". Este deci un termen legat de viața păstorească. La început era deosebit de *semita* „cărare, potecă". Lat. *callis* s-a păstrat în unele limbi romanice (italiana, catalană, spaniolă).

Cărare „drum îngust" < lat. *carraria* „drum de care" s-a transmis multor limbi romanice. Este un derivat de la *carrus* „car" și a apărut în latina imperială. *Carrus* „car cu patru roți", cuvînt panromanic, a fost

împrumutat de romani de la celți (apare prima dată în lucrarea *De bello gallico* scrisă de Caesar). Romanii, popor sedentar care își cultiva pământul, nu aveau care cu patru roți. Celții aveau astfel de care și le foloseau fie pentru transportarea bagajelor, fie noaptea, pentru apărare, își înconjurau cu ele taberele.

Punte provine din lat. *pons, -tis* „punte", care în limbile romanice înseamnă „pod".

Istoria celor trei cuvinte românești a fost discutată de S. Pușcariu pentru a sublinia raportul strâns ce există între limbă și trecutul unui popor. El constată că termenul latinesc *via* „drum" transmis tuturor limbilor romanice (fr. *voie*, it., sp., pg. *via*) nu s-a păstrat în română, fiindcă a fost înlocuit de lat. *callis* (devenit rom. *cale*) care în latinește însemna „potecă prin munți sau păduri". Această înlocuire se explică prin felul de trai al românilor, în munți și prin păduri ale căror poteci au putut să primească înțelesul general de „drum". Mai târziu, când *drum* a intrat, de la slavi, în română, el a înlocuit, în cele mai multe cazuri, și sensul material al cuvântului *cale*, păstrat mai ales cu sensul figurat de „direcție" sau „metodă".

În cazul lui *cărare*, care a ajuns de la sensul de „drum de car" (deci „drum lat") la cel de „potecă", avem o evoluție semantică care se explică tot prin traiul în regiuni muntoase al strămoșilor noștri. Șoselele care legau orașele mari, întreținute cu grijă pe vremea stăpânirii romane, nu mai jucau un rol important în viața strămoșilor noștri.

Același lucru se poate spune despre *punte*, care nu mai înseamnă „pod", ca în celelalte limbi romanice, ci o trecătoare peste pâraiele de munte.

27. caleașcă

Se folosește acest cuvânt învechit pentru a denumi o trăsură elegantă, cu patru roți, pe arcuri. Este un termen care a putut intra în limba română pe mai multe căi, fiindcă apare în multe limbi europene. Una dintre soluțiile propuse este aceea că s-a pornit de la cuvântul ceh *kolesa*

„un fel de trăsură“ (format de la *kolo* „roată“); de aici a pătruns în germ. *Kalesche* și din germană în it. *calesse* și fr. *calèche* (secolul 18). Din franceză l-a luat și sp. *calesa.*

Altă soluție pornește tot de la cuvântul ceh, care ar fi pătruns în it. *calesse* „trăsură cu două roți“, de unde l-ar fi luat polona (*kolaska*) și apoi rusa *koljaska.* Întrucât cuvântul există și în turcă (*kaleșca*) și în bulgară (*kaliaska*), nu este exclus ca în română cuvântul să fi pătruns din turcă sau din rusă.

Cuvântul este atestat prima dată în însemnările de călătorie ale lui D. Golescu (*necontenitul umblet al caleștilor*), când descrie o situație din țările occidentale.

Evident că pentru o astfel de trăsură elegantă nu putea să se păstreze un termen din latină, deoarece nu exista obiectul respectiv. Latina avea câteva cuvinte pentru vehicule de acest fel, care erau toate împrumutate din limba galilor, odată cu obiectul respectiv: *carpentum* „trăsură cu două roți, acoperită, folosită de femei“, *carrus* transmis tuturor limbilor romanice (rom. *car*), *cisium* „trăsură cu două roți“ etc. Româna a împrumutat, alături de *caleașcă,* cuvinte sinonime ca *butcă* din ucraineană (în polonă *buda* „colibă, capotă de trăsură“), *brișcă* „trăsurică, caretă“ dintr-o limbă slavă nordică, *caretă* < rus. *kareta* < it. *carretta*, *droșcă* dintr-o limbă slavă, *birjă* < rus. *birža*, *rădvan* (secolul 18) < pol. *rydwan*, rus. *rydvan* < germ. medie *Reitwagen* „cheson, furgon“, *șaretă* < fr. *charrette* < *char* < lat. *carrum.*

28. caleidoscop

Este numele unui „aparat alcătuit dintr-un cilindru opac pe lungimea căruia sunt așezate mai multe oglinzi, dispuse astfel încât mici obiecte colorate puse în tub iau poziții felurite și simetrice, când aparatul este clătinat“ (DA).Cuvântul are și un sens figurat „rubrică într-o publicație periodică, emisiune la radio sau la televiziune, cu un conținut extrem de variat“. Este un cuvânt relativ recent, cunoscut publicului românesc prin titlul unei cărți (*Caleidoscopul lui A.Mirea*); este

împrumutat din franceză. În franceză apare în 1818 și este fabricat din trei cuvinte grecești: *kalos* „frumos" (cf. fr. *calligraphie* = rom. *caligrafie*) + *eidos* „aspect, formă, imagine" + *skopein* „a privi" (cf. *horoscop).*

Nu este singurul exemplu de cuvânt *fabricat* din diverse motive: *kodak*, despre care am vorbit într-o altă emisiune, a fost creat dintr-o combinație arbitrară de litere, de către inventatorul american G. Eastman, pentru a face un cuvânt scurt, ușor de pronunțat și ca să evite confuziile cu alți termeni din arta fotografică.

Alt cuvânt fabricat, artificial, este fr. *wattman* (1897), un fals anglicism în franceză, pentru a denumi un „conducător de tramvai". Este format din *watt* „unitate de putere electrică", cuvânt ce își trage numele de la J. Watt, celebrul fizician scoțian (1736-1819), și din cuvântul engl. *man* „om". Dar *wattman* nu există în engleză. Din franceză l-am luat și noi pe *vatman.*

Pe terenul limbii române a fost fabricat cuvântul *aragaz* „mașină de gătit". Este un nume comercial format din inițialele firmei Astra Română și cuvântul *gaz.* Societatea Astra Română a fost creată în 1910 și a avut ca scop exploatarea terenurilor petrolifere, precum și prelucrarea și desfacerea petrolului. Până în 1948, când a fost naționalizată, a fost cea mai puternică, deci și bine cunoscută, societate petroliferă din România.

29. calibru, calup, calapod

Între aceste trei cuvinte există o legătură etimologică mai serioasă decât faptul că toate încep cu secvența *cal-*.

Calibru „diametru interior al unui cilindru gol înăuntru, mai ales al țevii unei guri de foc" are și sensul figurat de „mărime, proporție"; este evident un împrumut din fr. *calibre.* Apare prima dată la D. Golescu.

Calup „model sau tipar (de lemn) pentru confecționarea încălțămintei" este din tc. *kalıp, kalyb,* cu același sens. Apare într-o serie de expresii ca *a pune* (sau *a trage*) *cuiva calupul* „a-l păcăli, a-l înșela".

Atât *calibru,* cât și *calıp,* la originea îndepărtată au la bază ar. *qâlib* „calapod". Se presupune că termenul arab provine din gr. *kalopous* „calapod", format din *kalon* „lemn uscat" și *pous* „picior".

În cazul lui *calibru,* cuvântul arab a fost împrumutat de italiană *(calibro).* Din italiană l-a luat fr. *calibre* (1478). Sp. *calibre,* germ. *Kaliber,* rom. *calibru* provin din cuvântul francez.

În cazul lui *calup,* cuvântul arab a ajuns la noi, așa cum am spus, prin tc. *kalıp.*

Calapod „piesă din lemn de forma (labei) piciorului, întrebuințată la confecționarea încălțămintei sau care se pune în încălțăminte pentru a o împiedica să se deformeze; formă de lemn pe care se întind căciulile sau pălăriile" este un împrumut din gr. *kalapodi* „idem". Este dubletul lui *calup.*

30. calif, calfă, călăuză

Sunt trei cuvinte care au aceeași origine îndepărtată, ar. *ḫalīfa* „succesor".

Calif este un „titlu purtat, după moartea lui Muhammad, de șefii musulmanilor care dețineau puterea politică și pe cea religioasă" (au fost faimoși califii din Bagdad). În română este un împrumut din franceză, unde a fost împrumutat în perioada Cruciadelor din ar. *ḫalīfa* „urmașul (lui Muhammad)", un derivat al verbului *ḫalafa* „a urma". Înainte de împrumutarea acestui cuvânt din franceză, româna a cunoscut și o formă *halif,* cu derivatul *halifeală* (apare la D. Cantemir), care a fost luată din turcă.

Calfă „meseriaș (mai ales tânăr) care, după ce și-a făcut anii de ucenicie, lucrează pe socoteala stăpânului și este plătit de acesta" are la bază tc. *kalfa* (sensul propriu „locțiitor"). Este dubletul lui *calif.*

Călăuză (călăuz) „ghid“ a însemnat la început „comandant, șef, căpetenie“; în *Palia de la Orăștie* (1582) găsim: *călăujii a toatei gloatei sale,* glosat *duces totius exercitus.* La origine este tc. *kilavuz* „ghid“, transmis și altor limbi balcanice (neogreacă, albaneză, bulgară, sârbă) sau nebalcanice (maghiara, poloneza).

31. caloian

DA explică pe larg ce înseamnă *caloian* „mică statuetă imitând un om, făcută de fete sau de neveste tinere, în timp de secetă, din pământ sau din lut și îngropată de ele cu prohod și bocete, invocând ploaia“. Se precizează tot acolo că se numește și *muma-pădurii, mama-ploaie.* În unele sate din Moldova se fac două chipuri mici de pământ, unul femeiesc și altul bărbătesc, se întind pe o scândură și se împodobesc cu coji de ouă roșii păstrate de la Paști, cu fel de fel de flori, mai cu seamă cu busuioc. În Muntenia, caloianul se face și se îngroapă în marțea a treia după Paști, iar în joia a treia după Paști se dezgroapă, este dus tot cu petrecanie la apă și aruncat pe gârlă. Urmează un ospăț funerar. În Transilvania, după câte știu, nu există caloianul, dar, în schimb, există pentru aducerea ploii obiceiul *paparudelor.* Paparuda este o fată sau o femeie care, în vreme de secetă, își înfășoară corpul (gol) în verdeață, cântă și dansează pe ulițe invocând ploaia. Există și în mitologia populară un personaj închipuit ca o femeie îmbrăcată în zdrențe, care aduce ploaia. Datorită felului cum sunt îmbrăcate personajele care aduc ploaia i se spune *paparudă* și unei persoane îmbrăcate caraghios, trivial, unei femei împopoțonate.

De unde vin cele două cuvinte?

Caloian este, probabil, în legătură cu *kalŭ* „lut“ (din acest material este făcut caloianul) și reprezintă poate un adjectiv substantivat: *kaljenŭ* „de lut“. După o veche tradiție, abandonată, a filologiei romanice, cuvântul *caloian* este asociat cu numele lui Ioan I sau Caloiannes, țar al româno-bulgarilor la începutul secolului 13. Nu este probabilă nici legătura cu alb. *llohë* „ploaie“ (G. Giuglea).

Paparudă are diverse variante (*papaludă, papalugă, păpăruidă, păpăruză*) și este foarte probabil o creație expresivă, cum sunt o serie de cuvinte derivate de la *papă*, cu care coincide perfect, cu unele în ceea ce privește semantismul, cu altele din punct de vedere fonetic. Coincide și cu numeroase cuvinte străine, cum se întîmplă adesea în cazul formațiilor spontane. Soluțiile propuse, fie că este vorba de latină (*papula, *pupulanda, papaver*), fie de alte limbi (bulgară, greacă), nu sunt convingătoare.

Este cu siguranță un obicei străvechi; după unii ar putea fi pus în legătură cu Marea Zeiță neolitică, la care era trimis Caloianul sau *Scaloianul*, pentru ca divinitatea adorată să dezlege sau să lege ploile.

32. cap

Nu voi vorbi despre originea cuvântului *cap* (moștenit din lat. *caput*, transmis de altfel tuturor limbilor romanice), pe care am comentat-o cu diverse ocazii, el fiind unul dintre cuvintele cele mai importante. Îmi propun să discut despre cuvintele sinonime folosite pentru noțiunea de „cap". Ele sunt foarte multe și variate. În primul rând, mă opresc puțin la o posibilă întrebare: „De ce sunt atâtea sinonime pentru cap?" Răspunsul îl găsim în faptul că această multitudine și varietate de forme este produsul aproape exclusiv al afectivității și al fanteziei vorbitorilor. Noțiunea de „cap" stimulează sensibilitatea și imaginația noastră datorită faptului că el este considerat sediul inteligenței, izvorul tuturor gândurilor, vorbelor, acțiunilor, bune și rele, ale oamenilor. El se impune atenției permanente a vorbitorilor adeseori și ca sediu al unei inteligențe reduse, care explică prostiile și greșelile oamenilor (să nu uităm proverbul *Capul face, capul trage*); evident că acești termeni au un puternic caracter peiorativ. Capul este însă și partea superioară a corpului omenesc, mai mult sau mai puțin sferică, legată prin gât de restul corpului. Aceste două motive au făcut să i se spună, în glumă și în batjocură, mai ales în vorbirea familiară și populară, *bostan, dovleac, curcubătă, tărtăcuță, carto(a)fă, oală* sau *tabacheră*, precum și *căpățână, glavă, scăfârlie* etc. Sunt zeci de astfel de cuvinte a căror origine se află,

de fapt, în limba română, în imaginația populară. Sunt folosiri metaforice, care nu necesită explicații de felul celor date când se face etimologia directă sau indirectă.

Ceea ce am prezentat mai sus reprezintă un anumit fel de istorie a cuvintelor, pe care o putem numi istoria „contemporană". Vedem cum se schimbă limba sub ochii noștri. Aceste fenomene se petrec în toate limbile. Este însă interesant că găsim paralele în toate limbile romanice. În franceză, se folosesc pentru „cap" termeni ca *boule* „sferă", *citrouille* „bostan", *citron* „lămâie", *poire* „pară", *melon* „pepene". În spaniolă, cele mai frecvente sunt *calabaza* „dovleac", *olla* „oală" (un studiu asupra termenilor respectivi din spaniola americană a scos la iveală peste 160 de cuvinte). În italiană, *cucuzza* și *zucca* (care denumesc dovleacul) înseamnă și „cap". În sardă i se spune *conca* „scoică", la fel ca în unele dialecte meridionale italiene.

Mai interesant este când găsim situații similare în latină, transmise limbilor romanice. Știați că fr. *tête* „cap" are ca etimon lat. *testa* care însemna la origine „scoică, carapace de broască țestoasă"? De la acest sens s-a ajuns la cel de „vas făcut din argilă arsă", iar în epoca târzie a latinei (secolul 4) la „craniu"; apoi, în glumă, a ajuns să însemne „cap" (apare la Ausonius, poet din Galia). În Franța, în perioada cuprinsă între secolele 12-16, continuatorul lat. *caput* (> fr. *chef*) a fost înlocuit de *teste* pentru „cap", devenit *tête*. *Testa* cu sensul din latină s-a păstrat în rom. *țeastă*. Fr. *chef* < lat. *caput* s-a păstrat doar cu sensul de „capăt superior" existent în latină.

33. capră, ied, țap

Originea primelor două cuvinte este simplă: *capra* vine din lat. *capra* și s-a transmis tuturor limbilor romanice, iar *ied,* care continuă lat. *haedus,* s-a transmis numai românei și sardei (*edu*). Ultimul cuvânt este citat ca exemplu de termeni latinești moșteniți numai de română și sardă (*frigus, scire, vitricus* > rom. *frig, (a)ști, vitreg*). Termenul *țap* nu e moștenit din latină și are o origine insuficient clarificată (se pare că este un cuvânt preromanic).

Ca în atâtea cazuri, compararea mai aprofundată cu celelalte limbi romanice ne permite să înțelegem mai bine cum se explică situația actuală a acestor cuvinte. Se constată, așa cum am mai spus, că termenul *capra* este panromanic (fr. *chèvre,* it. *capra,* sp., pg. *cabra*); mai mult, în nicio limbă romanică nu se folosește alt sinonim. În opoziție cu această situație, cuvintele pentru „țap“ și „ied“ sunt variate de la o limbă la alta, deci termenii latini au fost mai puțin rezistenți, deși aparțin aceluiași grup semantic de cuvinte. Astfel, termenul latinesc *caper* „țap“ s-a păstrat doar în Sardinia, insulă izolată, iar derivatul *capro* „țap“ în spaniolă și portugheză (*cabrón*); în franceză, *bouc* este mai probabil de origine celtică decât germanică (dat fiindcă *mouton* „oaie“ este tot celtic), la fel ca it. *becco.* În dialectele italiene meridionale există cuvinte grecești. În dialectele grecești nordice apare forma *țapos,* care este apropiată de rom. *țap,* înregistrat și într-un dialect meridional italian, și în albaneză. Este deci, foarte probabil, un termen din tracă sau iliră.

Varietate foarte evidentă avem și în cazul termenilor romanici pentru „ied“, care sunt la origine derivate diminutivale de la lat. *haedus* „ied“ sau lat. *capra* (fr. *chevreau,* it. *capretto*). Sp. *choto* și *chivo* sunt de origine onomatopeică.

Cum se explică aceste diferențe?

Capra a fost totdeauna termenul generic pentru un animal care n-a lipsit din gospodăriile de la țară și care era important prin produsele pe care le dădea (lapte, brânză, iezi). Spre deosebire de capră, masculul era mai puțin interesant, iar cuvântul folosit pentru a-l denumi era mai specializat (iezii masculi erau sacrificați mai des). El era mai mult folosit în piețele în care vindea carnea și numele lui era diferit în funcție de diversele regiuni.

Varietatea de termeni diminutivali pentru „ied“ se explică prin simpatia pentru animalul tânăr.

34. castană, smochină

Castană și *smochină* au în comun faptul că sunt cuvinte împrumutate, deci nemoștenite din latină. Detalii despre originea lor

voi da după ce precizez, de la început, că pentru ambii termeni în discuție româna a avut moștenite din latină cuvinte existente și în alte limbi romanice. Dispariția cuvintelor latinești este evidentă însă numai în dacoromână, ele continuând să „trăiască" în dialectele sud-dunărene.

Faptul se explică, după S. Pușcariu, prin aceea că termenii ce denumesc anumite noțiuni nu se pot păstra decât dacă există și noțiunea respectivă. Cu alte cuvinte, termenii latinești *castaneus* și *ficus* nu s-au putut păstra decât în regiunile călduroase ale Peninsulei Balcanice, acolo unde se vorbește aromâna și meglenoromâna. Aceste dialecte au moștenit din latină pe *castaneus* (arom. *căstâńu,* megl. *căstońu*) și pe *ficus* (arom. *h'ic,* megl. *ic*). Faptul că cei doi arbori cresc izolat și în nordul Dunării, în depresiuni cu o climă blândă (ca cele de lângă Baia Mare, de la poalele Munților Gutâi sau din regiunea Orșova), nu schimbă datele problemei.

Precizez că termenul *castanea* este moștenit de toate limbile romanice. De unde le avem noi pe *castană* și *smochină,* numele celor două fructe?

Castană este un împrumut, foarte probabil din neogreacă, la fel ca numele altor fructe importate. Apare abia în secolul 17, în cunoscutul dicționar *Anonymus Caransebesiensis.* Varianta *aghistină* din nord-vestul Transilvaniei e împrumutată din maghiară. *Smochină* este mai vechi; apare deja la Coresi și este un împrumut din slavă, așa cum este și numele arborelui (*smochin*). Termenul *castan* este însă creat de la *castană* pe terenul limbii române, după modelul unor perechi ca *prun-prună, păr-pară.*

35. castor, breb, biber

Sunt trei cuvinte sinonime pentru a denumi un mamifer rozător din Europa și America de Nord (în Canada este așa de cunoscut, încât apare pe moneda de 5 cenți). Are labele din spate palmate și coada lățită. Trăiește în colonii, construind „sate" și zăgazuri, care barează apa; are blană prețioasă. Apropo de construirea de zăgazuri, amintesc fabula lui Gr. Alexandrescu „Castorul și alte lighioni", în care se spune: *Frați, zise un castor, / Zidar de soiul lui, / Eu asta socotesc: / De mi-eți da ajutor / Să apuc să clădesc zid tare pe pămînt.*

Este un interesant caz de denumire a unui animal mai puțin cunoscut la noi printr-o serie de cuvinte împrumutate din limbile cu care româna a intrat în contact, în condițiile în care nu avem un termen moștenit din latină.

În latină castorului i se spunea *fiber,* cuvânt care însemna „brun" și care a servit în indo-europeană pentru a denumi castorul. Mai exista și o formă *beber (biber)* de origine celtică, precum și cuvântul *castor,* împrumutat din greacă, atestat începând cu Cicero. Când sunt mai multe cuvinte pentru a denumi același lucru este un indiciu că niciunul nu este suficient de bine fixat. Dovada este că *fiber* nu s-a transmis limbilor romanice. Nici *beber* și nici *castor* nu s-au transmis limbii române, deci nu sunt panromanice. *Beber* s-a transmis câtorva limbi romanice (mai ales în faze vechi). *Castor* nu s-a transmis nici el multor limbi romanice (it. *castore,* v. fr. *chastour*), dar a fost împrumutat ulterior de acestea din latină (fr., sp., pg. *castor*). Româna l-a luat din franceză (poate și din latină); prima atestare, la D. Golescu, care vorbește de unele „dobitoace sălbatice: *castorh, crocodil*".

Breb, termen popular, înregistrat prima oară în Lexiconul de la Buda (1825), este de origine slavă. În slavă este un cuvânt indo-european înrudit cu lat. *fiber*, *beber.* Nu poate fi acceptată ideea că *breb* derivă din lat. *fiber* (F. Diez, A. Philippide). Philippide crede chiar că termenul slav este luat din română. Semnalez că există și *breabăn,* numele unei plante cunoscute, care este tot din slavă, de la un derivat *bebrĭnŭ* al lui *bebrĭ* „castor".

În sfârșit, *biber,* cuvânt mai rar, folosit mai ales cu sensul de „blană de castor", dar și pentru „castor", este împrumutat din germ. *Biber,* la originea îndepărtată fiind tot un cuvânt indo-european.

36. catifea, cataif

Sunt două cuvinte de origine turcă: unul înseamnă stofă **fină** și prețioasă, un tip de țesătură care prezintă fire dese, mai subțiri decât un milimetru, și care face impresia unei blăni; celălalt este numele unor tăiței

fini și al unei prăjituri făcute cu astfel de tăiței, cu sirop și frișcă. La originea îndepărtată ele au la bază același cuvânt arab *qatifa* „catifea" pătruns în turcă (*kadife*) și devenit *catifea. Cataif* este tc. *qațā'if* luat din ar. *qatacif*, pluralul lui *qatifa* „catifea". Din punctul de vedere al sensului, numele dat tăițeilor **fini** se explică prin comparația cu firele dese și fine din țesătura catifelei.

Profit de ocazie pentru a semnala o particularitate a limbii arabe, limbă semitică, la fel ca ebraica. Sistemul gramatical al arabei se bazează pe o combinație de rădăcini consonantice și scheme în care vocalele au un rol important. Rădăcina conține baza înțelesului lexical, iar combinațiile vocalice redau înțelesul gramatical. Cuvântul ***kâtib*** „secretar" este constituit din rădăcina ***ktb*** „a scrie" și schema vocalică ***-â-i*** „cel care face acțiunea exprimată de rădăcina ***ktb;*** cel care scrie, secretar". De la rădăcina ***ktb*** se pot forma: ***kataba*** „a scris", ***kâtaba*** „a fost în corespondență cu cineva", ***kitāb*** „carte".

Revenind la *catifea,* amintesc diferite sinonime ale lui, toate împrumuturi: *pluș* „catifea groasă", la originea îndepărtată fr. *p(e)luche,* derivat de la *poil* „păr" < lat. *pilus* „păr". Este înregistrat prima dată la D. Golescu. A ajuns la noi și prin germ. *Plüsch* și, probabil, prin limbile învecinate. Există și dubletul *plisă* „tip de catifea" < pol. *plizs*, rus. *plis*. În Transilvania avem *barșon* „catifea roșie" < magh. *bársony. Urșinic* este de origine greacă, *ceatmă* este din turcă, *somot* (Banat) din germ. *Sammet* prin sb. *somot*, iar *velur*, atestat prima dată la Stamati, vine din fr. *velours.* Mulțimea sinonimelor arată atenția acordată catifelei.

În limbile romanice avem cuvinte (fr. *velours,* sp. *terciopelo*) care au bază termeni ce însemnau „păr".

37. chibrit

Bețișorul (de lemn, de ceară sau de carton) care are la un capăt o gămălie de pastă inflamabilă ce se aprinde prin frecare și transmite flacăra corpului bețișorului este o invenție relativ recentă (aproximativ din

1830). Prima fabrică românească este din 1879 (din 1886 a fost monopol de stat).

Termenul *chibrit* are ca etimon tc. *kibrit* „sulf" care provine din ar. *kibrīt;* la originea îndepărtată avem un cuvânt asirian *kupru* „păcură" al cărui derivat *kupritu* însemna „sulf". Cuvântul circula înainte cu sensul învechit de „mânie, ardoare": *ce cum luară știre, dobândiră deosebit chibrit, și rezemară tocmai în Comarnic* (este un pasaj din cronica stolnicului Dumitrache, de la 1769-1774).

Are multe sinonime; unele împrumutate din maghiară (*chindercă* < magh. *kingyertya* < *kin* „pucioasă" + *gyertya* „lumânare"; *ghiufe* < magh. *gyufa* „lemn de aprins"), altele din germană (*raipelț,* cuvânt șvăbesc, și *șvebel* < *Schwebel* „sulf, pucioasă"). Există și multe creații românești : *aprinjoară, aprinzătoare, băț, bătuță, bâticel, cătrăniță* de la *catran, focăriță, lemnuș.*

Înainte de apariția chibritelor, în fiecare casă trebuia să existe *amnar* „bucată de oțel cu care se lovește cremenea ca să scoată scântei" < lat. *manuarius,* ca și *iască* „ciupercă uscată și tare, care se întrebuințează la aprins" < lat. *esca* și *cremene* „piatră dură, silex" din slavă.

38. cifră, zero

Influența arabă asupra limbilor romanice s-a manifestat în Evul Mediu. O serie de termeni din cultura arabă medievală (*astronomie, matematică, medicină, filozofie* etc.) încep să facă parte din patrimoniul cultural european. Sunt cuvinte care, plecând din Peninsula Iberică și din Sicilia, regiuni în care arabii au stat câteva secole, s-au răspândit în italiană și franceză și, de aici, și în alte limbi europene. Sunt cunoscute *algebră* și *algoritm,* care au la bază cuvinte arabe. În primul caz, ar. *ğabr* „restabilire, reparație" a ajuns să însemne în latina medievală în forma *algebra* (cu articolul arab *al-*) „reducerea aritmeticii la o formă mai perfectă". Din latina medievală l-a luat franceza (noi îl avem din fr. *algèbre*). *Algoritm* „ansamblu de simboluri folosite în matematică" are la origine numele provinciei persane *Hwârizm,* unde s-a născut savantul

arab 'AbūǦa'fār Muḥammad Ibn Mūsā, deci *al-Hwârizm* (cu articolul arab *al*) stă la baza fr. *algorithme* (influențat, în partea finală, de *rythme* „ritm"). Din franceză l-am luat și noi.

Cifră reprezintă un termen matematic mai puțin tehnic și mai frecvent, care provine din ar. *ṣifr*, care era la origine un adjectiv ce însemna „gol" (acesta este sensul și azi, în araba comună). Sub influența skr. *sûnya* care însemna în limba comună „gol" și, în limba matematicienilor indieni, și „zero", ar. *ṣifr* a căpătat și sensul „zero". Matematicianul italian Leonardo Fibonacci a latinizat cuvântul, dându-i forma *zephirum.* Acesta a ajuns în italiană la *zefiro, zefro* și la *zero* (1491). Din italiană provin fr. *zéro,* sp. *cero;* rom. *zero* < fr. *zéro.* O adaptare a cuvântului arab, mai apropiată de forma din arabă, este lat. med. *cifra* > it., sp. *cifra,* de unde l-au luat fr. *chiffre,* germ. *Ziffer,* cu sensul actual de „semn numeric". La noi avem *cifră* < it. *cifra* și *țifră* (învechit) < germ. *Ziffer.*

39. codru, pădure

Codru are în dicționare două sensuri: „pădure" și „bucată (de pâine sau de mămăligă)". Cu primul sens este sinonim cu *pădure.* Amândoi termenii sunt moșteniți din latină și prezintă transformări de înțeles interesante.

Codru are la bază forma latinească neatestată **codrum* < **quodrum* pentru lat. *quadrum* „pătrat" (schimbarea lui *a* în *o* nu este suficient lămurită). Sensul originar de „bucată pătrată" aplicat la pământ, la pădure, la pâine, existent în dacoromână, exista izolat în latină: „o felie de pâine ce servea de farfurie", sens păstrat în provensală (*un caire de pan* „un colț de pâine"), a evoluat la „piață" (arom., megl. *codru* „loc liber în mijlocul satului unde se strâng sătenii", ca în sd. *karra* „piață"), „bucată de plăcintă" (arom., megl. *codru* „plăcintă", sd. *párdula* „plăcintă în patru colțuri"). Acest sens pare să se fi generalizat pentru a denumi o bucată mai mare de pământ, de pădure sau de pâine, de altă formă decât pătrată. S-a spus la început *codru de pădure, codrul pădurii* și, pe

urmă, *codru* s-a izolat cu sensul special de „loc acoperit de pădure". O astfel de evoluție este plauzibilă, dacă ținem seama de viața în munți a românilor.

Și *pădure* pune probleme etimologice. El este considerat continuatorul lat. *padulem,* formă vulgară atestată a lat. *palus, paludem* „mlaștină". Evoluția de sens de la „mlaștină" la „pădure" există numai în română și s-a putut produce în regiunile inundabile, probabil din apropierea Dunării, acoperite cu codri întinși, unde vegetația bălților, în special trestie și papură, crea impresia, din depărtare, a existenței unor păduri. În celelalte limbi romanice *paludem* s-a păstrat cu sensul de „mlaștină". Acest sens a fost întărit de împrumuturile din latină, care au dat în franceză derivate ajunsese și la noi: *paludism, paludic,* cu referire la malarie, boală frecventă în regiunile mlăștinoase.

În concluzie, *codru* și *pădure* prezintă sensuri diferite de cele ale corespondentelor lor din restul limbilor romanice, care au fost puse în legătură cu felul de trai al românilor.

40. comândare, pomană

Sunt două cuvinte sinonime, din domeniul vieții religioase. Ca în atâtea alte cazuri, unul este moștenit din latină (face parte din fondul primitiv al terminologiei creștine din latină), celălalt este un împrumut din slavonă, limba de cult a bisericii ortodoxe românești.

Comândare provine din lat. *commendare* „a încredința, a da", care în latină însemna și „a recomanda" zeilor pe mort (*commendare diis*) prin jertfe (ale căror urme sunt ospețele și pomenile de astăzi). În vechea română, înainte de a fi împrumutat cuvântul slav *jertfă, comândare* era folosit cu acest sens. Această evoluție de înțeles s-a păstrat numai în română. În celelalte limbi romanice el are sensul profan din latină. În limba modernă, în graiurile care îl păstrează, *comândare* înseamnă „ospățul de aducere aminte la un mort, pomană".

Sinonim al lui *comândare* este *pomană,* cuvânt împrumutat din slavă, unde *poměnŭ* înseamnă „memorie". De remarcat că există și în arom.

pumean, megl. *pumeană.* Este interesant că într-o serie de limbi slave (bulgară, sârbă, ucrainiană) există cuvântul *pomana* „milostenie, binefacere" care provine din română, deci cuvântul slav a fost reîmprumutat din română. Alături de *pomană* există și *pómină* „aducere aminte, pomenire" ce circulă mai ales în basmele muntene. Într-un astfel de basm se spune: „Și făcu o petrecere, de se duse *pomina*".

Cultul religios păgân a lăsat urme în limbă și după creștinarea noastră (S. Pușcariu). Am vorbit și altă dată despre *a se întâmpla* ca termen în legătură cu cultul păgân: augurul, preotul păgân, contempla spațiul (adică *templum*) pe care și-l trasa pe cer cu bățul, pentru a studia zborul păsărilor. Intrarea unei păsări *în* acest *templu* era „evenimentul" așteptat, *întâmplarea.*

Tot S. Pușcariu crede că verbul *a feri,* care în limba veche însemna încă „a serba, a ține o sărbătoare" (*Acesta om sâmbăta nu fereaște*), este o urmă a lat. *feriae* „zilele de odihnă, consacrate de romani unor anumite acțiuni religioase".

41. corabie, caravelă, gabară

Aceste trei cuvinte sinonime denumesc un vas folosit în transportul pe apă al călătorilor și al mărfurilor. Niciunul nu este moștenit din latină. Am arătat, în alte emisiuni, că româna n-a păstrat cuvinte din terminologia marinărească, în condițiile în care toate limbile romanice au moștenit din latină cuvinte ca *navis* „corabie", *ancora, portus* „port", *puppis* „pupa", *remus* „vâslă", *restis* „funie, coardă", *velum* „pânză de corabie". Explicația dată de S. Pușcariu a fost tot felul de trai al strămoșilor noștri, departe de mare (româna a păstrat, la fel ca toate limbile romanice, cuvintele *mare* și *unda* cu sensul de „undă", nu cu cel de „val").

Toate cele trei cuvinte au la originea îndepărtată cuvântul grec *kárabos* ce însemna „langustă, rac de mare" și „barcă", pătruns în latină (*carabus*). După unele păreri, termenul grecesc este un împrumut din ar. *caqrab* „scorpion".

Corabie, cel mai vechi cuvânt din această serie, apare în Codicele Voronețean (secolul 16) și este un împrumut din v. sl. *korablĭ*, luat din greacă.

Caravelă a apărut în portugheză (*caravela*) ca diminutiv al cuvântului latinesc târziu *carabus* „ambarcațiune de metal îmbrăcată în piele" < gr. *kárabos* „ambarcație", de fapt „rac de mare". Din portugheză l-au luat spaniola (*carabela*) și franceza (*caravelle*). Deși atestat în secolul 13, în spaniolă devine frecvent odată cu expedițiile lui Cristofor Columb, fiind celebre cele trei caravele ale lui. În română vine din franceză (prima atestare la stolnicul Dumitrache, în secolul 17).

Gabară „navă sau ambarcație care servește, de obicei, la transportarea pe punte a unor materiale sau mărfuri de pe o navă care nu mai poate acosta în raza portului" are aceeași origine îndepărtată ca și termenul *caravelă* (la origine este gr. *kárabos*), dar a pătruns prin v. prov. *gaberra* (prima atestare, în anul 1338, apare într-un text din regiunea Garonne; cuvântul este folosit în Franța mai ales în sud, până la Loara). Există și în limbile ibero-romanice. La noi este din franceză.

42. coșciug, sicriu

Coșciug și *sicriu* sunt numai două dintre sinonimele folosite pentru adăpostul postum al mortului. În DA găsim numeroase alte cuvinte sinonime: *copârșeu, tron, raclă, casă, casa mortului, casă de brad, sălaș, jghiab, luntre.* Niciunul dintre aceste cuvinte nu este moștenit din latină unde, pentru acest obiect, se foloseau mai ales termenii *arca* și *sarcophagus.* Primul a însemnat la început „ladă", iar al doilea, împrumutat din greacă, a fost la origine numele unei pietre din care se făceau sicriele, pentru că ar fi avut proprietatea de a produce rapid descompunerea cărnii: *sarko* „carne" + *phagos* „care distruge". *Sarcophagus* a fost împrumutat de fr. *sarcophage,* de unde îl avem și noi pe *sarcofag* „sicriu antic" (l-am luat probabil și din latină). Termenul uzual din franceză, *cercueil,* este un vechi împrumut din greacă.

Am arătat că lat. *arca* a însemnat la origine „ladă". Toate cuvintele românești pentru „sicriu" au avut la început sensul de „ladă" sau „coș".

Coșciug este de origine slavă (*kovĭčegŭ* „cutie, dulap“), cu *ș* sub influența lui *coș*; a însemnat la început „coș, ladă“ (așa cum apare la Dosoftei, în *Viețile sfinților*). Acest sens se mai păstrează în Moldova. În Muntenia s-a restrâns sensul la „lada mortului“.

Sicriu < magh. *szekrény* < lat. *sicrium* „scrin, dulap“ se folosește, mai ales, în Moldova.

Copârșeu < magh. *koporsó* circulă, mai ales, în Transilvania.

Raclă (lacră) este împrumutat din slavă și însemna la început „ladă“. De altfel, există și termenul *ladă* pentru „sicriu“.

Tron din Transilvania este germ. dial. *Truh(e)n* „ladă“ și, popular, „sicriu“.

Termeni ca *sălaș, casa mortului, casă-de-brad* fac aluzie la faptul că *sicriul* este o copie redusă a casei vechi, cu patru pereți și cu acoperiș în patru ape. Pereții sicriului sunt îmbrăcați în pânză albă, la fel cum pereții casei sunt albi, văruiți cu var. În sicriu se pun, la fel ca în cămara casei, merinde pentru drum etc. Să nu uităm că există și termenul *luntre,* care face trimitere la trecerea în lumea cealaltă.

La fel stau lucrurile și în celelalte limbi romanice: fr. *caisse (du mort)* „cutia mortului“, sp. *caja* „ladă“; v. fr. *bière* „sicriu“ are la bază v. germanic **bera* „targă“; sp. *ataúd,* fr. dial. *taboût* < ar. *tābūt* „ladă“.

43. cravată, lavalieră

Sunt două nume de accesorii ale vestimentației masculine.

Cravată „accesoriu constând dintr-o fâșie îngustă de stofă sau de mătase, care se înoadă la gât și ale cărei capete sunt de obicei lăsate să atârne pe piept“.

Lavalieră „cravată lată, înnodată ca o fundă cu capete scurte, lăsate în jos, în vogă la sfârșitul secolului 19“.

Amândouă provin din franceză: *cravate,* respectiv *lavallière.* Originea lor în franceză este diferită.

Cravate a apărut în secolul 17 și a denumit, la început, legătura de gât pe care o purtau soldații *croați* aduși în Franța în timpul Războiului

de 30 de Ani (1618 – 1648). Începând din 1650, cravatele au fost adoptate de casele de modă franceze și au fost purtate de civili. Numele de *croat, Croația* vin la noi tot din franceză, unde *Hrvatska,* numele țării în croată, a fost francizat în *Croatie.* În Transilvania a fost folosită forma maghiară pentru Croația: în *Lexiconul de la Buda* (1825) apare *Țara Horvătească* și *horvătesc.* Chiar numele maghiar *Horváth* înseamnă „croat".

Lavalieră < fr. *lavallière* este mai nou cu două secole. Se folosea, la început, pentru denumirea unui ornament agățat de un lanț în jurul gâtului, la modă în secolul 17. La origine stă tot un nume propriu, dar, de data aceasta, este vorba de o femeie, Mlle de La Vallière, ducesă de La Vallière (1644 – 1710) (numele întreg era Louise Françoise de Baume Le Blanc), una dintre amantele lui Ludovic al XIV-lea. Ea a lansat moda lavalierei.

Sensul modern al cuvântului românesc *lavalieră* „microfon la rever sau la buzunar" nu l-am găsit în *Le Nouvean Petit Robert* (2002).

44. crâng, crug

Am vorbit în repetate rânduri despre dublete etimologice, termen prin care se înțelege o pereche de cuvinte care au același etimon, aceeași origine. Am dat mai multe exemple de perechi de cuvinte în cadrul cărora un cuvânt este moștenit din latină și altul împrumutat mai târziu din latină sau din limbile romanice. Am atras atenția că acest fenomen s-a manifestat în special la nivelul limbii române literare, în procesul de relatinizare a limbii din secolul 19. Sunt convins că ați reținut exemple ca *des – dens, săruta – saluta* sau *subțire – subtil,* în care *des, săruta, subțire* sunt moștenite din latină. iar perechile lor sunt împrumuturi mai recente. După „fixarea" cunoștințelor mai vechi, pricipiu de bază în didactică, am ales pentru astăzi un alt exemplu de dublete etimologice, în care ambii termeni ai perechii sunt împrumutați. Este vorba de *crâng* și *crug.*

Crâng înseamnă astăzi „pădurice, mai ales pe valea unui râu, formând un fel de insulă mai mult sau mai puțin **rotundă**". Acest sens este o dezvoltare semantică în română, pentru că în limba veche întâlnim sensul etimologic de „ciclu, curs" (mai ales în astronomia populară, așa

cum rezultă din expresiile învechite *crângul anului* „cursul anului" sau *crângul cerului* „bolta cerească, sfera cerească"). Cuvântul este un împrumut din vechea slavă, unde *krǫgŭ* însemna „cerc" (în sârbă *krug* înseamnă „cerc, câmpie rotundă, șes", iar în magh. *korong* „pădure rotundă" avem același cuvânt vechi slav). Evoluția semantică de la „cerc" la „pădure" a avut loc în română. Ea a fost explicată în două feluri. În DA se arată că, la început, *crângul* a însemnat o pădure de forma unui cerc, în opoziție cu *codru,* care era o pădure întinsă, mai mult sau mai puțin pătrată (am arătat, cu altă ocazie, că termenul *codru* are la bază lat. **quodrum* „pătrat").

Altă explicație, mai recentă, este dată de Al. Ciorănescu. Conform opiniei sale sensul „pădure" se poate explica prin sinuozitățile râurilor pe malurile cărora se formează crângurile. Astfel *crâng* coincide cu *crivină* „grind cu arbuști sau tufișuri, care se formează de obicei la cotiturile râurilor", el însuși împrumutat din slavă *krivŭ* „curbă".

Dacă ar fi să răspund pentru care din cele două soluții optez, nu ezit să o recomand pe prima, care are avantajul că ține seama și de existența lui *codru* „pădure".

Crug „ciclu, orbita unei plante, sferă", dar și „cearcăn" (în fugă vă spun că și *cearcăn* vine probabil de la *cerc*), este un împrumut mai recent, cărturăresc, din slavonul *krugŭ* (am mai spus că slavona este o varietate literară târzie a vechii slave scrise, care a fost limba de cultură, limba bisericii și de cancelarie în Țările Române până în secolul 16). *Crâng,* în schimb, este un cuvânt popular, împrumutat din vechea slavă, încă în epoca în care nazala se păstra în cuvântul slav *krǫgŭ.*

Rezultă, în concluzie, că cele două cuvinte sunt dublete etimologice. Ele intră într-o serie din care fac parte, printre altele, și *(a) sfârși – (a) săvârși, zbor* „târg anual (pentru hramul unei biserici), hram" – *sobor* (înv. *săbor*) „sinod" (primii termeni sunt populari).

45. cremă

Este un cuvînt cu diverse sensuri împrumutat din fr. *crème.* Interesul lui constă în faptul că toate sensurile din franceză există și în română.

Cu cel mai vechi sens „smântână“, astăzi învechit, apare într-un dicționar român-francez din 1870. Se folosește cu sensul figurat „ceea ce este bun, de frunte, de calitate superioară“ (*crema societății*). Astăzi este mai frecvent folosit în terminologia culinară („desert făcut din.lapte și ouă“, „supă pasată“, „lichior siropos“), dar și ca produs care servește la întreținere a unor mecanisme tehnice.

Este un cuvânt tipic pentru romanitatea din Galia, devenită limba franceză. La originea îndepărtată este un cuvânt celtic ce însemna „crustă deasupra unei răni, escară“, pătruns în latina târzie; apare sub forma *crama,* în secolul 5, la Fortunat (Saint Venance), episcop de Poitiers, autor al multor cărți de poezii și biografii. *Crama* s-a încrucișat cu lat.ecl. *chrisma* (<gr. *khrésma* „ulei, ungere“ < gr. *khrio* „a unge“).

În meniurile marilor restaurante cuvântul apare chiar cu forma sa franceză, *crème,* pentru diverse supe, mai ales pentru „supă pasată“ (*crème d'aspèrges),* dar și *supă cremă de legume,* precum și pentru diverse feluri de dulciuri, fie cu forma franceză (*crème caramel, crème glacée, crème au chocolat),* fie cu forma românească (*cremă caramel, cremă de ciocolată*).

Până la împrumutarea lui *cremă,* românii au folosit alte cuvinte pentru „smântână“. Cel mai cunoscut era chiar termenul *smântână,* cu o etimologie mult discutată (slavă, latină). Erau folosiți și termenii *spumă* < lat. *spuma, groscior,* creație românească de la *gros* + *-cior* și, mai ales, *caimac* < tc. *kaymak,* care mai este folosit și astăzi.

46. creștin, păgân

Creștin și *păgân* sunt două cuvinte de bază din terminologia religioasă a românilor. Deși am vorbit despre originea fiecăruia în emisiuni din urmă cu un an, cred că, pentru fixarea cunoștințelor, este util să le discut împreună în această serie de emisiuni ce privesc terminologia creștină din română.

Ele au în comun faptul că sunt moștenite din latină: lat. *christianus* și lat. *paganus.* Se deosebesc nu numai prin aceea că denumesc noțiuni contrare, ci și pentru că primul cuvânt, și anume *creștin,* este

moștenit numai în română, iar celălalt, *păgân,* s-a transmis tuturor limbilor romanice.

Creștin provine din lat. *christianus,* care apare în latină ca un adjectiv latinizat derivat de la *Christus* (= gr. *Hristos* „cel uns“, derivat de la *khriô* „eu ung“) având sensul „creștin“. Este atestat la anul 44 în Antiohia. Precizez din nou că numai româna a moștenit acest cuvânt din latină, celelalte limbi romanice (fr. *chrétien,* sp. *cristiano*) l-au împrumutat din latină. Există și în aromână și meglenoromână. Forma normală ar fi trebuit să fie **creșin,* nu *creștin* (*sti* > *ș: ustia* > *ușă, pastionem* > *pășune*); deosebirea de tratament a fost explicată prin faptul că termenul a fost introdus mai târziu de creștinism și de aceea n-a putut urma aceeași evoluție ca *ușă.* Alții cred că s-a ajuns la *șt* prin analogie cu forma nederivată (*Hrist-, Christ-*) sau cu forma derivată cu sufixe al căror vocalism nu forma un hiat (*creștinesc*). În română *creștin* a dobândit un sens mai larg, acela de „om sau femeie (de treabă, cumsecade, naiv)“. Se spune și *creștină* pentru „nevastă“ (*bărbații și creștinele* apare într-un text din „Cuvente den bătrâni“). Acest înțeles de „om“ se găsește și în alte limbi romanice (retoromană, dialecte franceze și italiene) și în limbile balcanice (albaneză, greacă, bulgară). Interesant este că s-a format și un adverb, *creștinește,* cu sensul „pe înțelesul tuturor, limpede, popular, omenește“ (*vorbește-mi creștinește* apare la V. Alecsandri). În comedia lui Molière *Les précieuses ridicules* („Prețioasele ridicole“), servitoarea spune la un moment dat: *Il faut parler chrétien, si vous voulez que je vous entende* „vorbește creștinește, dacă vrei să te înțeleg“.

În opoziție cu *creștin* a fost *păgân,* moștenit de toate limbile romanice din lat. *paganus,* derivat de la *pagus* „sat“. Am arătat într-o emisiune mai veche care este părerea cea mai răspândită pentru a explica evoluția de înțeles de la „sătean“ la „păgân“. În epoca creștină, încă din secolul 2, la Tertulian, termenul *paganus* a început să însemne „păgân“, pentru că cei ce nu voiau să accepte creștinismul se refugiau de la orașe la sate. O altă explicație este aceea că, din secolul 1, soldații romani îi numeau pe civili *pagani.* Creștinii erau considerați *milites Christi* „soldați ai lui Hristos“, iar *pagani* ar fi fost folosit și pentru a-i desemna pe cei care nu ar fi fost angajați în armata lui Hristos, deci necreștinii, păgânii.

Dacă *creștin* a ajuns să însemne și „român“, *păgân* a ajuns să însemne „de alt neam; „barbar; cumplit, blestemat“. Am arătat cu alt prilej că de la *păgân* cu astfel de sensuri s-a format și verbul *a pângări.*

47. cretă, creion

Între aceste două cuvinte este o foarte strânsă legătură etimologică: ele au la bază cuvântul lat. *creta* „cretă, lut alb“.

Cuvântul latinesc *creta* s-a transmis unor limbi romanice: fr. *craie*, it. *creta*, sp. *greda*. În română este un împrumut din latină, la fel ca germ. *Kreide*. Are două sensuri: „calcar fin, granular, de culoare alb-gălbuie“ și „bucată din această materie în formă de creion, utilizată pentru a scrie pe tablă sau pe alte corpuri de culoare închisă“.

În română are, în graiul moldovenesc, variantele *cr*i*tă, cridă,* care provin din pol. *krejda*, ucr. *krijda;* în Ardeal, forma *creita* < magh. *kréta.* Prima atestare a cuvântului o găsim într-un calendar din 1814.

Este interesantă și istoria sinonimului său *tibișir,* care provine din tc. *tebeșir* „cretă“ < ar. *tabašir* „zahăr de bambus“ < skr. *tavaksīra.*

Creion știe orice român că înseamnă „ustensilă pentru scris sau desenat, formată dintr-o mină protejată de un înveliș, de obicei din lemn“. Este un împrumut din fr. *crayon* care este, la rândul lui, un derivat de la *craie* „cretă“. Primul creion a fost opera lui Nicolas-Jacques Conté (1792), care a introdus un amestec de grafit și argilă fin pulverizată în interiorul unui băț de lemn de cedru, ușor de tăiat. La început, ceea ce purta numele de *crayon* era un băț de cretă, fapt ce explică și derivarea de la *craie.* Prima atestare în română, la Eminescu.

Creionul fiind o invenție recentă, la noi are diverse sinonime, care au origini diferite, mai ales în Transilvania. Cel mai vechi (apare înainte de Eminescu, la 1766, într-un document publicat de N. Iorga) este *plaivas,* cuvânt cu origine multiplă: germ. *Bleiweiss,* magh. *plajbász*, sb. *plajvaz.* Tot în Transilvania circula și sinonimul *ceruză* < magh. *ceruza* „creion“.

48. croitor

Am afirmat în mai multe emisiuni că schimbările din societate se oglindesc în limbă, noile realități sunt numite de cele mai multe ori prin cuvinte noi, împrumutate, sau prin cuvinte formate pe terenul limbii respective.

În istoria limbilor romanice, această afirmație este evidentă dacă analizăm numele de meserii. Sunt relativ puține numele de meserii transmise din latină limbilor romanice. Ele se referă la ocupațiile de bază, care au rămas mai mult sau mai puțin aceleași de-a lungul veacurilor. Se citează mereu terminologia păstoritului, unde cele mai multe cuvinte sunt moștenite din latină; însuși cuvântul lat. *pastor* s-a transmis tuturor limbilor romanice (rom. *păstor*).

Altfel stau lucrurile când avem a face cu termeni ce denumesc persoanele care practică diverse meserii. Într-o altă emisiune am vorbit despre numele constructorilor de case, aproape toate împrumutate (rom. *zidar,* fr. *maçon,* sp. *albañil,* pg. *alvanel*). Cea mai evidentă schimbare a lexicului apare la numele de meserii care trebuie să facă față exigențelor modei. Mă refer la numele meseriașului care croiește și coase haine, croitorul. (O paranteză pentru a semnala originea lui *a coase*, moștenit din lat. *consuere* în toate limbile romanice, verb de bază care nu s-a schimbat, și *a croi,* împrumutat din slavă.) Termenul latinesc *sartor* s-a păstrat numai în Italia centrală și de nord (*sarto*) și în unele dialecte franco-provensale. Din acestea a fost împrumutat de sp. *sastre.* În Franța, care a fost din toate timpurile luată ca model pentru ... modă (la început, modelul a fost curtea regilor francezi), *sartor* a fost eliminat la început (secolul 13) de *couturier,* derivat de la *couturer* „a coase", considerat mai fin; din secolul 14, limba literară l-a adoptat pe *tailleur,* de la *tailler* „a tăia". În dialecte există *parmentier* din *parement* „podoabă", *cousandier* de la *coudre* „a coase", *pelletier* „blănar". Din Franța, v. fr. *costurier* a pătruns în Italia. Tot din franceză, *drapier* „postăvar" a fost împrumutat de sd. *drappèri.* În portugheză a pătruns cuvântul de origine arabă *alfaiate,* care a existat și în vechea spaniolă înainte de a pătrunde *sastre.* Retoromana a împrumutat un cuvânt din germană (*schneder*), la fel ca

dialectul bănățean, care are pe *șnaidăr*. În Transilvania (mai ales în Crișana) se folosește *sâbău,* din maghiară. În acest context romanic nu trebuie să surprindă rom. *croitor,* format de la *a croi,* împrumut slav, și sufixul *-(i)tor* moștenit din latină. Termenul este atestat târziu, în secolul 17, în lexiconul lui Mardarie. Mai interesant este faptul că româna a avut și pe *cusător(iu)* (apare la Cantemir), *cusătoriță, cusătoreasă,* formații românești vechi de la *a coase*, păstrate regional.

49. cruce, creițar, cârje

Pe *cruce* l-am moștenit din lat. *crux, -cis,* la fel ca toate celelalte limbi romanice. În latină, cuvântul denumea diferite instrumente de tortură. Folosirea crucii ca instrument de tortură nu a apărut înainte de războaiele punice. Era frecvent la cartaginezi. Cuvântul a fost împrumutat din limba punică, fiind foarte frecvent în latina creștină. Tot latina creștină a avut derivate de la *crux: cruciatus* „chin, tortură", *cruciamentum* „chinuire, tortură", *cruciare* „a chinui, a tortura".

Cuvântul există în aromână în forma *cruțe* și megl. *cruți.* Are numeroase sensuri legate de obiecte dispuse în formă de cruce (câteva exemple: *crucea căruței, cruce cardanică*); cuvântul *cruce* intră în componența unor decorații, insigne, în numele unor constelații. În multe cuvinte compuse care denumesc plante un termen este *cruce: crucea-pământului, crucea-voinicului).* Are și sensuri figurate, ca cel din Transilvania, unde îl găsim cu sensul de „ființă iubită". Într-o baladă din Bihor se spune: „Mândra mea, *crucița* mea, / Poartă-mi-l [brâul] dumineca / În ciudă la soro-mea."

Din bogata frazeologie a crucii, câteva locuțiuni: *a pune cruce, a se face cruce, ucigă-l-crucea, a umbla cu crucea în sân* etc. Obiceiul de a se face *frate de cruce* „tovarăș pe viață și pe moarte, unit prin amestecul simbolic al sângelui" îl regăsim și la alte popoare balcanice. Hasdeu consideră că, la origine, ar fi un obicei păgân, luat de la cumani. O instituție analogă s-a perpetuat la turci până astăzi, sub numele de *kan kardaș* „frate de sânge".

Cuvântul are și numeroase derivate: *crucită, cruciș, încrucișa, răscruce* etc., care dovedesc că termenul *cruce* a ocupat un loc important în istoria vocabularului românesc.

Termenul latinesc *crux* a fost împrumutat de multe limbi. În germană avem *Kreuz* „cruce“, de la care s-a creat *Kreuzer* cu sensul de „monedă“. Derivatul a pătruns în cehă sub forma *krejcar* și din cehă a ajuns în maghiară *krajcár.* În Transilvania și Bucovina circulă cuvântul *creițar* „monedă mică, în vechiul Imperiu Austro-Ungar, valorând a suta parte dintr-un florin“, împrumutat din maghiară. Pluralul *creițari* are sensul de „bani mărunți (sau puțini)“. Există și o creație românească după modelul germ. *Kreuzer: crucer* „centimă dintr-un florin austriac“. În vechea slavă, *crux, -cis* a fost împrumutat din latina balcanică și a devenit *krĭžĭ* „cruce“, împrumutat de română (*cârjă*), unde are sensul laic „baston (încovoiat în partea superioară) care servește la susținerea corpului în timpul mersului“, dar și sensul religios „baston care servește ca simbol al unei demnități (papale, episcopale)“. Interesant de semnalat că rom. *cârjă* a fost împrumutat de ucr. *kyrža* „cârje“ și magh. *gerzsa, kirzsa,* cu același sens.

50. cuc, Blagoveștenie (Buna Vestire)

Poate unii dintre cei ce urmăresc emisiunea (mai ales cei care au crescut la țară) știu care este legătura dintre *cuc* și *Blagoveștenie: Blagoveștenia* este numită în calendarul popular și *Ziua cucului.* Deci *Blagoveștenie* și *Ziua cucului* sunt sinonime.

Blagoveștenie, termenul popular pentru *Buna Vestire,* este sărbătoarea creștină (25 martie) închinată vestirii nașterii lui Isus Hristos. Sărbătoarea este situată în imediata apropiere a echinocțiului de primăvară, când sosesc rândunelele și începe să cânte cucul, de aceea este numită în popor și *Ziua cucului.* Este una dintre sărbătorile importante în care, așa cum rezultă din cartea lui Ion Ghinoiu, *Comoara satelor. Calendar popular* (2005), se fac acte de purificare a spațiului, de alungare a șerpilor de pe lângă casă, a insectelor și omizilor din livezi (se afumă cu tămâie și cârpe livezile). Se scot din lăzi straiele și țesăturile la aerisit. Fertilitatea în noul

an era invocată prin stropitul rădăcinii prunilor cu țuică. Ziua fertilității divine, Blagoveștenia, era considerată neprielnică pentru roditul păsărilor, animalelor și plantelor (nu se puneau cloștile, vacile nu se duceau la taur, nu se semăna porumbul). Este considerată zi bună pentru aflarea norocului și pentru previziuni meteorologice. Fiind o sărbătoare creștină, este foarte veche. *Blagoveștenie* este un termen din slavonă, care ar putea fi tradus prin „buna vestire“, așa cum este și *(a) blagoslovi* (apare prima dată la 1747). Termenul *Buna Vestire* apare în Cazania lui Varlaam (1643) și este o traducere a cuvântului slavon (chiar structura cuvântului, cu adjectivul *bună* înaintea substantivului, are o topică ce indică o traducere). În limbile romanice occidentale se folosesc termeni împrumutați din latina bisericească: *adnuntiatione* „anunțarea“ a dat fr. *Annonciation* (secolul 12), it. *Annunziazione,* sp. *Anunciación.* N-am reușit să aflu cum era numită sărbătoarea creștină în discuție înainte de împrumutul din latină (în limbile romanice) și din slavonă (în română).

Cucul este pasărea căreia poporul român i-a dedicat multe povești, cântece, proverbe. Este știut că nu-și face cuib, nu-și clocește ouăle și nu-și hrănește puii (puii de cuc ce ies din ouă puse în cuiburile altor păsări se dezvoltă mai rapid și își răstoarnă frații vitregi peste marginile cuibului). Fiind însă simbol al primăverii, i se iartă toate păcatele. El este important în mentalitatea poporului român pentru că marchează două importante evenimente astronomice: echinocțiul de primăvară, când începe să cânte (la Blagoveștenie) și solstițiul de vară, când încetează brusc să cânte (24 iunie, la Sânziene).

Cuvântul este moștenit din lat. *cuc(c)us.* Este cuvânt onomatopeic (imită cântecul cucului, care este totdeauna dublat, având a doua parte cu o notă mai jos decât prima). Există nu numai în limbile romanice, ci și în germană, greacă, albaneză, turcă, bulgară.

51. cumineca, comunica

Termin ciclul de cuvinte folosite pentru viața religioasă la români precizând că unor cuvinte aparținând acestui domeniu le-am consacrat

emisiuni speciale în trecut sau le-am explicat în emisiuni dedicate altor cuvinte. Pentru prima categorie amintesc *biserică* < lat. *basilica, Bobotează* care provine din *Apă botează, boteza* < lat. *baptizare, Crăciun* este, probabil, din lat. *creationem, Florii* probabil din lat. *Floralia, mormânt* < lat. *monumentum, paradis* este din franceză, *Paște* < lat. *Paschae, păgân* < lat. *paganus, Sânziene* < lat. *Sanctus Iohannes, vasilcă* < *Vasile* + *-că, vicleim* < sl. *Vithlěemŭ.* Dintre cuvintele ce nu au apărut în titlul unor emisiuni, dar au fost explicate împreună în alte cuvinte, le amintesc pe *Dumnezeu* < lat. *Domine deus, cruce* < lat. *crucem,* arom. *tumbă* „mormânt“ < lat. *tumba.*

Dintre cuvintele latinești moștenite care aparțin domeniului semantic pe care îl termin astăzi îl amintesc pe *a cumineca* „a împărtăși, a primi sau a da cuminecătură“ < lat. *communicare.* Există și în aromână și meglenoromână. Forma cuvântului de la noi și din alte limbi romanice, cu *i* în loc de *u,* i-a determinat pe lingviști să reconstituie o formă latinească **comminicare.* Cuvântul avea în latină înțelesul general de „a împărtăși (ceva cuiva)“, dar în latina ecleziastică a căpătat sensul particular de „a lua parte sau a se împărtăși cu sfintele taine“. În limbile romanice s-au păstrat ambele sensuri – cel clasic și cel bisericesc – diferențiind cuvântul în două forme: fr. *communiquer,* sens profan, *communier* sens religios, sp. *comulgar* și *comunicar.* Formele modificate după regulile fonetice ale limbilor romanice (fr. *communiquer,* sp. *comulgar*) fac parte din fondul popular, celelalte nemodificate sunt împrumuturi ulterioare. Româna păstrează pe *(a) cumineca* cu sens religios și a împrumutat pe *(a) comunica* din franceză. Există un alt dublet etimologic: *(a) comunica* „a împărtăși; (fig.) a fi în comuniune de idei sau de sentimente“ < fr. *communier* < lat. ecl. *altari communicare* „a se apropia de altar pentru a primi sfânta împărtășanie“ (sfântul Augustin).

Pentru aceeași noțiune limba română are și cuvântul *(a) împărtăși,* din *părtaș,* ca *împărți* din *parte.* Biserica se servește și de *a griji, grijire* cu același sens, cuvânt de origine slavă. Nu numai Biserica folosește acest cuvânt. El a devenit popular, așa cum rezultă din balada *Gruie Grozoveanu:* „Las' să mă *mărturisesc* / Și de suflet să-mi *grijesc* / La un popă creștinesc / Care zice din psaltire / În cea sfântă monastire.“

Cuvântul are o bogată familie. Unii membrii ai ei sunt considerați moșteniți din latină: substantivul *cuminecat* „acțiunea de a da cuminecătura" < **comminicatus* = *communicatus* „cuminecătură"; (înv.) *cumenecăciune* < **comminicationem* (= lat. cl. *communicatio*, în lat. ecl. *comminicatio fractionis panis* „cuminecătură, (împărțirea) pâinii"); *cuminecătură.*

52. cupă, cofă, cuvă, covată, chiuvetă

Toate cuvintele menționate au aceeași origine îndepărtată: lat. *cuppa* „butoi, poloboc". De precizat că în latină cuvântul avea două variante: una cu *p* simplu, alta cu *pp.* Amândouă s-au transmis limbilor romanice: lat. *cupa* > fr. *cuve* „albie", sp. *cuba,* iar cealaltă *cuppa,* transmisă tuturor limbilor romanice, a dat fr. *coupe,* sp. *copa,* it. *coppa.*

În română, *cupă* „vas de lemn" provine din lat. *cuppa* (cuvântul există și în aromână și în istroromână). S-ar putea ca unele sensuri ale rom. *cupă,* de felul lui „pahar" sau „cană", să fi apărut după modelul fr. *coupe.*

Cofă este un împrumut din sb. *kofa,* limbă în care a ajuns din it. *coffa,* care l-a luat din ar. *quffa* „coș adânc". La originea cuvântului arab stă lat. *cuppa* „butoi".

Covată și *chiuvetă* au la origine un derivat al cuvântului francez *cuve,* și anume *cuvette.* Acesta a fost împrumutat direct în română și a dat *chiuvetă;* pe *covată* „albie" l-am luat din tc. *kuvata,* care l-a împrumutat din fr. *cuvette.*

Cuvă „vas special folosit în operații tehnice" este un împrumut din fr. *cuve* < lat. *cupa* (același tratament cu *v* are și lat. *ripa* > fr. *rive;* lat. *ripa* s-a transmis și în română, *râpă*).

53. curat, murdar

Am ales aceste două cuvinte cu sensuri opuse nu pentru că ar fi înrudite, așa cum procedez de obicei. Ele și altele aparțin însă aceluiași

domeniu semantic, cel al îngrijirii corpului omenesc. Este interesant de precizat, de la început, că primul termen, *curat,* este moștenit din latină, dar celălalt, *murdar,* este un împrumut din turcă.

Curat este participiul trecut de la un verb *a cura* „a curăța“ < lat. *curare* „a avea grijă, a trata“. Sensul din română există în latină (*curare corpus* „a spăla corpul“). Acest verb este același cu *a cura* „a îngriji un bolnav“, termen împrumutat din fr. *curer,* moștenit din latină, la fel ca în celelalte limbi romanice, unde lat. *curare* și-a păstrat sensul de bază din latină. De la acest cuvânt s-au format pe teren românesc *(a) curăța* și *(a) curăți,* cu numeroase derivate, dintre care unele cu sufixe (*curățenie*) sau prefixe (*necurat*) slave. În limba veche avem și *(a) scura* „a curăța“ < lat. *excurare* „a examina cu grijă“.

Lucrurile se complică uneori. Este posibil, cum presupune S. Pușcariu în DA, ca termenul românesc *curat* (care există în toate dialectele sud-dunărene) să reprezinte direct nu numai lat. *curatus,* participiul trecut al verbului *curare,* ci și lat. *colatus,* participiul trecut al lui *colare* „a strecura, a curăța un lichid“, al cărui rezultat final în română trebuia să fie identic, *curat.* Prima ipoteză (lat. *curatus*) este mai probabilă și suficientă, pentru că există urmași ai lui *curatus* și în alte limbi romanice (calabr. *curare* „a spăla pânza“, comelico *kuratu* „piele argăsită“.) Comparația romanică ne permite să-l considerăm pe *curătură* „teren deselenit“ ca fiind moștenit din lat. *curatura,* care există și în alte limbi romanice cu sensul din română (trebuie deci să presupunem că, pe lângă sensul de „grijă, atenție minuțioasă“, atestat în latina clasică, *curatura* ar fi avut deja în latină înțelesul de „teren desțelenit, curățat“). Româna nu a păstrat lat. *mundus* „curat“ transmis multor limbi romanice (it. *mundo,* sp., pg. *mondo*).

Murdar este în turcă un împrumut din persană, unde însemna „cadavru“. Este relativ recent (apare într-o traducere, încă în manuscris, de la începutul secolului 19) și există și în alte limbi balcanice. Foarte probabil, înainte de a se fi împrumutat acest cuvânt se foloseau altele, ca *necurat* (cf. fr. *malpropre* „murdar“). Avem și termeni moșteniți din latină: *spurc* „murdărit cu excremente, cu urină; pângărit (despre lucruri sacre)“ < lat. *spurcus* „murdar“ (verbul *a spurca* există în cele mai vechi texte). Alături de *spurc* este de amintit *lătúră* „apă murdară“ < lat.

lavatura. Pentru ideea de „murdar“ avem multe sinonime împrumutate: *jegos, soios, slinos, mânjit,* la fel ca celelalte limbi romanice (de exemplu fr. *sale* împrumutat din dialecte germane, sp. *sucio* împrumutat din lat. *sucidus* „umed“). Avem și împrumuturi mai recente: *sordid* < fr. *sordide* < lat. *sordes* „murdărie“.

54. curcubeu

Despre *curcubeu* se poate spune sigur că este un cuvânt moștenit din latină. Există și în aromână și meglenoromână. Au fost propuse mai multe soluții etimologice, cea mai probabilă este însă cea dată de S. Pușcariu, pe care o prezint în continuare. Despre ea, autorul citat spunea că face parte din categoria celor ce nu pot fi respinse din principiu, dar nici nu pot fi documentate îndeajuns.

Ca și în alte cazuri de cuvinte cu probleme, încep cu prezentarea situației din latină. În latină, curcubeul a fost comparat cu un arc. Nu este de mirare deci că în toate dicționarele românești și romanice apare cuvântul *arc* în definiția cuvântului: „fenomen optic care se datorează refracției, reflexiei totale și dispersiei luminii solare în picăturile de apă din atmosferă și care are aspectul unui imens *arc* multicolor dispersat pe cer“. I se spunea în latină, simplu, *arcus* „arc“ (apare pentru prima dată astfel la Lucrețiu), dar mai ales *caelestis arcus* „arc celest“. (O paranteză pentru a vă aminti că *arcus* este un cuvânt transmis tuturor limbilor romanice.) În latina populară a apărut o metaforă, **arcus bibit* „arcul care bea“, bazată pe credința populară, răspândită și la noi, conform căreia curcubeul intră cu un capăt în apă ca să-și astâmpere setea. La Plaut apare *bibit arcus, pluet hodie* „când e curcubeu, cred că o să plouă azi“. Această metaforă s-a transmis dialectelor retoromane din Elveția (*arco bevondo, arco bevudo* etc.).

În astfel de denumiri, care au la bază o expresie glumeață, care fac deci apel la fantezie, adesea se întâmplă ca metafora ce stă la baza expresiei figurate să fie dezvoltată prin înlocuirea unui element din cuvântul compus. Este cunoscut exemplul lui *beat tun* în care *tun*, folosit

cu valoare metaforică, a fost înlocuit prin *Krupp*, vestitul fabricant de tunuri, și a rezultat *beat crup*. Este posibil deci ca *arcus* „arc" din expresia glumeață **arcus bibit* să fi fost înlocuit prin *circus* „cerc", deci să se fi creat o altă construcție **circus bibit.* Această construcție este la originea numelui curcubeului și în unele dialecte italienești, și în sardă. În cazul românei **circus bibit* putea să se schimbe în **curcus bibit,* în urma unui cunoscut fenomen de asimilare vocalică (*cucută* are la bază lat. *cucuta,* formă asimilată din *cicuta*). De aici rom. *curcubeu.*

În toate celelalte limbi romanice termenii pentru „curcubeu" sunt cuvinte compuse care au în componența lor continuatori ai lat. *arcus*: fr. *arc-en-ciel,* it. *arcobaleno*, sp. *arco iris*, prov. *arc de sedo* „arc de mătase", pg. *arco da velha* „arcul de seară", v. prov. *arc San Martin.*

Există, cum am spus la început, și alte etimologii. Unii au legat cuvântul *curcubeu* de *cucură*, alții de *cocobelci*, variantă de la *culbec* sau *cubelc* „melc". Cea mai recentă etimologie este a lui Al. Ciorănescu, care spune că „pare a fi reprezentant al lat. **cucurius* „încovoiat", o reduplicare expresivă a lui *curvus*". Observația că nu tot ce e recent este și cel mai bun este valabilă și în acest caz: situația din celelalte limbi romanice ne dă dreptul să optăm pentru **circus bibit.*

55. (a) cure, corsar, husar

A cure „a fugi" provine din lat. *currere* cu același sens. Este moștenit de toate limbile romanice. Verbul *(a) cure,* des întrebuințat în scrierile vechi (de ex. *curse înainte, de spuse,* la Coresi) s-a păstrat azi în cele mai multe regiuni în anumite expresii, în poezia populară (*Se sculă fata-n picioare, / Curse iut'la vrăjitoare,* apare într-o doină) și la anumite timpuri și moduri (de ex. la imperativ, forme simțite acum ca interjecții: *curi de întoarce oile!*). Începând din secolul 18 este înlocuit prin *(a) curge,* cu care are în comun perfectul (*cursei*) și participiul (*curs*). Forma *(a) curge* s-a născut din participiul *curs* și perfectul *cursei* (ale verbului *(a) cure*), prin analogie cu *(a) merge* (cu participiul *mers* și perfectul *mersei*),

pentru a evita, la persoana I a prezentului indicativ, o omonimie supărătoare cu numele popular al unei părți a corpului omenesc.

Am arătat că participiul lui *currere,* și anume *cursus,* a devenit *curs* în română. De la acest participiu *cursus* s-a format în latină derivatul târziu **cursarius,* care este la originea îndepărtată a lui *corsar* și *husar.*

Corsar vine din fr. *corsaire,* care l-a împrumutat din it. *corsaro* „pirat", continuator direct al lat. **cursarius* „vagabond". În română există și o variantă mai veche (secolul 18) cu *-u-: cursariu,* din gr. *kursarios,* sl. *kursarĭ. Pirat,* sinonimul lui *corsar,* împrumutat de noi din franceză, este în această limbă un împrumut din lat. *pirata* < gr. *peiratés.*

În ceea ce-l privește pe *husar,* acesta vine în română din magh. *huszár,* care a fost înțeles greșit ca derivat de la *húsz* „20": s-a crezut că magh. *huszár* are la bază termenul *husz* „20", dat fiind că în trecut se recruta un *husar* „soldat de cavalerie" la fiecare douăzeci de tineri din sat. Termenul maghiar vine din sb. *husar* „hoț" < mgr. *kursarios* „pirat" < lat. *cursarius.*

Deci *corsar* și *husar* sunt dublete etimologice.

56. cuvânt

Nu trebuie să explic ce înseamnă *cuvânt.* Este însă necesar să arăt de unde provine acest cuvânt. Fiindcă româna continuă limba latină, la fel ca celelalte limbi romanice surori, voi urmări situația din latină și din celelalte limbi romanice.

Latina folosea în mod curent pe *verbum* pentru „cuvânt". Acest termen s-a tansmis izolat în unele dialecte romanice și în variantele vechi ale spaniolei și portughezei. Locul lui *verbum* a fost luat de cuvântul latinesc *parabola,* împrumutat din greacă, care la început a indicat acțiunea de a pune un obiect alături de altul, deci a face o comparație. În textele creștine (și anume în evanghelii) termenul era folosit pentru a denumi alegoriile, comparațiile prin care Hristos își predica învățăturile. *Parabola* a ajuns să însemne „cuvântul" lui Hristos și apoi s-a extins la sensul de „cuvânt", în general. Lat. *parabola* a devenit fr.

parole, it. *parola,* sp. *palabra.* Este exemplul clasic care se dă pentru a arăta influența latinei creștine sau ecleziastice, cunoscută din scrierile doctrinare creștine (traduceri ale *Bibliei,* scriitori etc.), asupra latinei.

În română nu avem nicio urmă a acestui cuvânt, poate și pentru că în secolul 5, când apar textele creștine cele mai importante, legăturile dintre fosta provincie Dacia și restul latinității slăbiseră. În schimb, avem un alt cuvânt latinesc: *conventus* „adunare, reuniune". Acest termen există și în celelalte limbi romanice, dar nu a fost moștenit, ci împrumut din latina ecleziastică (fr. *couvent,* it., sp., pg. *convento*) și înseamnă „mânăstire". Evoluția de sens de la „adunare" la „cuvânt" a fost explicată de cei mai mulți lingviști printr-un fond comun balcanic, mai exact ca o copiere a sensului după o serie de limbi balcanice (neogreaca, albaneza, bulgara, sârba), în care termenii care înseamnă „adunare" au și sensul de „conversație, cuvânt". În concluzie, *cuvânt* continuă lat. *conventus,* cu schimbarea sensului sub influența limbilor balcanice.

57. decembrie, ianuarie, februarie

În decembrie începe iarna, anotimpul cel mai friguros, între toamnă și primăvară. Aparțin acestuia trei luni, din decembrie și până în februarie (între cele două citate fiind ianuarie). Am crezut util să aflați câte ceva despre originea numelor acestor luni.

Puțini știu astăzi că pe lângă *decembrie, ianuarie, februarie,* numele oficiale ale respectivelor luni, care sunt împrumutate, s-a păstrat în graiuri o nomenclatură româno-latină. În loc de *decembrie* se folosea *andréa* sau *undréa*, adică luna sfântului *Andrei*, a cărui sărbătoare cade în 30 noiembrie (de aceea în sardă *sántandrea* înseamnă „noiembrie"). Aromânii îi spun și ei *'Ndreilu*. Și alte popoare vecine numesc luna decembrie în același fel: slov. *Andreiščak*, magh. *szen András hava*, alb. *șăn Endré.* Popular, luna decembrie are și numele *ningău*, adică „luna ninsorilor" sau *luna lupilor.*

Pentru ianuarie, popular se folosea (și, uneori, se mai folosește) *cărindar* sau *gerar*. Primul continuă direct lat. *calendarium* „care se ține la calende" (calendele lui ianuarie au fost confundate cu serbările

Crăciunului). *Calendele* (cuvânt împrumutat din lat. *calendae*) erau, la romani, întâia zi a lunii, începutul fiecărei luni; cuvântul moștenit *cărindar* s-a limitat la prima lună, cea de la începutul anului. Expresia *la calendele grecești* înseamnă „la Paștele calului, la sfântu-așteaptă", pentru că grecii nu aveau „calende". (Termenul literar *calendar* a ajuns la noi prin gr. *kalendari,* pătruns prin biserică și devenit popular.) Tot popular i se spune lui ianuarie și *gerar* „luna gerului", o etimologie populară din *genar* care are la origine gr. *ghenari.* Pentru numele *ghenarie* „ianuarie", cu varianta *ghenuarie,* trebuie pornit de la slavon. *genarĭĭ*, împrumutat din mgr. *ghenares* (din greacă l-au luat și aromânii pe *ginar*).

Pentru *februarie* s-a moștenit *făurar* < lat. *februarius* (există și în arom. *flivrar*, istr. *faurår*). Cuvântul a fost pus în legătură cu *faur* „fierar" < lat. *faber* și s-a ajuns, prin derivare regresivă, ca și *faur* să însemne „februarie". Este moștenit și în alte limbi romanice.

Pe lângă aceste denumiri populare, care sunt foarte vechi, există denumirile curente *decembrie, ianuarie, februarie,* care (ca și celelalte nume literare ale lunilor anului *martie – noiembrie*) sunt împrumuturi mai noi: *decembrie* (secolul 19) este din lat. *december* (a avut o variantă învechită, *dechembrie,* luată din mediogreacă și slavonă), *ianuarie* vine din sl. *januarĭĭ* (cu dubletul amintit *ghenarie*), *februarie* este din lat. *februarius* (cu varianta învechită *fevruarie,* din slavonă).

Faptul că în română nu s-au păstrat numele lunilor din latină, în contrast cu situația din celelalte limbi romanice, se explică prin aceea că, în secolele 6 și 7, viața bisericească s-a dezorganizat total pe teritoriul de „formare" a poporului român. Mulți termeni creștini referitori la organizarea bisericească (superioară sau accesorie) și la monahi au dispărut, în timp ce în toate celelalte limbi romanice s-au păstrat. În legătură cu această dezorganizare poate fi pusă și pierderea numelor de luni ale anului, cuvinte importante pentru calendarul creștin.

58. (a) desfăta, (a) dezmierda

Aceste două cuvinte au un element comun, prima silabă *des-/dez-*, care este un prefix ce apare în multe cuvinte românești: *(a) desface, (a)*

desfigura, (a) dezgusta etc. Le discut împreună pe acestea două pentru că mai au ceva în comun, și anume o semnificație comună.

(A) desfăta „a face plăcere, a delecta", învechit „a înfrumuseța", este un derivat de la un verb latinesc *foetere* „a mirosi urât, a face silă", păstrat în sp. *heder* „a mirosi urât" și „a supăra". Este format cu prefixul *dis-/des-* care indică sensul contrar (cf. *(a) face – (a) desface* „a descompune în părți componente"). Deci *(a) desfăta* înseamnă „a face plăcere", opus lui **(a) făta* „a mirosi urât".

(A) dezmierda înseamnă „a mângâia" și, la forma reflexivă, „a se desfăta". Cuvântul există și în aromână. El provine de la o formă neatestată **dismerdare* derivat de la *merda* „excremente", cuvânt moștenit de toate limbile romanice. Înțelesul primitiv trebuie să fi fost „a curăța un copil de excremente" și apoi „a mângâia un copil, pentru a-l face să tacă în timp ce este curățat de excremente". Este un cuvânt ce nu apare în alte limbi romanice. O evoluție semantică asemănătoare prezintă, în slavă, *nega* care înseamnă „curățirea copilului" și „deliciu, voluptate".

În concluzie, am prezentat două cuvinte, *(a) desfăta* și *(a) dezmierda,* cu o evoluție semantică asemănătoare.

59. diacon, călugăr

Sunt două cuvinte care nu sunt moștenite din latină. *Diacon* este termenul pentru a denumi un membru al clerului aflat pe prima treaptă în ierarhia bisericii; el ajută preotul sau episcopul, dar nu poate oficia cele sfinte în cadrul serviciului religios. La originea îndepărtată este un cuvânt din greaca bisericească, *diákonos,* care în greaca clasică însemna „servitor". Din greaca bisericească a pătruns în latina bisericească (apare prima dată în *Itala* – versiune latinească a Bibliei – și la Tertulian). La noi a pătruns prin slavonă, ca și alte cuvinte referitoare la organizarea vieții religioase. În limbile romanice occidentale (fr. *diacre,* sp. *diácono*) cuvântul a fost împrumutat din latina bisericească.

O situație asemănătoare prezintă *călugăr,* în sensul că este și el un termen grecesc (*kalogeros,* literal „bunul bătrân") pătruns în română prin

slavonă (*kalugerŭ*). Spre deosebire de cazul precedent, limbile romanice occidentale au moștenit din latină pentru aceeași noțiune un cuvânt (*monachus*) împrumutat tot din greacă (*monachos* < „solitar“ < *monos* „singur“): fr. *moine,* sp. *mónaco.* Termenul *monachus* nu este singurul cuvânt latinesc din domeniul religios transmis tuturor limbilor romanice, cu excepția românei. Mai sunt în această situație și alte cuvinte.

Abba(s) „abate, stareț“, cuvânt din latina bisericeacă împrumutat din gr. *abbas* „tată“, la rândul lui luat din arameeană (*abba* „tată“, de aici sensul de „șef al unei comunități religioase“) – în arameeană au fost scrise unele părți din Vechiul Testament. S-a păstrat în limbile romanice (fr. *abbé,* it. *abbate*, sp. *abad*). Româna îl are pe *stareț* din sl. *starĭcĭ* „bătrân“ și pe *egumen* „superior al unei mănăstiri de călugări ortodocși“ împrumutat din greacă (poate și din slavonă), cuvânt ce apare la Coresi. Ulterior a fost împrumutat și neologismul *abate.*

Infernum „iad“ este de asemenea un termen din latina bisericească; la origine însemna „care se găsește dedesubt“. S-a transmis tuturor limbilor romanice, cu excepția românei; datorită slavonei, limbă de cult în biserica ortodoxă, în locul lui *infernum* îl avem pe *iad* < slavon. *jadŭ*, cu același sens, împrumutat din gr. *ades*, numit în Biblie și *gheenă* < gr. *geena*, lat. *gehenna.* Cele două cuvinte au la bază ebr. *geenna* care însemna, la origine, „valea lui Hinnom“ lângă Ierusalim, unde se jertfeau copiii lui Moloh, divinitate menționată în Biblie. De la acest sens s-a ajuns apoi, în limbajul bisericesc, la cel de lăcaș de groază și de chinuri, adică „iad“. *Infern* este un împrumut din latină.

Pietas „evlavie (față de zei, de părinți)“ s-a transmis de asemenea limbilor romanice, dar nu și românei (fr. *pitié,* sp. *piedad*). Și de această dată româna are, în schimb, cuvântul *evlavie,* împrumutat din greacă, limba ortodoxiei alături de slavonă. Termenul *pietate* din română este un împrumut ulterior din latină. Din aceeași sferă semantică face parte și *cucernic* „umil, respectuos, devotat“; este o formație românească de la *(a) cuceri*, cuvânt moștenit din latină (**conquerire*), cu un sufix slav *-nic*, după un model slav: *nokornikŭ* (cf. sb. *pokornik*).

Strena „ofrandă, jertfă, prinos“ nu s-a transmis românei care, pentru a denumi această noțiune, folosește termeni slavi: *jertfă, prinos.* Mai recent este *ofrandă* < fr. *offrande.* Interesant de semnalat că, în limba

veche, înainte de *jertfă* se folosea, în textele religioase (Codicele Voronețean), *comândare*, pentru care în Biblia din 1688 apare *jertfă*. (Despre *comândare*, mai pe larg, în altă emisiune.)

Abba(s), infernum și *strena* sunt termeni latinești din domeniul religiei care nu s-au păstrat în română, la fel ca *diaconus* și *monachus*, din cauză că religia românilor este ortodoxă. Multe secole serviciul divin s-a făcut în slavonă, de unde au pătruns termeni ca *diacon, călugăr, stareț, iad, jertfă*.

60. dinar, dolar

Sunt numele a două monede, cu origini și vechimi diferite.

Dinar este, la originea îndepărtată, lat. *denarius*, cea mai veche monedă romană de argint, emisă pentru prima dată în anul 266 î.H. Valoarea ei a variat în timp: de la 4,55 gr la 3,90 gr în timpul lui Nero. Apare și în Biblie: „cei treizeci de dinari ai lui Iuda". Este un derivat de la *decem* „zece", la fel ca *decanus, decimare, decenium*. Acest cuvânt s-a transmis limbilor romanice occidentale (fr. *denier*, sp. *dinero* „ban"). Astăzi, *dinar* este folosit cu sensul de „veche monedă arabă" sau „unitate monetară" într-o serie de țări arabe (Algeria, Bahrein, Irak, Iordania, Kuweit, Libia, Sudan, Tunisia) și în Serbia-Muntenegru. În română vine din gr. *denárion*, fr. *dinar* (poate și printr-o limbă slavă).

Dolar este numele monedei americane; el circulă și ca nume al monedei canadiene, australiene, liberiene și malaeziene. La origine este un cuvânt dialectal german (*Daler*), corespondent al germanului literar *Taler*. *Talerul* era o monedă austriacă de argint, care a circulat în trecut și în țările române. Istoria acestei monede a început în 1519, în Boemia, unde a fost bătută o monedă din argintul extras dintr-o mină de lângă orașul *Sankt Joachimstal* „Valea Sfântului Ioachim", azi Jachimor, din nord-estul Cehiei. În numele acestui oraș se poate recunoaște germ. *Tal* „vale" și numele *Joachim*. De la *Joachimstal* s-a format derivatul *Joachimstaler* „gulden (taler) din Joachimstal". Din acesta s-a izolat *taler*, în pronunțarea dialectală *Daler*, împrumutat de engleză (din engleză l-a luat franceza și apoi româna).

61. Dochia

În calendarul popular românesc la 1 martie se serbează ziua *Dochiei* sau *Baba Dochia*, un fel de zâna rea, personificare a iernii, care face eforturi pentru a-și prelungi agonia. Credințele în legătură cu Baba Dochia există și la ucrainieni, și la bulgari. Se spune că zilele de după 1 martie, caracterizate prin instabilitatea fenomenelor meteorologice, numite „zilele babei" sau „babele", se explică prin legenda babei cu nouă cojoace. Ea moare la 9 martie, ziua echinocțiului de primăvară în vechiul calendar. Nu este o legendă biblică, ci mai degrabă păgână, legată de ciclurile vegetației. În munții noștri există nume de locuri ca *Dochia* în Ceahlău, Vama Buzăului, Caraiman, Semenic, dar și *Babele,* celebre în munții Bucegi.

La originea numelui *Dochia* stă numele *Evdochia*, foarte frecvent altădată la români. Acesta reproduce numele de persoană grecesc *Eudokia* „bunăvoință" format din *eu-* „bine" + *dokeo* „a părea bun, a crede, a presupune". Pe *Eu-* îl regăsim și în *Eufemia,* compus din *eu-* și *pheme* „vorbire", folosit ca substantiv comun, în limbajul religios precreștin, pentru a numi tăcerea care urma după vărsarea unei cupe de vin sau de lapte, în cinstea zeilor, cupă în care cineva își muiase buzele. Termenul a fost preluat de creștini, care îl folosesc pentru a denumi mulțumirea adresată lui Dumnezeu. Are aceeași etimologie cu gr. *euphemizein* „a vorbi frumos", de unde și neologismul *eufemism* < gr. *euphemismos* „întrebuințarea unui cuvînt favorabil în locul unuia care era de rău augur". *Eu-* se regăsește și în alte nume, ca *Eufrosina, Eugen, Eustațiu, Eustratie.* Numele *Eudochia* a fost luat de unele martire din primele secole ale erei creștine. În Occident a fost introdus prin latină, dar n-a avut succesul din țările răsăritene. La noi numele a ajuns prin intermediar slav. Prima care l-a purtat a fost soția lui Ștefan cel Mare, fiica marelui cneaz al Kievului. A avut numeroase variante: *Ivdochia, Evdohia, Dohia, Evda, Odochia, Dochia.*

62. Drac și sinonimele lui

În emisiunea despre *înger* și *drac* am prezentat etimologia lui *drac* < lat. *draco,-onis* „dragon". În latină, *draco* însemna literal „(animalul)

cu vedere ageră"; româna prezintă o evoluție semantică slab reprezentată în celelalte limbi romanice (există doar în franceza dialectală).

Cel mai cunoscut sinonim al lui *drac* este *diavol,* împrumut din slavonă unde, la rândul lui, este un împrumut din gr. *diábolos* care a însemnat inițial „calomniator", apoi „drac". Și latina bisericească a împrumutat cuvântul grecesc (*diabolus,* apare în traducerea Bibliei din secolul 2). Limbile romanice l-au moștenit din latină (fr. *diable,* sp. *diablo,* it. *diavolo*).

Satan(a) „căpetenia dracilor" este sinonimul pătruns din slavă și mediogreacă (poate și fr. *Satan*). În greacă el provine din ebr. *ha-schâtân* „calomniator, acuzator". Apare la Coresi (secolul 16). Prin aceeași filieră (greacă – slavă) se explică și *demon, dimon.*

Scaraoțchi „căpetenia dracilor" este din rus. *Iskariotski,* poreclă dată lui Iuda, care l-a vândut pe Hristos. Cuvântul circulă mai ales în Moldova și are multe variante: *Caraoschi, Cărăosti, Cărăochi, Căroioșchi.* Mai este numit și *Tatăl dracilor, Vătaful* (conducătorul) *dracilor, Lucifer, Dracul cel mare, Mamomi* (cu variantele *Maimon, Mămon,* care este din greacă și slavonă), *Tartor* < sl. *tartarŭ* (cu modificarea vocalismului sub influența *lui martor*), *Sărsăilă* (care apare la Creangă, este din sl. *Sarasaelŭ,* numele lui Lucifer în literatura slavo-bizantină).

Din turcă îl avem pe *naiba* < *naibe* „nenorocire", prin intermediul țig. *naibah* „ghinion". Din țigănește este și *benga* (cf. țig. *bango* „olog"); la Stamati se spune „*Benga* zeul țigănesc".

Origine românească au *Aghiuță,* derivat eufemistic de la *aghios* „sfânt", la fel ca *Sfântulețul* „diavolul" sau *Michiduță* ori *Mititelu'* (care apar la Ion Creangă în *Dănilă Prepeleac,* respectiv *Harap Alb*). *Spurcatul* sau *Necuratul* sunt epitete ce își găsesc corespondente în ucraineană, iar *Întunecatul* în polonă.

63. ecler, flan(c), jeleu, parfe(u)

Am văzut că numele de dulciuri sunt mai ales din turcă: este vorba de nume de prăjituri sau de dulciuri de tip oriental, care s-au răspândit

în această parte a Europei în Evul Mediu, prin intermediul limbii turcești. Sunt în această situație *baclava, cataif, sarailie, peltea* etc.

O serie de termeni ca *ecler, flan(c), jeleu, parfe(u)* sunt mult mai recenți; sunt înregistrați abia la sfârșitul secolului 20 și provin din franceză. Există toți patru în DEX.

Ecler „prăjitură făcută dintr-un fel de gogoși de aluat alungite, umplute cu cremă și acoperite cu glazură de șerbet sau de ciocolată“ vine din fr. *éclair* (în franceză apare cu acest sens abia în 1856, iar la noi abia în cartea de bucate a Sandei Marin din 1936; în această carte sunt înregistrați și termenii care urmează : *flan(c), jeleu, parfé).*

Flan(c) „o prăjitură cu cremă și fructe“ < fr. *flan,* cuvânt vechi în franceză (secolul 12), care provine din cuvântul germanic **flado* (cf. germ. *Fladen* „plăcintă“).

Jeleu „peltea“ este împrumutat din fr. *gelée* „ger, îngheț“. Înseamnă și „piftie, aspic“.

Parfe(u) „înghețată (de ciocolată) preparată cu frișcă bătută“ < fr. *parfait* (1871).În dicționarul *Le nouveau petit Robert* acest sens este grupat cu sensul „perfecțiune“ și, probabil, această înghețată se numește așa pentru că „ne contient que de la crème fraîche et un parfum“ (= conține numai frișcă proaspătă și o aromă).

Dacă aceste cuvinte le găsim în dicționarele românești cu etimonul francez, există altele, precum *café-frappé,* declarat în DEX cuvânt francez, adică neadaptat (la fel este și *consommé* „supă preparată prin fierbere îndelungată, la foc mic, a cărnii de vită“).

În *Carte de bucate* de Sanda Marin există și alte nume de dulciuri ca: *chausson* „plăcintă cu mere“, *langues de chat, mousse au chocolat,* neînregistrate în DEX, cuvinte franțuzești care, cu timpul, ar putea intra în terminologia culinară românească. Amintesc, în încheiere, că în cărțile de bucate scrise în latina târzie (Apicius, secolul 4) apar cuvinte pe care nu le găsim în alte texte latine, ca de exemplu *oenogarum* „sos de vin“ < gr. *oinogaron*), deci care au dispărut. Să se întâmple oare cu *chausson, langues de chat* etc. ce s-a întâmplat cu grecismele de la Apicius?

64. eclipsă, vârcolac

Nu există nicio legătură etimologică între cele două cuvinte. *Eclipsă* este termenul științific pentru un fenomen astronomic care constă în „dispariția parțială sau totală, de scurtă durată, a unui astru, ca urmare a interpunerii unui corp ceresc între el și observator sau a intrării lui în conul de umbră al altui corp ceresc fără lumină proprie". Este un împrumut din fr. *éclipse* < lat. *eclipsis* < gr. *ekleipsis* „care se referă la eclipsa și orbita soarelui".

Termenul *vârcolac* denumește, în mitologia populară, un monstru care ar mușca cu lăcomie din corpul sfânt al soarelui sau care mănâncă ori întunecă luna și soarele. Se crede că ar proveni din al treilea sau al șaptelea copil născut de o fată mare, care ar locui în văzduh, printre nori sau deasupra norilor. Iarna, vârcolacii se pot transforma în oameni și fac rele celor întâlniți în cale. Cuvântul există și arom. *vărculac, vărcolac* și megl. *vărculac.* La origine este sl. *vlŭkodlakŭ* „duh rău care ia înfățișare de lup", derivat de la *vlŭkŭ* „lup". Cuvântul slav a pătruns și în franceză, unde *brucolaque* înseamnă „vampir". Pentru semnificația sa mitologică foarte răspândită pot fi amintite germ. *Werwolf,* fr. *loup-garou* (*wolf* și *loup* înseamnă „lup") sau gr. *lykanthrôpos* „om-lup" (de unde fr. *lycanthrope*). Este numele unui personaj mitic rău, jumătate-om, jumătate-lup, care umblă vagabond noaptea. Aveam, în comuna mea natală, un bărbat despre care se spunea că ar fi unul care se transformă noaptea în lup, după ce se dă peste cap. Se numea *priculici,* iar copiilor le era teamă de el. N-am știut de ce și nu știu nici acum care este originea acestui cuvânt. Gr. *prikós* „amar, trist" convine fonetic, dar nu și în privința sensului.

Din sl. *vlŭkŭ* „lup" avem și nume ca *Vâlcea,* regiune care în secolul 13 era teritoriul unuia numit *Farcaș* (< magh. *fárkás* „lup"), și *Vâlcov,* traducerea gr. *Lukóstonou.*

65. floare, lemn, pai, spic

Am ales ca titlu aceste cuvinte, care sunt termeni generali pentru lumea vegetală: ei se referă la morfologia și fiziologia plantelor. Sunt

termeni importanți, alături de cei despre care voi vorbi în această emisiune. Prezintă interes faptul că toți sunt moșteniți din latină.

O primă categorie cuprinde termeni moșteniți de toate limbile romanice: *flos,-rem* > *floare, folium, folia* > *foaie* „frunză", *lignum* > *lemn, palea* > *pai, ramus* > *ram* „ramură" (*ramură* poate fi un singular refăcut de la pluralul *ramuri* sau continuator al lat. *ramula*), *spicus* > *spic, virga* > *vargă.* Alte două cuvinte cu sens general în latină, moștenite de toate limbile romanice (*fructus* și *granum*), au dezvoltat în română sensuri speciale, despre care am vorbit pe larg în alte emisiuni: *granum* „bob" > *grâu, fructus* „fruct" > *frupt* „produs lactat".

În a doua categorie am reunit cuvintele importante care se referă la morfologia și fiziologia plantelor, dar care sunt moștenite numai în unele limbi romanice: *frondia* > *frunză, novella* > *nuia, radicina* > *rădăcină, scortea* (derivat de la *scortum* „piele de animal") > *scoarță, sementia* > *sământă, succus* > *suc, trunculus* > *trunchi.* De remarcat că *nuia* cu sensul știut de noi există numai în română și într-un dialect italienesc (acest sens există în lat. cl. *novellae* „arbori tineri"); în celelalte limbi romanice, continuatorii lui *novella* înseamnă „știre, veste" (fr. *nouvelle,* it. *novella*).

Există și un termen generic păstrat numai în română: *veșted* „ofilit, uscat" < lat. *viscidus* „acru, amar" sau din lat. **vescidus* < *vescus* „slab". Semantismul din română, în primul caz, presupune o fază intermediară „trecut, stricat".

Observațiile de mai sus se referă la toate plantele (cultivate sau nu). Faptul că ele sunt moștenite din latină, corelat și cu constatarea că termeni de acest gen nu au fost împrumutați din alte limbi, arată stabilitatea și importanța lexicului moștenit din latină.

66. fluier

Un cuvânt important în istoria poporului nostru, pentru că a denumit instrumentul muzical al ciobanului român (cântatul la fluier era condiția de bază; adevăratul cioban este îngropat și astăzi cu fluierul).

Trebuie deci să avem a face cu un cuvânt vechi, care există și în arom. *fluer*. Nu știm sigur care este etimologia lui. Foarte probabil este înrudit cu alb. *flajere* „flaut“ (după unii, forma din albaneză ar proveni din română). Este sigur că la popoarele învecinate (greci, ucraineni, polonezi, sârbi, unguri) cuvântul este împrumutat de la păstorii români.

Este, probabil, un cuvânt imitativ, o creație expresivă bazată pe grupul *f* + *l* care dă impresia acustică a unui fluierat, grup în timpul pronunțării căruia limba se mișcă dând naștere unui sunet apropiat de *l* (aceeași impresie acustică o avem când auzim pe cineva cântând din fluier). La origine ar fi verbul *(a) fluiera*, iar *fluier* ar fi un derivat regresiv postverbal. Cuvintele romanice (fr. *flûte*, sp., it. *flauta*) prezintă același grup *fl* și sunt considerate de asemenea de origine onomatopeică (după unii, ar proveni din vechea provensală, unde *flauta*, instrument mult folosit, este derivat tot de la un verb *flautar*). Nu sunt de acceptat diverse soluții etimologice din latină (**flibula,*fluilum, *flaulere*) sau din greacă.

În încheiere, o remarcă tulburătoare. În latină, pentru „fluier“ se folosea termenul *tibia*, de origine nesigură. Acesta, la început, a însemnat „osul piciorului“, sens cu care a fost împrumutat de fr. *tibia* (de unde îl avem și noi); cuvântul a fost moștenit în fr. *tige* „tulpină“. Remarca este tulburătoare fiindcă se poate confirma ipoteza că, în vechime, fluierul se confecționa dintr-un os al strămoșului, așa cum pare să indice expresia populară *fluierul piciorului*. Ulterior, osul de om a fost înlocuit cu osul unui păsări de baltă (cocorul) și apoi cu lemnul unor arbori; cunoașteți versurile: *Fluieraș de os, / Mult cântă duios! / Fluieraș de soc, / Mult zice cu foc! / Fluieraș de fag, / Mult zice cu drag!*

67. foc

Cineva care știe latinește poate să se întrebe ce aș putea să mai spun despre originea lui *foc*, din moment ce în latină există cuvântul *focus*.

În latină, pentru „foc“ se folosea *ignis*. Sensul inițial al lui *focus* a fost cel de „vatră, cămin, un fel de platformă în tinda caselor, pe care se făcea focul pentru a pregăti mâncarea“. El se opunea lui *ara* „altar,

unde se făcea focul pentru zei". Sensul de „vatră" și de „foc" sunt apropiate și, de aceea, *focus* a înlocuit în latina populară pe *ignis*. În limbajul traducătorilor Bibliei și în cel al medicilor, *focus* traducea curent gr. *pyr*. Situația s-a transmis tuturor limbilor romanice, unde avem continuatorii lat. *focus:* rom. *foc,* fr. *feu,* sp. *fuego.* De precizat că *ignis* nu s-a transmis niciunei limbi romanice, fiind înlocuit de un termen mai concret.

Singura limbă romanică în care avem urme ale lat. *ignis* este româna. Un derivat al lui, **ignitia,* stă la baza unui cuvânt învechit *miață* „friguri, fierbințeală", atestat în Codicele Voronețean (secolul 16), în Țara Oașului (*mńață*) și la aromâni (*ńață*). Urme ale lui *ignis* le avem în compusele savante cu *igni-* (ca *ignifug*), create recent.

I. A. Candrea se întreabă dacă dispariția lui *ignis* și înlocuirea lui cu *focus* „vatră" nu poate fi explicată pornind de la caracterul sacru al focului, la popoarele primitive și la indo-europeni. Dacă ținem seama de remarcile privind datinele și credințele poporului român, publicate de El. Niculiță-Voronca (1903), constatăm: „Focul se mânie, când îi zici *foc,* căci el nu e focul acel rău mistuitor, ci numai o binefacere pentru oameni." Sau: „Focului să nu-i zici *foc,* ci *vatră*. La huțuli, în munți, să te audă că zici *foc*, te-ar omorî. Ei numai *vatră* zic. Când vorbesc între olaltă, îi auzi: *Ai făcut **vatră**.*" În sfârșit: „Focului să nu-i zici *foc*, dar *lumină.* Când spui *foc* în Botoșani, ți se răspunde: *Foc la tătari, dar la noi **lumină**.*" Faptele prezentate se aseamănă cu cele prezente în latină. Aceasta l-a determinat pe I. A. Candrea să considere că dispariția lui *ignis* „foc" poate fi un caz de tabu, de interdicție de vocabular. Aceeași interdicție de vocabular se repetă, pe terenul limbii române, când termenului *foc* i se substituie, la fel ca la romani, cuvântul *vatră* sau *lumină.*

68. Foc și alte cuvinte

Originea cuvântului *foc* am discutat-o într-o emisiune specială. Am arătat că vine din lat. *focus*, transmis tuturor limbilor romanice, și că acest termen care însemna „vatră" a înlocuit, în latina târzie, vechiul cuvânt *ignis* „foc".

Cine deschide DA vede că „focul se *aprinde, se încinge, arde* (...cu *pară,* cu *flacără,* cu *vâlvătaie* sau *înnăbușit, mocnit*) și se *stinge, focul dogorește* sau *bate, bobotește, vâjâie; lămurește*". În enumerarea de mai sus sunt prezentate diversele faze ale „comportamentului" focului, de la aprindere la stingere. La acestea mai pot fi adăugate alte cuvinte de același tip: *(a) ațâța, fachie, flamă, fum, funingine, văpaie; cărbune, tăciune; cenușă, scânteie.*

Aproape toate aceste cuvinte sunt moștenite din latină: în afară de *foc,* trei (*flamă, fum, tăciune*) sunt cuvinte latinești care s-au păstrat în toate limbile romanice surori (cf. lat. *flamma, fumus, titionem*). Altele s-au păstrat numai în unele limbi romanice, printre care și româna: *(a) arde* < lat. *ardere, (a) ațâța* < lat. **attitiare* derivat de la *titione* „jar", *cărbune* < lat. *carbonem, cenușă* < lat. **cinusia* de la *cinis* „cenușă", *flacără* < lat. *facula, funingine* < lat. *fuliginem, scânteie* < lat. **scantil(ia), (a) stinge* < lat. *extinguere, văpaie* < lat. **vapalia* (părere neacceptată de toți, la fel ca *vâlvătaie* < lat. **volvor*). La toate aceste cuvinte sensul din latină există și în română. Și *(a) aprinde* este moștenit din latină (*apprehendere* „a prinde"); sensul din română „a lua foc" a apărut în latina vulgară și există în unele dialecte romanice (în cele mai multe limbi romanice continuatorii lat. *apprehendere* înseamnă „a învăța": fr. *apprendre*). În ceea ce-l privește pe *(a) încinge* < lat. *incendere,* acesta se explică prin confuzia cu *(a) încinge* „a înfășura cu o cingătoare" < lat. *cingere.*

Faptele menționate arată clar că terminologia legată de foc s-a păstrat din latină foarte bine. Cuvintele *împrumutate* nu aveau la origine sensurile actuale din română. Așa sunt: *pară* < sl. *para* „fum, abur" cu o evoluție semantică neexplicată, *(a) dogorî* < sl. *gorěti* „a arde", *(a) năbuși* < sl. *nabušiti* „a fi umflat", *(a) mocni* < sl. *moknąti* „a se uda". *(A) boboti* și *(a) vâgâi* sunt creații expresive pe teren românesc.

69. frișcă

Astăzi, cuvântul *frișcă* este cunoscut mai ales cu sensul de „smântână de lapte nefiert, bătută". Este foarte important, pentru a cunoaște originea cuvântului, să știm și alte sensuri ale lui *frișcă,* dintre care cel

mai cunoscut este „vergea, nuia“ și unul care se explică din acesta (în Banat, *frișcă* înseamnă „codobatură“, adică pasărea care bate din coadă).

Pornind de la sensurile menționate, se consideră că *frișcă* are o origine onomatopeică. Se presupune că la originea îndepărtată este interjecția *fâș,* care exprimă șuieratul sau fluieratul. O variantă a lui *fâș* a fost *fliș,* cu un *l* expresiv care însoțește adesea un *f* inițial (*flacără* < lat. *facula* cf. it. *fiaccola* < *facula; flămând* < lat. *famelicus* „înfometat“). De la acest *fliș* s-a format *flișcă* „lovitură, palmă; fluier; femeie vorbăreață“ (toate sensurile se referă la șuierat). *Frișcă* nu este altceva decât o variantă a lui *flișcă;* înseamnă „nuia, lovitură“, ceea ce concordă cu sensul inițial al lui *fâș,* interjecție ce exprimă șuieratul, de la înțelesul fundamental „a mișca repede (o nuia) prin aer și a produce un sunet șuierător cu ea“.

Dar de unde sensul de „smântână de lapte nefiert, bătută“? Totul vine de la faptul că *frișca* este o smântână *bătută.* În sprijinul acestei explicații poate fi invocată situația din celelalte limbi romanice. În spaniolă, pentru „frișcă“ se spune *crema* (sau *nata* – amândouă înseamnă „smântână“) *batida,* iar în franceză se spune *crème fouettée* „smântână bătută“. *Fouetté(e)* vine de la verbul *fouetter* „a bate cu biciul“ < *fouet* „bici“. Istoria nu se termină aici: *fouet* este un diminutiv al cuvântului vechi francez *fou* „stejar“, cu evoluția probabilă de la „mic stejar“ (*fouet*) la „nuia de stejar“ și apoi „bici“.

În meniurile de la marile restaurante se folosește *crème Chantilly* pentru „frișcă îndulcită“, cuvânt în care numele Chantilly este al unei localități din Picardia. Este un nume care apare în denumirea unor diverse preparate culinare (*poularde à la Chantilly*) și în mod special pentru „frișcă“ (*charlotte ~, coupe glacée ~*). Autorul unora dintre aceste nume a fost un personaj numit Vatel, șeful chelnerilor domnului Condé, marele comandant francez din Războiul de 30 de Ani. Acesta avea o reședință la Chantilly, unde invita scriitori (Boileau, Racine), care erau serviți cu produsele devenite apoi bine cunoscute în bucătăria franceză.

70. gaz, haos

Cuvântul *gaz* cu sensul de bază „nume generic dat corpurilor fluide cu densitate redusă, incolore, ușor deformabile și expansibile, care nu

au formă proprie stabilă și tind să ocupe întregul volum pe care îl au la dispoziție" este un împrumut din fr. *gaz*. Mai puțini știu că este un cuvânt creat de medicul flamand Jan Baptist van Helmont (1577-1644), pentru a denumi o substanță subtilă pe care o considera unită cu corpurile. La baza termenului creat de el stătea lat. *chaos* (< gr. *khaôs*), așa cum precizează chiar el: *Halitum illud gas vocavi, non longe a chao veterum* „această emanație pe care am numit-o gaz, nu departe de cuvântul din vechime khaos". În flamandă, *ch* se pronunță ca un sunet apropiat de *g*, astfel că a ajuns la *g* (*gaz*). Sensul modern al cuvântului „corp fluid ..." datează din secolul 18, după apariția lucrărilor chimiștilor Priestley și Lavoisier.

Cuvântul latinesc a fost împrumutat anterior de franceză (secolul 14): *chaos* cu sensul „vid, confuzie existentă înainte de creație" (fr. *chaos original, primitif*). Cu acest sens în avem și noi în rom. *haos*, împrumutat din franceză (unde provine din lat. *chaos* < gr. *khaos*).

Semnalez că în română există și cuvântul popular *hău* „prăpastie adâncă; abis; genune" (cf. expresia *cât (e) hăul* „niciodată; cu niciun preț"), care este unul dintre cuvintele cu etimologie necunoscută. Există totuși o coincidență cu gr. *khaos* „prăpastie, vid".

În română există două cuvinte *gaz*. Și al doilea, care înseamnă „țesătură de mătase foarte subțire; voal", este un împrumutat din fr. *gaze*. În franceză este un cuvânt vechi; apare în secolul 16, la poetul Ronsard. Cuvântul francez are probabil la bază numele orașului Gaza din Palestina, unde se producea materialul respectiv. Alții nu exclud posibilitatea de a avea ca sursă ar. *ġazz* „mătase; voal de mătase", cuvânt de origine persană. Fr. *gaze* poate fi pus în legătură cu sp. *gasa,* care are același sens, și ar putea fi un termen pătruns pe cale comercială.

71. găină, cocoș

Am promis într-o altă emisiune că voi discuta mai pe larg perechea de cuvinte *găină – cocoș*. Înainte de a face acest lucru, reamintesc că în cazul acestor perechi de nume pentru femelă și mascul se observă, în

istoria limbilor, că numele femelei s-a dovedit mai stabil, în timp ce masculii, în cazul de față cocoșii, folosiți pentru reproducere și carne (supa sau ciorba de cocoș e mai bună, după unii, decât cea de găină), par a fi fost considerați mai puțin importanți. Nu trebuie să trăiești la țară ca să știi că, în curtea unei case, nu se păstrează mai mulți cocoși (când se taie puii, sunt căutați cocoșeii).

Găină continuă lat. *gallina,* transmis tuturor limbilor romanice (it. *gallina*, sp. *gallina*; cuvântul a existat și în vechea franceză, înainte de a fi fost eliminat de cuvântul actual *poule,* provenit din femininul lui *pullus* „pui“ care însemna în latină și „cocoș tânăr“).

Cocoș are o istorie zbuciumată, mai ales că nu toți lingviștii sunt de acord cu etimologia curentă, și anume că ar proveni dintr-un cuvânt slav (*kokošĭ*) care, atenție, înseamnă „găină“. De când eram în liceu am fost surprins și m-am întrebat de ce *cocoș* a trebuit să fie împrumutat din slavă. Pentru această emisiune am cercetat mai atent tot ce s-a scris despre cocoș și, mai ales, am văzut cum stau lucrurile în celelalte limbi romanice. (Mai este nevoie să spun cât de utilă este comparația cu celelalte limbi romanice?)

Latina avea pentru „cocoș“ cuvântul *gallus*, cuvânt vechi ce apărea la Plinius în secolul 1 și care era de origine expresivă. El s-a păstrat în unele limbi romanice (it. *gallo*, sp. *gallo*). În alte limbi romanice, printre care și franceza, au apărut creații expresive care se bazează pe strigătul cocoșului. O astfel de creație *coco* „strigătul cocoșului“ apare la Petronius în secolul 1. De la o rădăcină ca aceasta sunt explicate forme romanice ca fr. *coq,* it. *cocca* „găină“, fr. *cocoricó* „strigătul cocoșului“ (cu varianta din Luxemburg *kukeriki*), sp. *quiquiriqui*, la care îl adaug și pe *cucurigu.* Pornind de la aceste creații, S. Pușcariu, reluat și de A. Ciorănescu, crede că, și la noi, la baza lui *cocoș* poate sta o bază onomatopeică *kok,* existentă și în celelalte limbi romanice. Pledează pentru aceasta faptul că rom. *cocoș*, deși corespunde ca formă sl. *kokošĭ*, nu înseamnă „găină“. Limbile slave (ceha, slovaca, ucraineana), în care *kokošĭ* denumește ca la noi masculul, nu au influențat puternic româna, în timp ce există multe exemple de cuvinte românești duse de păstorii români în regiunea carpatică din nord. Tot de la români l-au luat sașii (*kokoš*) și maghiarii

(*kakas*). Ciorănescu precizează că în derivarea lui *cocoș* a putut interveni și forma slavă.

Forma *cocoș*, care apare în texte abia în Lexiconul lui Mardare din 1649, a putut circula alături de *cântător*, cuvânt din limba veche și din aromână (*cântătoraș*). La Coresi (1571) găsim: „În această noapte nainte până cântătoriul nu va fi cântat de trei ori, te vei lepăda de mine“ (Isus îi spune lui Petru). În poezia populară avem: „Ei mi sculau din zori, După glas de cântători.“

În încheiere, observ că și în germană termenul clasic *Hahn* a fost înlocuit prin cuvinte ca *Gockel, Gickel, Güggel, Gulli*, care au bază onomatopeică.

72. gâscă, huscă

Printre numele de păsări domestice nemoștenite din latină și împrumutate din slavă, *gâscă* este, alături de *cloșcă* și *curcă*, cel mai reprezentativ.

Există și la aromâni (*gâscă*) și la meglenoromâni (*gǫscă*) și are o variantă învechită, mai apropiată de etimon (*gânscă*). Provine din bg. *găska* cu același sens. De remarcat că termenul latin pentru „gâscă“ (*anser*) nu s-a păstrat în nicio limbă romanică: fr. *oie* provine din lat. *avica*, diminutiv al lui *avis* „pasăre“, pentru că gâsca a fost considerată pasărea domestică prin excelență. La fel este și it. *oca.* Spaniola a împrumutat cuvântul *ganso* din got. **gans* (cf. germ. *Gans*, engl. *Goose*), gotica fiind limbă de superstrat pentru idiomurile romanice occidentale, așa cum noi l-am împrumutat pe *gâscă* din superstratul slav.

Huscă, cuvânt dialectal care circulă în nordul țării (Transilvania și Bucovina), înseamnă „sare produsă prin evaporare“: *Pentru a căpăta husca, se pune slatină în ceaune mari; ceaunul se atârnă de o cujbă, iar dedesubt arde focul [...] astfel se fierbe necurmat până ce sarea se depune pe fundul ceaunului ca omătul.* Citatul este din T. Pamfile, *Industria casnică la români* (1910). *Huscă* este împrumutat din ucraineană, unde forma cuvântului este *huska,* fiind reflexul ucrainean al cuvintelor slave

cu *g-*. Există și alte perechi de acest fel: alături de *graniță, greabăn, golumb* „porumb" avem în nordul țării *hraniță, hreabăn, hulub*. Sensul de „sare" se explică prin culoarea albă a sării și a gâștii (culoarea albă este *tertium comparationis*).

73. gelos, jaluzea, zel

Aceste trei cuvinte au o origine îndepărtată comună; provin din gr. *zelos* „ardoare, zel". Cuvântul grecesc a intrat târziu în latină, fiind frecvent în textele creștine, unde *zelus* se folosea cu sensul de „invidie, gelozie". Lat. *zelus* a fost moștenit de franceză (*zèle*) și a însemnat la început „dorință vie de a servi cauza lui Dumnezeu și a religiei". Din limba franceză l-am împrumutat și noi pe *zel* (prima atestare în revista „Albina românească", la 1829). Un sinonim al lui, și anume *râvnă,* a fost împrumutat din slavă cu mult înainte de a fi ajuns la noi neologismul *zel* (*râvnă* apare la Coresi).

Gelos „invidios" este împrumutat în secolul 19 din it. *geloso,* care, la rândul lui, continuă derivatul *zelosus* al lat. *zelus*. În secolul 19 exista și un cuvânt *zilos,* împrumutat direct din greacă. Deci *gelos* și *zilos* erau dublete etimologice.

Jaluzea „un fel de stor ce se pune la o fereastră și prin care cineva poate privi fără să fie văzut" este un împrumut din fr. *jalousie* unde înseamnă „gelozie" și „jaluzea" (ultimul sens, probabil împrumutat din it. *gelosia*). În română există o formă veche *jaluzie* pentru „gelozie".

Apariția jaluzelei este relativ târzie la noi; prima atestare este în cartea lui D. Golescu în care acesta își povestește călătoriile în Occident. Obiceiul de a folosi jaluzele este nou și în Europa. Dintre cuvintele sinonime care au ajuns și la noi îl citez pe *persiană* < fr. *persienne* (secolul 18) de la cuvântul *persien,* derivat de la *perse* „persan", obiect numit astfel pentru că acest tip de oblon venea din Persia. Alt cuvânt este *stor* < fr. *store* împrumutat din it. *stora,* formă dialectală venețiană pentru it. *stuoia* „rogojină" ce continuă lat. *storea* cu același sens (la Veneția era obiceiul de a se folosi o rogojină pentru a se adăposti). Termenul *oblon,* care apare

în secolul 19, are o origine nesigură: se presupune că a rezultat dintr-o confuzie între cuvântul *oblânc* din slavă și *blană* „scândură".

74. ghilotină

Cuvântul este explicat în dicționare prin „instrument de execuție prin decapitare a celor condamnați la moarte". Esențial era că decapitarea se făcea prin căderea unui cuțit (satâr) care aluneca prin două cadre. După unele surse, instrumentul ar fi fost cunoscut din Evul Mediu. Este cunoscut mai ales datorită faptului că a fost folosit în timpul Revoluției Franceze. Istoria acestui cuvânt este interesantă din cauza istoriei instrumentului respectiv, pe de o parte, și din cauza etimologiei cuvântului francez *guillotine,* pe de altă parte.

Medicul și omul politic francez Joseph Ignace Guillotin (1738-1814), profesor de anatomie și deputat de Paris în Adunarea Națională, a propus, într-un celebru discurs ținut la 10 octombrie 1789, ca pedeapsa cu moartea să fie executată prin decapitare cu ajutorul unei mașini simple, pentru a suprima chinurile condamnatului, indiferent de poziția socială a acestuia (până atunci, decapitarea era rezervată nobilimii, iar celorlaltora li se oferea spânzurătoarea). Propunerea a fost adoptată în 1792. Un coleg al lui Guillotin, chirurgul Antoine Louis, deci tot un medic, a construit, împreună cu mecanicul Schmidt, o mașină similară cu cele existente în Italia (*mannaia* „lamă lată de ghilotină" < lat. *manuaria* adjectiv format de la *manus* „mână"). Ca în atâtea alte cazuri, instrumentul a fost numit la început *louison* sau *louisette,* după numele inventatorului. Nu se știe de ce, destul de repede, *louisette* a fost înlocuit de *guillotine,* în ciuda protestelor doctorului Guillotin care o propusese. Se pare că spectacolul era gustat de popor, care i-a dat diverse nume metaforice: *Madame guillotine, châtière* „deschizătură în ușă pentru pisici", *le collier de Charlotte Corday*, personaj feminin care a fost ghilotinat după ce l-a omorât în baie pe revoluționarul Marat, *couperet national* „cuțit național", *le rasoir national* „brici național", *fauteuil révolutionnaire* „fotoliu revoluționar", *la faux de l'égalité* „secera

egalității", *la petite fenêtre* și *vasistas* „ferestruică, ochi (într-o ușă sau fereastră)". Ultimul prezintă interes pentru că, în franceză, este o adaptare a întrebării germane *was ist das?* „ce e asta?".

Ghilotina a fost folosită pentru prima dată la 25 aprilie 1792. A rămas în istorie numele Pelletier, un tâlhar al cărui cap a căzut primul. Printre numeroșii decapitați au fost personaje importante. Cel mai cunoscut a fost A. L. de Lavoisier, creatorul chimiei moderne (legea lui Lavoisier, legea de conservare a masei în chimie). În perioada Teroarei din timpul Revoluției Franceze a fost condamnat la moarte. A rămas celebră replica președintelui tribunalului, un oarecare Coffinhal, care a respins cererea lui Lavoisier de a i se da un răgaz de 15 zile, necesare pentru o cercetare asupra oxigenului. Răspunsul a fost cutremurător: „Republica n-are nevoie de savanți; mersul justiției nu poate fi oprit." Ultima execuție publică a avut loc în 1939; în 1981 (pe 9 octombrie) a fost abolită.

75. ghiocel

Ghiocel are două sensuri: unul mai puțin cunoscut „ghioc mic, scoică albă a unui melc de mare" și altul pe care îl folosim des la sfârșitul iernii și la începutul primăverii „mică plantă ierboasă având tulpina cu o singură floare albă, plecată în jos". Este clar în primul caz („ghioc mic") că este vorba de un derivat pe terenul limbii române de la *ghioc* „scoica marină folosită de țigăncile ghicitoare în prezicerile lor" + sufixul diminutival *-el.* Prezintă interes originea lui *ghioc.* Diversele soluții pornesc toate de la premisa că este un cuvânt moștenit din latină. *DA* îl deriva direct din lat. *coclea* „scoică", transmis și altor limbi romanice sub diverse forme (cf. fr. *coquille*), sau prin contaminare cu alte cuvinte: de la o formă **cloca, coclea* s-a putut ajunge la *ghioc.* CDER 3717 crede că ar veni din lat. *cavum* „gaură", al cărui rezultat **gău* (ca în *găoace*) a primit sufixul *-oc.*

Discut acum depre *ghiocel,* planta care anunță primăvara. Termenul latin *galanthus* nu s-a transmis limbilor romanice. Limbile romanice

folosesc creații proprii: fr. *perce-neige* „străbate zăpada", sp. *campanilla de invierno* (sau *de las nieves*) „clopoțel de iarnă". Creații de acest fel avem și în română (*clopoței* se spune regional; *aișor*, datorită bulbului dezvoltat). *Ghiocel* „plantă" este posibil, după unele păreri, să fie moștenit din lat. *glaucellus* care ar fi dat *ghecel* și, prin apropiere de *ghioc, ghiocel* (apropierea a putut apărea: *Trei călușei am furat ... Unu negru ca corbu', Unu' alb ca ghiocu'*). Pe tema culorii albe a ghiocelului, cel mai cunoscut simbol al primăverii la români, se poate aminti legenda conform căreia, la facerea lumii, Dumnezeu a împodobit lumea cu flori de diverse culori. Când a făcut și zăpada, i-a zis să-și caute culoarea care-i place. A fost refuzată de iarbă (verde), de trandafir (roșie), de viorea (albastră), de floarea-soarelui (galbenă). Ajungând disperată la ghiocel, zăpada i-a povestit ce s-a întâmplat. Ghiocelul s-a oferit să împartă culoarea albă cu zăpada. Drept recunoștință, zăpada îl lasă să-și scoată capul afară de cum începe să se arate primăvara.

76. gin, jneapăn, ienupăr, jep

Băutura alcoolică obținută prin distilarea mustului fermentat de cereale, în care s-au pus boabe de ienupăr, foarte apreciată de unele persoane, poartă numele de *gin.* Aproape că nu este un secret pentru amatorii de gin că acest cuvânt este din engleză, unde se scrie și se pronunță la fel. Dacă urmărim originea îndepărtată a lui, constatăm că englezii l-au luat din olandezul *jenever* „ienupăr". Olandezii l-au împrumutat din lat. *iuniperus.*

Jneapăn este forma populară românească prin care se numește o plantă sălbatică din regiunea muntoasă al cărei nume științific este *iuniperus communis.* Este un cuvânt latinesc transmis tuturor limbilor romanice; la baza tuturor formelor romanice stă o variantă populară *ieniperus* pentru *iuniperus.* Apare în lucrarea Appendix Probi: *iiniperus.* Cuvântul *ienupăr* este împrumut ulterior din latină, deci *ienupăr* și *jneapăn* sunt dublete etimologice. Cuvântul s-a păstrat și în arom. *giuneapine,* megl. *juneapin. Jneapăn* are și o variantă *jneap,* cu pluralul *jnepi,* care este un singular analogic pe baza lui *jneapăr(i)* considerat ca

plural. Într-un articol clasic, Al. Graur și J. Byck au reunit diversele forme de singular refăcute pornindu-se de la plural.

Jep explicat prin „ienupăr" este cunoscut ca toponim în Bucegi (*Jepii Mari* și *Jepii Mici*). Unele dicționare (CADE) îl dau ca variantă *jnep* al lui *jneapăn.* DEX și MDA îl consideră ca având origine necunoscută. S. Pușcariu crede că *jep* ar fi o urmă din limba celților, în vocabularul românesc: „De *ǧep, žip, žup,* care într-o regiune întinsă a Alpilor însemnează Rhododendron ferrugineum și hirsutum și e de origine celtică (cf. galic *jupikellos* = jneapăn), nu pot fi despărțiți jepii noștri." O origine preindo-europeană (deci mai veche decât celtică, pentru că celții sunt indo-europeni) îi atribuie lui *jep* și N. Lahovary, într-un articol plin de ipoteze care n-au fost acceptate de lingviști.

77. h

Existența sunetului (sau a literei) *h* într-un cuvânt este o dovadă sigură că nu avem a face cu un termen moștenit din latină. Consoana *h* a dispărut în toate cuvintele transmise de latină limbilor romanice. Ea a apărut ulterior, prin cuvinte împrumutate din limbile cu care acestea au venit în contact. Deci, fără să fii lingvist, poți recunoaște un cuvânt moștenit de unul împrumutat prin absența / prezența lui *h.*

Când au apărut primele cuvinte cu *h*? Există câțiva termeni considerați împrumuturi din limba traco-dacilor. Etimologia lor este însă nesigură (*hameș* „(om) lacom, mâncău" este singurul ce pare a fi sigur din substrat). Primele cuvinte sigure cu *h* provin din vechea slavă. Unele ca *duh, har, hrăni* sunt foarte vechi, pentru că există atât în dacoromână, cât și în aromână, deci au pătruns în limba română în perioada de comunitate a dialectelor (între secolele 9-11). La fel s-au petrecut lucrurile în limbile romanice occidentale; în franceză, de exemplu, *h* apare prin împrumuturi germanice. Mai târziu, româna a împrumutat din alte limbi numeroase cuvinte cu *h* la inițială:

– din maghiară: *haită, halcă* < *halk* „așchie";

– din turcă, foarte multe: *habar* „veste, idee", *hagiu, haimana, hal, halat, hamal, han, haraba, haraci* „tribut", *harbuz, herghelie;*

– din limbi slave moderne (rusă, polonă etc.): *habotnic, haină, hamei, hatman, hazaică, hârb, hârleț, hâtru, hrib, hulub;*

– din greacă: *hamsie, haos, har* „grație divină“, *hartă, hârtie, holeră;*

– din germană: *halbă, haltă, harfă, hering, hingher;*

– din țigănește: *(a) hali.*

Există și multe creații expresive, precum și multe cuvinte cu etimologie neclarificată: *hahaleră, handră, hanță, hodoronc.*

Nu lipsesc nici cuvinte cu *h* luate din franceză, care au fost împrumutate din alte limbi: *halebardă* (germană), *harakiri* (japoneză), *hazard* (arabă), *hochei* (engleză). De remarcat că, în toate aceste cuvinte, astăzi nu se pronunță *h* în franceză. Este de aceea foarte probabil că respectivul cuvânt a fost împrumutat în forma scrisă. Cele mai multe sunt neologisme, ca *hemogramă, hidrogen, hipofiză* etc., formate cu elemente de compunere luate din greacă sau / și din latină.

În toate cazurile discutate am indicat etimologia directă, limba cea mai apropiată. Dacă vrem să aflăm originea mai îndepărtată, vom vedea că termenii turcești sunt, la rândul lor, împrumuturi din alte limbi: arabă (cei mai mulți), mongolă (*han*), persană (*harbuz*) etc.

78. Haralambie

La 10 februarie, biserica ortodoxă română îl serbează pe sfântul mucenic *Haralambie*. Este un nume rar în onomastica românească modernă. La origine avem un nume de persoană grecesc, *Haralámpios (Harálampos),* atestat numai din epoca creștină. Se pot recunoaște cele două elemente constitutive: gr. *hará* „bucurie, entuziasm“ și radicalul *lamp-* din verbul *lámpo* „a strădui“. Este considerat apărător de boli; în popor, se crede că el le ține (mai ales ciuma) în lanț. Dacă ziua lui nu este sărbătorită, el dă drumul ciumei în lume.

Devenit personaj calendaristic, *Haralambie* a intrat în onomastica popoarelor vecine grecilor (în onomastica sud-slavă, *Haralambie* apare în sârbă la 1347, iar la slavii din răsărit în pomelnicul de la Horodiște din 1484). În documentele românești nu pare mai vechi de secolul 17.

Este foarte probabil ca numele să fi circulat la români și înainte de această dată. Ca personaj profan, se pare că Haralambie a fost păstor (în ziua de Sfântul Haralambie erau interzise activitățile casnice legate de prelucrarea lânii și a pieilor de animale). Astfel de credințe nu apar în Transilvania. Haralambie a fost ales patron al animalelor domestice; în această calitate, el apără oamenii și vitele de îmbolnăvire, dar și de fiarele pădurii. A fost integrat și el în rândul ciobanilor, ca atâția alți martiri ai creștinismului.

Numele are diverse variante: *Haralamb, Haralap, Alampie* (de la acesta și numele de loc *Alimpești* din Gorj), *Hariu, Harea, Lambu(l), Lambi.*

79. Ilie

Este unul dintre cele mai frecvente și populare prenume românești; statisticile arată că ocupă locul al cincilea după *Ion, Vasile, Dumitru* și *Gheorghe.*

La originea îndepărtată este un vechi nume ebraic, *Elijahu,* purtat de un cunoscut profet biblic, personaj al *Cărții Regilor* din Vechiul Testament. Acest profet, cunoscut datorită luptei duse contra cultului zeilor Baal, face să se oprească ploaia timp de trei ani. Strângând întregul popor la muntele Carmel, Ilie le cere fiilor lui Israel să hotărească cărei divinități i se vor închina în viitor. El propune proba focului: în timp ce prorocii lui Baal nu reușesc să aprindă lemnele pregătite pentru foc invocându-l pe zeul lor, Ilie reușește ca la rugămintea lui să cadă foc de la Domnul. Poporul s-a convins că „Domnul este adevăratul Dumnezeu“ (în ebraică *Jahve* este „singurul“ și *El* „adevărul“; atât *Jahve,* cât și *El,* sunt nume ale Divinității). *Elijahu* înseamnă „Dumnezeul meu este Iehova“. Profetul a trebuit să fugă și apoi s-a ridicat la cer într-un car de foc. Întoarcerea lui a fost anunțată de profeți, astfel că în Noul Testament (Evanghelia lui Marcu, VI) unii l-au considerat pe Isus drept *Elijahu* întors pe pământ. (În paranteză, elementul *El-* apare în multe

nume de origine semitică folosite și la noi: *Daniel, Gabriel, Mihael, Rafael, Samuel*).

În greaca din *Septuaginta,* numele ebraic este transliterat *Elion,* iar în Noul Testament prin *Elias,* formă identică cu cea latină, păstrată în limbile romanice apusene (fr. *Elie*). La noi numele a pătruns din greacă, prin v. sl. *Ilija, Iliji.* Este atestat în documentele din timpul lui Ștefan cel Mare, mai mult și mai des sub forma *Iliaș*. Are numeroase variante: *Lie, Ilia, Liică.* Altele, *Elie, Elias, Eliana,* sunt forme mai noi.

Data hotărâtă de biserică pentru sărbătorirea profetului *Ilie* (20 iulie) este de o mare importanță în viața colectivităților agricole (coacerea și strângerea cerealelor). Totdeauna cei care au cultivat pământul au vrut să aibă vreme frumoasă, ploile putând distruge recoltele, la fel cum și focul din miezul verii poate produce mari pagube. De aceea, *Sântilie,* zeul focului și al soarelui din mitologia românească, a fost identificat cu Helios din mitologia greacă și cu Gebeleisis din mitologia geto-dacă. Divinitățile aducătoare de arșiță și foc din luna lui Cuptor îi sunt subordonate, chiar dacă unele îi sunt surori (*Pârliile, Panteliile*), frați (*Ilie, Pălie, Pantelimon*) sau doar vizitii la carul lui ceresc cu roți de foc și cai înaripați (*Foca*).

80. Ispas

Este numele popular pentru o sărbătoare creștină importantă, numită în calendarul ortodox *Înălțarea Domnului,* când, așa cum arată și numele ei, se celebrează ridicarea miraculoasă a lui Isus Hristos la cer după 40 de zile de la Înviere, adică de la Paște.

Cele două cuvinte, *înălțare* și *domn,* sunt cuvinte moștenite din latină: *(a se) înălța* „a (se) ridica mai sus“ < lat. *altiare* derivat de la *altius* „mai sus“, comparativ al lui *altus* „înalt“. *Domn* < lat. *dominus,* cuvânt transmis tuturor limbilor romanice, aici cu sensul religios „Dumnezeu; Isus Hristos“. În limbile romanice occidentale se folosește alt termen, tot de origine latină, din *ascensio* „urcare“, care în latină a căpătat sensul de „ridicare a lui Isus Hristos la cer“. Limbile romanice au împrumutat

acest termen teologic din latină (fr. *ascension*). Nu vă pot spune cum se spunea înainte de împrumutul respectiv acestei sărbători.

Termenul popular *Ispas* este împrumutat din slavonă, *sŭpasŭ* „mântuire; mântuitor". *Ispas* are legătură cu *(a) spăsi, (a) ispăși* „a plăti, a purifica" (< sl. *sŭpasiti*) și cu *spăsenie.*

În folclor, *Ispas* este un personaj mitic care ar fi asistat la Înălțarea Domnului și la ridicarea sufletelor morților la cer. Sufletele morților se puteau rătăci și puteau să revină pe pământ sub formă de *strigoi* (< *strigă* „ființă imaginară care chinuiește copiii mici" < lat. *striga* „cucuvea") sau *moroi* „vampir" (< sl. *mora* „vrăjitoare"). Din această cauză, în noaptea și în ziua de Ispas se luau măsuri de apărare împotriva strigoilor și a relelor produse de aceștia. Mai important este faptul că, la Ispas, se fac pomeni pentru sufletul morților, numite *moși* (*Moșii de Ispas*); mai sunt și alți moși: *Moșii de toamnă, Moșii de Rusalii* etc. Există chiar *sâmbăta Moșilor, ziua Moșilor.* La aceste sărbători populare se țin bâlciuri tradiționale. *Calea Moșilor* din București amintește de bâlciul Moșilor de Rusalii, organizat în piața Obor (la mine acasă se spune *târgul cel mare*).

Ispasul se numește și *Paștele Cailor* sau *Joia Iepelor,* pentru că se credea că, pentru un ceas din întregul an, caii se sătură de păscut iarbă.

81. Isus Hristos

Suntem în săptămâna ce precedă cea mai mare sărbătoare creștină, care celebrează, din secolul 2, învierea lui Isus Hristos, a treia zi după răstignirea sa pe cruce. Știm cu toți că Isus Hristos este fondatorul religiei creștine. El este figura centrală a religiei creștine, pentru care Hristos, adică Mesia, este Unsul lui Dumnezeu.

Isus Hristos (sau *Cristos*), forma actuală a numelui, este de origine slavă. Numele latinesc al fiului lui Dumnezeu, *Iesus Cristus,* care ar fi trebuit să ajungă în română **Gesu *Cristu,* a fost înlocuit cu actualul nume luat din slavă. Am spus și în alte emisiuni că în română s-au pierdut o serie de termeni creștini care se referă la organizarea bisericească

superioară și la monahism (*episcopus, monachus, spiritus*), păstrați în limbile romanice occidentale, precum și o serie de nume ca *Pavel, Vasile, Ilie, Mihail,* ce nu sunt din latină, ci din slavă. Creștinismul slav ne-a adus nu numai nume comune, dar și nume de sfinți și de botez. Între acestea este și Isus Hristos.

Numele latin *Isus* provine din gr. *Iêsus* care, la rândul său, vine din cuvântul ebraic *Yechua,* o formă târzie a lui *Yehochua,* adică *Iosua,* care însemna „Domnul este mântuire". Acest nume i s-a dat copilului Mariei pentru că numele trebuia să reveleze misiunea specifică pe care urma s-o îndeplinească purtătorul lui. Evanghelia lui Matei (1., 21) relatează că un înger i-a spus lui Iosif: *Îi vei pune numele Isus, pentru că el va mântui poporul lui de păcatele sale.*

Celălalt nume *Hristos* este gr. *Christos* „Unsul", derivat de la verbul *khrio* „a unge". Cuvântul grecesc este traducerea ebr. *Messias* „Unsul". În ebraică, cuvântul *Mesia* îl desemna pe cel care era uns cu undelemn sfânt, respectiv marele preot și împăratul. Pentru credincioșii evrei și creștini, Mesia este Unsul, adică cel ce a primit din partea lui Dumnezeu puterea de a izbăvi poporul său și de a întemeia Împărăția sa.

82. (a) încălța, ciubotă, cizmă, pantof

Termenii menționați, ca și alții despre care va fi vorba în această emisiune, aparțin unui domeniu ce păstrează foarte puține cuvinte latinești. Îmbrăcămintea, în general, în afară de unii termeni de bază (*camisia* > *cămașă*), a evoluat în decursul vremurilor. Așa se face că în română a fost moștenit doar *(a) încălța* < lat. *incalciare* și *(în)călțăminte* < lat. *calciamentum.* S-a păstrat și *desculț* < lat. *disculcius,* poate și *(a) desculța* < lat. *discalciare* sau *disculciare.* Surprinzătoare este moștenirea lui *(a) însura* „a pingeli" < lat. **insolare* < *sola,* pluralul lui *solum* „talpă". Ceilalți termeni sunt împrumuturi ulterioare, cel mai vechi fiind *opincă* < sl. *opĭnŭkŭ* „încălțăminte" < sl. *opęti* „a acoperi".

Cei mai mulți termeni au la originea îndepărtată cuvinte turcești, unele ajunse direct, altele prin intermediul altor limbi.

Ciubotă „cizmă“, răspândit mai ales în Moldova (cf. și numele *Ciubotaru*), este la originea îndepărtată tc. *çabata,* împrumutat din pers. *čäbät* „gheată de scoarță“. Acesta a pătruns în limbile romanice occidentale (it. *ciabatta,* fr. *savate,* sp. *zapata*) probabil prin arabă, iar la noi printr-o limbă slavă de nord (ucr. *čobota,* genitivul lui *čobit,* cel mai probabil; cf. și pol. *czobot,* rus. *čobot*).

Cizmă < tc. *çizme* a pătruns în limbile balcanice și în magh. *csizma.*

Papuc < tc. *papuç* (în turcă este din pers. *pāpūš,* la rândul lui format din *pā* „picior“ și *pūš-* „a acoperi“). Rezultatul normal **papuci* a fost considerat formă de plural; de aceea s-a reconstituit un singular *papuc.* *Papugiu* „cizmar, potlogar, pișicher“ provine din tc. *papucı* „numele servitorului care se îngrijea de pantofii lăsați din picioare la intrarea într-o casă“.

Pantof are la originea îndepărtată gr. *pantophellos,* format din *panto-* „tot“ și *phellos* „coajă“. Evoluția înțelesului a fost ca la *ciubotă* < pers. *čäbät* „gheată de scoarță“. La noi vine din germ. *Pantoffel* < it. *pantofola* „papuc“ sau fr. *pantoufle.*

Gheată a însemnat la început, în Moldova, „jambieră“. Vine din it. *ghetta* < fr. *guêtre,* foarte probabil cuvânt celtic. Avem și noi *ghetră* „jambieră“ luat direct din franceză. Deci *gheată* și *ghetră* sunt dublete etimologice.

Din franceză este *botină* < fr. *bottine* < fr. *botte* „cizmă“, cuvânt ce are la bază rădăcina *bot* „încălțăminte grosolană“ (în Evul Mediu denumea o încălțăminte care acoperea o parte a piciorului, folosită de călugări; pentru „cizmă“ se folosea *houseau* < v. fr. *huese* „cizmă“ < germ. **hosa* „îmbrăcăminte pentru picioare“). Sigur nu știați că și *botfor* „cizmă“ vine din franceză. A pătruns în rusă fr. *bottes fortes* (> rus. *botforty*) și de acolo în română. Termin discuția cu termenul regional *botuș* < magh. *botos,* care are la origine tot fr. *botte.*

Două cuvinte despre *cipic* „papuc“, care după unii (*DA*) ar fi din bg. *čepik,* iar după alții din magh. *cipöke.* Varianta *țipic* ar fi un indiciu că este din maghiară.

83. (a se) încumeta, (a) cuteza

Cele două cuvinte sunt moștenite din latină și au același sens „a îndrăzni, a risca“. Am dat mai multe sinonime ca să arăt că, pentru exprimarea noțiunii respective, au fost folosiți mereu termeni noi: *(a) îndrăzni* este considerat un împrumut slav (*drŭznati*, de la *drŭzŭ* „îndrăzneț, dârz“), iar *(a) risca* este un neologism (< fr. *risquer*).

(A se) încumeta continuă, sub forma derivatului *committere,* verbul latin *mittere* „a trimite“, transmis limbilor romanice (după S. Pușcariu s-ar fi putut păstra și în participiul trecut *mis* din română, găsit într-o poezie populară). *(A se) încumeta,* forma veche *(a se) cumeta* „a cuteza“, are sens diferit de corespondentul său în celelalte limbi romanice (fr. *mettre,* sp. *meter*), unde se păstrează sensul curent din latină „a pune împreună“. Sensul românesc pare să fi fost o evoluție din contexte ca *committere se in terra hostilem* „a se aventura pe pământ ostil“. Româna a împrumutat ulterior cuvântul din franceză: *(a) comite* „a face, a săvârși (o faptă rea)“. Deci *(a se) cumeta* și *(a) comite* sunt dublete etimologice.

(A) cuteza (în limba veche *a se cuteza*) există și în aromână și are la bază lat. **cottizare* de origine greacă (există și în vechea italiană, și în dialectele italienești meridionale). Din înțelesul „a juca zaruri“, care este atestat, s-a putut dezvolta ușor sensul „a îndrăzni, a risca“.

84. înger, drac

În diverse emisiuni am arătat că termenii românești din domeniul religiei provin din trei surse: sunt moșteniți din latină, sunt împrumutați din slavonă (limba bisericii ortodoxe timp de mai multe veacuri) sau din greacă (adevărata reprezentantă a creștinismului ortodox).

În ceea ce privește elementul latin moștenit, am remarcat că poporul român a păstrat termenii pentru noțiunile de bază ale creștinismului. Dintre ei, unii s-au transmis tuturor limbilor romanice, sunt panromanici. În această situație este lat. *angelus* > rom. *înger* (în aromână și meglenoromână *ángil* este împrumutat direct din gr. *anghelos,* iar în

istroromână *andiel* este un împrumut din italiană). În latină, cuvântul era un împrumut din greaca bisericească, al cărui sens general de „trimis" s-a restrâns la ideea de „trimis ceresc"; se pare că este o copiere a sensului ebr. *malakh* „înger" și „mesager", care însemna încă de la Iov (I, 14) „trimisul regelui". Numele propriu de persoană *Anghel* din română, atestat încă din secolul 16, a pătruns din greacă și slavă; nu se mai folosește ca înainte, locul lui a fost luat de *Angel (Angelo), Angela, Angelica.* Frecvența acestor nume în epoca modernă nu mai poate fi explicată prin valoarea lor mistică, ci prin noile sensuri laice pe care le-au luat cuvintele *înger* (*îngeresc*) sau neologismul *angelic*, folosite azi în legătură cu ideea de puritate, frumusețe și bunătate. Tot din greacă, prin intermediul slavon. *archangelŭ*, vine și *arhanghel* „căpetenie a îngerilor".

După credința populară, două spirite sunt motorul tuturor faptelor omenești – unul al faptelor bune, celălalt al păcatelor (cuvântul *păcat* < lat. *peccatum* este și el transmis tuturor limbilor romanice). Spiritul bun este întruchipat de *înger*, cel rău de *drac* sau *diavol.* Primul cuvânt, *drac,* continuă lat. *draco, -onis* „dragon"; al doilea este un cuvânt grecesc (*diábolos*) pătruns prin slavon. *diavol.* Cuvântul *drac* prezintă un interes special fiindcă în română are o evoluție semantică diferită față de celelalte limbi romanice (sensul de la noi mai există doar în franceza dialectală). Principiul răului, *dracul,* a fost închipuit sub formă de șarpe sau balaur, semnificația primitivă a lat. *draco*. De fapt, sensul literal al lat. *draco* era „(animalul) cu vederea ageră". Chipul balaurului de pe prapurul ce se purta în procesiuni îl înfățișa pe Dracul care, după spusele sfântului Augustin, se aseamănă șarpelui pentru că le întinde capcane muritorilor. A. Pann în *Povestea vorbei* spunea: „Dracul nu face punți și biserici, ci întinde curse și piedici." Spiritul cel rău care a amăgit-o pe Eva este înfățișat, în primele capitole ale *Genezei* din Biblie, sub forma unui șarpe.

Diavol este sinonimul lui *drac.* Este un împrumut din slavonă unde, la rândul lui, este împrumutat din greacă. De precizat că termenul grecesc *diábolos* (care inițial a însemnat „calomniator", apoi „drac") a fost împrumutat și de latina bisericească în forma *diabolus* (apare în traducerea Bibliei din secolul 2), de unde a fost luat de limbile romanice occidentale (fr. *diable*, sp. *diablo*, it. *diavolo*).

85. jartieră, jaretieră

Jartieră este un accesoriu vestimentar feminin confecționat dintr-o panglică de elastic care menține ciorapul întins pe picior. Este un împrumut din fr. *jarretière* „jartieră", atestat încă din secolul 14 (anul 1360), care este, la rândul lui, un derivat de la *jarret* „partea opusă rotulei genunchiului", cuvânt de origine celtică (**garra* „gambă, picior"). Acesta este, alături de *hanche* „șold", unul din puținele cuvinte străine intrate în terminologia franceză a corpului omenesc. În română este înregistrat prima dată la Vlahuță. În *La Medeleni,* romanul lui I. Teodoreanu, apar detalii cu privire la folosirea jartierei: *Un picior descoperit în întregime, ceva mai jos de coapsă, acolo unde ciorapul e prins în jartierele centurii.* Obiceiul de a folosi jartiere este mai vechi la români. În Moldova se folosea (mai ales la plural) *calțavetă*, cuvânt împrumutat din greacă (*kaltsaveta*); prima atestare, la I. Negruzzi: *Prințesa Aurelia pierduse în focul jocului o calțavetă.* În DA se dă și expresia *a lega calțaveta* „a arăta supunere mare unei femei pe care o iubești" ce apare la Zanne, în *Proverbele românilor.*

Jaretiera este un ordin cavaleresc englez, numit în franceză (de unde l-am împrumutat) *Ordre de la Jarretière,* după însemnul lui. A fost instituit în 1348 de regele Angliei Eduard al III-lea. Se spune că, în timpul unui bal la curte, contesa de Salisbury, amanta regelui Eduard al III-lea, a lăsat să-i cadă o jartieră. Regele a ridicat-o repede și i-a dat-o contesei; apoi a răspuns la glumele curtezanilor cu o celebră replică, devenită deviza casei regale: *Honni soit qui mal y pense* „afurisit să fie cine se gândește la rele". Textul este în franceză, limba folosită în acea vreme la curtea regală engleză. El i-a promis favoritei sale că va face din acea panglică bleu o decorație, pe care s-o dorească cel mai mult nobilii de la curte. Ordinul îl are ca șef pe rege, iar prințul de Walles și 24 de cavaleri aleși din nobilimea cea mai înaltă constituie comitetul de conducere. Este rar conferită unor personalități străine. Cavalerii poartă însemnul ordinului la genunchiul stâng, iar regina la braț.

86. joben, macmahon, marghiloman

Într-o emisiune din anul trecut am discutat originea lui *jofră* „prăjitură de formă cilindrică, din cremă de ciocolată acoperită cu glazură". Am arătat atunci că la originea acestui cuvânt este numele mareșalului francez Joffre, câștigătorul bătăliei de la Marna (1914), care a salvat Parisul direct amenințat de trupele germane. Faima acestui mareșal a ajuns și în România.

În cazul lui *joben* „pălărie bărbătească înaltă și tare, de obicei neagră, de formă cilindrică, purtată astăzi numai la ceremonii", originea cuvântului este sigură. Este vorba de un pălărier francez numit Jobin, stabilit în București la mijlocul secolului 19, care avea un magazin pe Calea Victoriei. Cuvântul apare pentru prima dată la Al. Vlahuță, iar la Caragiale sub forma *giuben. Joben* este sinonim cu *cilindru* < it. *cilindro,* fr. *cylindre,* cuvânt a cărui variantă *țilindru* vine din germ. *Zilinder.*

Printre alte cuvinte care provin de la nume de persoane amintesc pe *macmahon* „șpriț" care apare la Caragiale (astăzi este învechit): „Mă plimb așa de colo, colo: mai beau o bere, un *macmahon,* un șvarț, mai vorbesc cu un prieten, trece vremea" spune Nae din schița *Situațiunea.* Este vorba de numele unui mareșal al Franței, Patrice Mac Machon, duce de Magenta (1808–1893), participant la războiul Crimeii (1853–1859); el a condus armata versailleză care a înăbușit Comuna din Paris (1871) și a fost președinte al Franței. Este posibil ca numele lui să fi fost cunoscut în România în urma războiului din Crimea, când el a cucerit fortăreața Malakof. De la numele acestei fortărețe provine fr. *malakoff* „crinolină, fustă lungă și largă de forma unui clopot, susținută în interior de arcuri subțiri de oțel", îmbrăcăminte feminină la modă pe la mijlocul secolului 19. Numele a fost inspirat, probabil, de forma fortăreței. Cuvântul a pătruns și în română: *malacof (malacov).*

Denumirea unei băuturi pornind de la numele unui om politic este *marghiloman* „cafea turcească, fiartă în rom sau coniac"; domnul Marghiloman, care a fost prefectul poliției capitalei (1861–1863), ar fi „inventat" această băutură când i s-a spus că nu există apă la un vagon restaurant și atunci a cerut să i se prepare cafeaua cu rom. Apare mai

frecvent decât *macmahon.* Există, din nou, la Caragiale: „O băutură ușoară, un șpriț, un coniac, o *marghilomană.*" Cuvântul este atestat și la Cezar Petrescu, Gh. Brăescu, Z. Stancu.

87. jugastru, mesteacăn

Aceste două cuvinte (*jugastru, mesteacăn*) nu au nicio legătură unul cu altul în afara faptului că sunt nume de arbori necultivați, moșteniți din latină. Îi discut împreună pentru că, spre deosebire de alte nume de arbori, ei sunt păstrați numai în română.

Jugastru vine din lat. **iugaster,* un derivat de la *iugum* „jug" (acesta din urmă, transmis tuturor limbilor romanice). Derivarea respectivă, care probabil s-a produs în latina balcanică, a fost explicată prin aceea că din lemnul tare al acestui arbore se făceau juguri.

În ceea ce-l privește pe *mesteacăn,* trebuie să știți că provine dintr-un cuvânt atestat *mastichinus,* derivat de la *masti(cum),* cuvânt împrumutat din greacă, unde avea sensul de „mastic". Din înțelesul de „suc rășinos", pe care îl avea cuvântul latin, s-a dezvoltat sensul de „mesteacăn", copacul cunoscut pentru sucul care se extrage din el (CDDE). Trebuie explicată și forma actuală a cuvântului, pentru că *mastichinus* trebuia să devină **măsteacen.* Din pluralul acestuia **măsteaceni* > *mesteceni* s-a refăcut un singular *mesteacăn,* prin falsă analogie cu forme ca *geamăn – gemeni, carpăn – carpeni.*

Încerc uneori să completez informațiile de natură strict etimologică oferind un răspuns și la întrebarea pe care mi-o imaginez pe buzele dumneavoastră: „Bine, dar de ce aceste cuvinte s-au transmis numai românei?" De data aceasta pot sugera un răspuns, deși în alte situații mă declar incapabil (este greu de explicat totdeauna de ce apar sau dispar cuvintele). Evident că, pentru a da un răspuns, trebuie să văd ce există în celelalte limbi romanice: cum sunt numiți cei doi arbori în aceste limbi. În cazul lui *jugastru,* avem continuatori ai lat. *acer* „arțar" (it. *acero,* sp. *arce,* iar fr. *érable* vine din lat. *acerabulus,* un compus din *acer* și un cuvânt celtic **abolos*). Deci limbile romanice păstrează situația din latină, în timp ce româna a inovat, numele arborelui respectiv fiind explicat

prin numele obiectului (*jugul*) confecționat din lemnul său. Nu este exclus însă să se fi păstrat *acer* și în română, dacă se acceptă pentru *arțar* proveniența din derivatul neatestat **arcearius* al lui *acer* (DA).

În cazul lui *mesteacăn* avem o situație asemănătoare: limbile romanice folosesc urmașii lat. *betulla* (fr. *bouleau,* sp. *abedul*), cuvânt celtic pătruns în latină, iar noi pe urmașul unui derivat creat pe terenul limbii latine.

88. k

Am ales să discut despre o serie de cuvinte care încep cu litera *k*. Ele aparțin unei categorii de cuvinte străine neadaptate, de obicei recente, atât în română, cât și în alte limbi (franceza, engleza; în germană, folosirea literei *k* este normală și pentru cuvintele vechi).

Sunt, la origine, cuvinte din limbile asiatice (japoneză, chineză, hindi), dar și din greacă, din limbi slave sau germanice. La noi au ajuns mai ales prin franceză. Am ales câteva exemple, luate toate din *Mic dicționar enciclopedic*. Cel mai scurt cuvânt din această listă este simpla literă *k*, folosită ca simbol pentru elementul chimic potasiu, denumit și *kaliu*, cuvânt împrumutat din latina scolastică (acolo provenea din arabă: *qali* „sodă").

K2 este numele unui vârf din masivul Karakorum, al doilea din lume ca înălțime (8611 m), după Chomolungma (Everest).

Din limbile orientale au fost împrumutate, în primul rând, cuvinte rămase în forma lor originară. Din mitologia japoneză: *kami* „forță supraomenească, divină; divinitate primordială", *kannon* „zeița îndurării, a doua ca importanță după Budha"; din mitologia indiană: *kalpa* din hindi „ordine, lege" are în mitologia hinduistă sensul „perioadă de timp care acoperă un ciclu complet, de la originea lumii până la sfârșitul ei" (reprezintă o zi și o noapte a lui Brahma), iar *kama* (*kamadeva*) în mitologia vedică este „zeul dragostei, personificarea dorinței și a desfătării".

Un caz interesant este cuvântul internațional *kodak,* care a fost creat (pe la anul 1889) dintr-o combinație de litere luate arbitrar; inventatorul american G. Eastman, care a construit aparatul de fotografiat cu acest nume, povestește el însuși că a căutat pentru denumirea aparatului său un cuvânt care să fie scurt, ușor de pronunțat și care să fie ferit de confuzia cu alți termeni din arta fotografică.

Din germană au pătruns, de asemenea, cuvinte rămase cu grafia originară. Este cazul lui *kaiser* (despre care am vorbit într-o emisiune specială) și al cuvântului *kitsch* „termen ce desemnează pseudoarta, produse de prost-gust care imită superficial operele de artă și elementele folclorice autentice".

Avem în română numeroase cuvinte cu *k* inițial care sunt constituite din elemente grecești. Le amintesc pe cele formate cu elementul *kineto-* < gr. *kinesis* „mișcare": *kinetoterapeut, kinetoterapie* etc. De semnalat că, în cazul cuvintelor grecești, cele intrate de mai mult timp în limbă s-au adaptat și se scriu cu *ch: chinestezie.*

89. lamură, (a) lămuri, lamă

Trei cuvinte înrudite: *lamură, (a) lămuri* și *lamă.* Ultimele două sunt cunoscute; primul însă este mai puțin cunoscut și cred că trebuie să arăt ce înseamnă.

Lamură este înregistrat în DA cu două sensuri. Primul sens, „curat, pur, adevărat" cu referire la aur, argint și, prin extensie, și la apă, este cel mai vechi (apare în Biblia de la 1688: *7000 de talanți de argint lamură,* iar mai recent: *În apa lamură [...] păstrăvii [...] nu mai conteneau cu joaca.*). Al doilea sens, „partea cea mai curată, mai aleasă sau mai fină a unui lucru; fruntea, floarea" există și în DEX. Este un cuvânt moștenit din lat. *lamina* „placă" și „bară de metal prețios", care s-a transmis unor limbi romanice (it. *lamina* „tablă", fr. *lame*). Deci *lamură* și *lamă* (< fr. *lame*) sunt dublete etimologice, provenind de la același etimon îndepărtat, lat. *lamina.* Aspectul fonetic al cuvântului românesc a fost

explicat astfel: rezultatul la plural al lat. *lamina*, și anume **lamene* care nu este atestat, a trecut în română la *lamuri*, prin analogie cu plurale terminate în *-uri* (cf. *vergură, lature, țărm*); singularul *lamură* este o reconstituire analogică.

Verbul *(a) lămuri* însemna la început „(despre metale) a curăți prin foc de corpurile necurate" (în Mineiul de la 1776 se spune: *ca aurul în ulcea i-au lămurit*). Prin generalizare, s-a ajuns la sensul „a curăți, a limpezi, a purifica". Sensul frecvent astăzi „a face să se distingă, să se vadă limpede; a explica" este dezvoltat din cel precedent. Există și sensul, rar, „a distinge cu privirea, a zări" (*În mijlocul satului lămuri școala*). Cuvântul este bine cunoscut azi și prin derivatele sale: *lămurire* (care apare la începutul secolului 19) și *lămuritor.*

90. lapte Boldănești

La un restaurant din Târgu Neamț, acum câțiva ani, o colegă a văzut menționat în lista de dulciuri produsul *lapte Boldănești.* Curioasă din fire, a întrebat cum este desertul respectiv. Mare i-a fost surprinderea când i s-a oferit *lapte-de-pasăre*, desertul preparat din lapte, ouă și zahăr (este, de altfel, desertul meu preferat, preferință moștenită de la bunicul meu). Și-a dat seama că cel care scrisese *Boldănești* în meniu auzise că desertului respectiv îi spuneau unii într-un anumit fel pe care el nu l-a înțeles bine. Era vorba despre denumirea franceză a preparatului respectiv: *boules-de-neige* „lapte de pasăre". Nu am reușit să aflu cine și când a „inventat" *laptele-de-pasăre* (în franceză, expresia *boules-de-neige* este folosită pentru a denumi o plantă ale cărei inflorescențe seamănă cu bulgării de zăpadă și diferite dulciuri preparate cu albușe bătute).

Am adus în discuție acest caz extrem, fiindcă exemplifică felul cum cineva care nu cunoaște limba din care se împrumută cuvintele le dă în limba sa o formă „după ureche" (vezi expresia *a cânta după ureche* „a reproduce o melodie după auz, fără a folosi partitura"). În acest caz, *boules-de-neige* a devenit *Boldănești* (un asemenea nume de loc nu am găsit). Să fi fost apropiat de *Boldan*, nume de persoană? Uneori, cuvintele

neînțelese sunt apropiate în mod greșit de cuvinte românești. Colegul meu, profesorul Th. Hristea, are o bogată colecție de astfel de „românizări", cărora lingviștii le spun *etimologii populare.* Cea mai cunoscută este stâlcirea numelui prăjiturii denumite în franceză *chou à la crème,* care apare scris în diverse forme (nu există în dicționare): *șua la creme, șoa lacrem,* ba chiar și *șoale.* Într-o cofetărie din cartierul bucureștean Berceni, un cofetar care știa ceva franțuzește a scris *choix* („alegere") *à la crème,* neștiind că, de fapt, în numele prăjiturii intră cuvântul *chou* „varză". În dicționarul gastronomic Larousse se spune că *chou* este o prăjitură mică din aluat pufos, pusă în tavă la copt cu un cornet, ca să aibă totdeauna formă rotundă [ca varza]. Cuvântul francez *chou* < lat. *caulis* „varză" apare și în *choucroute,* mâncare de varză ce se găsește în restaurante scrisă, de asemenea, în diverse feluri. Este o mâncare tipic alsaciană, cuvântul fiind împrumutat din dialectul german din Alsacia: *sûrkrût* (literal : *krût* „iarbă" și *sûr* „acră"), corespunzător germ. *Sauerkraut,* cu adaptare populară după *chou* „varză" și *croûte* „coajă, scoarță".

Alte două cuvinte franceze le-am auzit „românizate": *millefeuille* (formă care figurează și în DOOM) apare în vitrinele unor cofetării scris *milfe,* iar *feuilletage* sub forma *foi-etaj* (în română, cuvântul a fost adaptat: *foitaj*). Un cuvânt ciudat este *sândulie* „covoraș lângă pat" pe care îl găsim în DLR cu un citat din *Velerim și Veler Doamne* de V.I. Popa, este o românizare a fr. *descente de lit,* cu același sens.

91. lăurușcă, lambriu

Două cuvinte înrudite, dacă ținem seama de originea lor îndepărtată. Nu sunt cunoscute de toată lumea, de aceea le explic: *lăurușcă* înseamnă „viță sălbatică", al cărei fruct este un ciorchine cu boabe mici, negre, iar *lambriu* are sensul de „îmbrăcăminte de marmoră, de lemn sau de stucatură cu care se acoperă, total sau parțial, pereții unei încăperi".

Lăurușcă < lat. *labrusca,* cuvânt moștenit de toate limbile romanice, la fel ca lat. *vinea* „viță de vie cultivată" (rom. *vie,* fr. *vigne,* sp. *viña*).

Alături de forma primitivă *labrusca* a existat și un dublet cu *-m-*, adică *lambrusca* > fr. *lambruche*. Astăzi este un cuvânt regional, cu numeroase variante în română: *lăuruscă, leorușcă, leuruscă, leurușcă, răurușcă, rourușcă*. Forma *lăurușcă* a fost refăcută sub influența derivatelor în *-ușcă;* în *răurușcă, rourușcă* s-a produs asimilarea *l – r* > *r – r*. De remarcat că și franceza are și forme cu *ș*.

Lambriu este un împrumut din fr. *lambris* (în limba veche franceză forma sa era *lambrus*). Se consideră că vine din verbul *lambruschier* (din franceza veche) devenit (în franceza modernă) *lambrisser* „a acoperi cu lambriuri" < lat. vulg. **lambruscare* < lat. *la(m)brusca* „viță sălbatică". Sensul de „a acoperi cu lambriuri" al verbului francez se datorează ornamentelor lambriurilor, de cele mai multe ori cu motive reproducând frunzele de viță de vie.

O evoluție semantică asemănătoare prezintă fr. *vignette,* împrumutat de limba română (*vinietă* și *vignetă*). În secolul 13, fr. *vignette* însemna „ornament în formă de ramuri sau foi de viță". Acest sens a existat până în secolul 16. După aceea, s-a folosit cu referire la ornamentele în formă de ramuri de viță de vie împletite în partea de sus a primei pagini a unei cărți, de unde decurg celelalte sensuri. În DEX, *vinietă* este glosat prin „ilustrație de mici dimensiuni care se pune la începutul sau la sfârșitul unui text (tipărit sau manuscris), al unui capitol etc., ornament pe coperta unei cărți; clișeu folosit în tipografie pentru ornamentație".

92. leagăn

Suntem în prezența unui cuvânt vechi: există în toate dialectele sud-dunărene, iar în istroromână are *r* în loc de *n* (*leagăr*), fenomen care apare numai în fondul străvechi al lexicului românesc. Știm că este vechi, dar nu avem, ca în atâtea alte cazuri, o explicație sigură pentru a arăta din ce cuvânt provine.

Încerc să discut situația din celelalte limbi romanice, spre a găsi eventuale argumente pentru adoptarea uneia dintre soluțiile propuse.

Cuvântul latinesc curent pentru „leagăn“ era *cuna,* transmis spaniolei și italienei septentrionale. În Italia centrală, *cuna* s-a păstrat sub formă de diminutiv: *cunula*. În Franța, leagănul este denumit cu un cuvânt de origine celtică a cărui formă presupusă este **bertiu* sau **berciu.* De la o formă diminutivală avem fr. *berceau* și alte forme romanice (pg. *berço,* cat. *bressol*). În sudul Italiei, în așa-numita Magna Grecia, s-a păstrat un cuvânt grecesc, *naca,* care însemna „blană de oaie“. Evoluția la sensul de „leagăn“ se explică dacă știm că în sudul Italiei, la fel ca în Grecia, este obișnuit un tip de leagăn care, în forma lui cea mai simplă, se prezintă ca un cadru dreptunghiular de lemn suspendat de tavan, în care se pune o blană de oaie, ca să formeze un fel de pungă ce seamănă cu un leagăn. Există și alte denumiri, la care nu mă opresc.

Dacă observăm că în România leagănul este uneori suspendat de tavan, așa cum rezultă și din *Atlasul lingvistic român* (procedeul este vechi, fiind remarcat încă de Del Chiaro, călător italian devenit secretar al lui C. Brâncoveanu și Șerban Cantacuzino), se poate accepta originea sugerată de S. Pușcariu. El propune un derivat neatestat **liginare* de la *ligare* „a lega“ (leagănele, repet, sunt legate, suspendate, de tavan). Este o soluție posibilă. Nu este cazul acum să le prezint pe celelalte; unele dintre ele sunt de neacceptat, fiindcă propun cuvinte din limbi moderne, care nu pot explica existența termenului în dialectele românești sud-dunărene.

93. luceafăr

Luceafărul este numele popular al planetei Venus, văzută în prima sau în ultima parte a zilei. Are numeroase sinonime: *Luceafărul-de-Dimineață, Luceafărul-de-Ziuă, Luceafărul-Boului, Luceafărul-de-Seară, Luceafărul-Înserării, Luceafărul-de-Noapte, Luceafărul-Ciobanilor* (cf. fr. *l'étoile du berger*). Termenul de bază este folosit și pentru denumirea altor corpuri cerești: steaua Aldebaran din Constelația Taurului se numește *Luceafărul-Porcesc* sau *Luceafărul-Porcilor,* steaua Sirius din constelația Câinele-Mare are numele *Luceafărul-de-Zori, Luceafărul-Zorilor,*

Luceafărul-Zorilă, Luceafărul-Dimineții, stelei Vega din Constelația Lirei i se spune *Luceafărul-cel-Mare, Luceafărul-de-Miezul-Nopții, Luceafărul-cel-Frumos.* Și, în sfârșit, steaua Hiperion este numită *Luceafărul-cel-Mare-de-Noapte.*

Cuvântul *luceafăr* a ajuns să aibă și sensul general de „astru; lumină călăuzitoare“ (este steaua cea mai strălucitoare, după Soare și Lună). De aici și sensul figurat de „personalitate remarcabilă“.

În mitologia populară, Luceafărul este un personaj demoniac, creat în folclor prin confuzia dintre astrul respectiv și Lucifer.

Cuvântul este moștenit din lat. *lucifer* „steaua dimineții“, un cuvânt compus din *lux* „lumină“ și *ferre* „a purta“, deci s-ar putea traduce prin „poartă lumină“. În Vulgata, traducerea Bibliei făcută de Sfântul Ieronim (390-405), cuvântul *lucifer* traduce expresia „astru strălucitor“ și este numele dat, în cartea proorocului Isaia, regelui Babilonului. Cuvântul a fost dat ca nume stelei dimineții (în a doua epistolă a lui Petru) și apoi lui Hristos. Din secolul 2, numele de *Lucifer* a început să fie atribuit Satanei, îngerul rebel expulzat din cer. În română, învechit, *luceafăr* însemna și „Satana“.

Cuvântul *Lucifer* cu sensul de „Satana“ este împrumutat din fr. *Lucifer,* care este, la rândul lui, împrumutat din latină. La fel stau lucrurile și în celelalte limbi romanice (sp. *lucífero* „drac“).

94. lucoare, licurici

Sunt două cuvinte cu statut diferit. *Lucoare* este un cuvânt învechit și înseamnă „lumină, strălucire produsă de lumină“ și, figurat, „ceea ce aduce claritate în mintea omenească“, dar și „lumină slabă de-abia întrezărită“ (are ca sinonim, cu acest ultim sens, pe *licărire*). *Licurici* este numele unei insecte care are pe ultimele secvențe abdominale niște organe care emit lumină fosforescentă (după unele surse, numai femelele emit această lumină). Și cuvântul *licurici* are mai multe sensuri: „copil vioi“, „ceva care are dimensiuni mici“, „ceea ce licurește“, (argotic) „lanternă“. Apare și în expresii ca *a avea licurici la cap* „a avea idei

neobișnuite", *a-i scoate cuiva licuricii din cap* „a determina pe cineva să devină serios".

Lucoare are la bază lat. *lucor*, apărut foarte târziu în latină, într-o traducere latinească a unei enciclopedii medicale scrise de grecul Oribas (secolele 4-5), dar transmis limbilor romanice (fr. *lueur*). Este atașat cuvintelor latinești de felul lui *lux, -cis* „lumină", *lucere,* verb transmis tuturor limbilor romanice, inclusiv românei (în forma *(a) luci*), *lucidus* „luminos" care a dat fr. *lucide* > rom. *lucid.*

Licurici, care există și în aromână (*licuriciu*), este un derivat de la *(a) licuri,* variantă a lui *(a) licări.* Acesta din urmă este un cuvânt moștenit sigur din latină (s-au propus diverse etimoane, toate latinești: **luculire, lucere, liquorare*). Cei mai mulți cred că *(a) licări* este un derivat de la *lucoare,* care ar fi avut la început o formă neatestată **(a) lucuri* devenită *(a) licuri,* prin disimilarea vocalei *u.* Corespondentele din limbile romanice sunt cuvinte care derivă de la termeni ce înseamnă „lumină": fr. *lampyre, luciole,* it. *lucciola,* sp. *luciérnago.*

Licurici are multe sinonime populare, cu sufixe diminutivale: *făclieș* < *făclie*, *fânăraș* < *fanar* „felinar", *licuș* < *lic* (cuvânt care redă un fenomen luminos cu apariție spontană), *scânteuță, steluță.* Numele științific latinesc este *Lampyris noctiluca* „făclia nopții". Unul dintre sinonimele populare ale cuvântului *licurici* este *focul lui Dumnezeu.* Numele acesta vine de la credința populară că licuriciul ar fi fost hărăzit de Dumnezeu sau de Sfântul Petru să lumineze calea celor rătăciți prin pădure. După o altă legendă populară, Dumnezeu ar fi venit pe pământ însoțit de îngerii din cer. Unul dintre ei s-a îndrăgostit de fata unui păstor. La întoarcere, înainte de intrarea lor în cer, Dumnezeu a transformat îngerii în stele ca să privească de sus frumusețea pământului, iar pe cel îndrăgostit l-a azvârlit pe pământ și l-a transformat în licurici!

95. mameluc

Există cuvinte care atrag atenția prin forma lor fonetică. Unul dintre acestea a fost, în cazul meu, *mameluc*, care mi s-a părut un cuvânt

oriental. L-am auzit pe când eram în liceu, într-o poezie a lui D. Bolintineanu: *Mamelucii zboară prin câmpii cei sălbatici / Ca pulberea în vânt, / Și umbrele lor mute, cu carii lor fantastici, / Reintră în mormânt.* În loc de origine turcească, am aflat că este împrumutat din fr. *mamelouk.* Este adevărat că în franceză el înseamnă, în primul rând, „cavaler din garda personală a sultanilor din Egipt“ și are la origine ar. *mamlūk* „sclav domestic“, participiul pasiv de la *malaka* „a poseda“. În timpul lui Napoleon, cavaleriștii din garda imperială au căpătat numele de *mamelouk* (prima atestare cu acest sens este din 1808). În limbile romanice, cuvântul a căpătat sensurile de „soldat arab“ și „prost“. În română, în MDA, este glosat „om fără personalitate și fără păreri proprii“. Apare în *Ion* al lui L. Rebreanu: *La Cameră nu deschisese gura niciodată, fiind mameluc guvernamental.* Indirect, apare și în derivatele *mamelucărie* și *mamelucărime,* pe care le folosește Caragiale: *Jos sistema obligatorică ... Jos mamelucăria inică!*

96. marmeladă

Pasta alimentară obținută prin fierberea unor fructe proaspete, la care se adaugă zahăr, poartă numele de *marmeladă.* Este interesantă originea îndepărtată a acestui cuvânt, pe care o găsim în gr. *melimelon* „măr dulce“ format din *meli* „miere“ și *melon* „măr“; gr. *melon,* cuvânt împrumutat din substratul mediteraneean, a pătruns în latină, unde a devenit *melum, malum,* cuvânt transmis limbilor romanice, printre care și româna *(măr).* Cuvântul grecesc *melimelon* a devenit în latină *melimelum* „specie de măr foarte dulce“. S-a confundat cu *melomeli* „marmeladă de gutui“. S-a dat acest nume gutuiului, pentru că marmelada de gutui se prepara cu miere. Din latină s-a transmis portughezei, unde *marmelo* „gutui“ este mai apropiat de etimonul latinesc decât sp. *membrillo* „gutui“. Din ptg. *marmelo* a derivat cuvântul *marmelada,* care a fost împrumutat de franceză (*marmelade*), de unde îl avem și noi în forma *marmeladă* (prima atestare în franceză, la 1642; la noi, apare în

dicționarul român-francez al lui Pontbriant, la 1862). Unii consideră că în română a pătruns și din germ. *Marmelade.*

Româna are diverși termeni pentru „marmeladă".

Încep lista cu un cuvânt regional din Transilvania, *lictar* „magiun", care are prima atestare la 1816 (cu numeroase variante: *lectar, lecvar, lioptarius, liptariu* etc.) și este considerat un împrumut din graiul farmaciștilor din Ardeal, unde exista termenul latinesc *olectuarium* „doctorie preparată din prafuri amestecate cu miere"!

Sinonimul cel mai răspândit este *magiun* „pastă obținută prin fierberea și tocarea fructelor (mai ales a prunelor)". De precizat că nu se adaugă zahăr! Cuvântul este împrumutat din turcă, de unde a ajuns la noi și *peltea* (sau *beltea*), care este un jeleu fabricat din fructe cu zahăr!

Regional se folosește, în Moldova, *povidlă* „magiun", cu multe variante fonetice, cuvânt împrumutat din ucraineană (după unii și din polonă), iar în Banat *pecmez,* cuvânt cu etimologie multiplă (turcă, bulgară și sârbă).

Cele mai noi sinonime sunt neologisme: *jeleu* este din fr. *gelée,* iar *gem* este din engl. *jam.*

97. măr

Dintre fructele toamnei, mărul a fost și este poate cel mai reprezentativ, atât la noi, cât și la alte popoare europene. Nu e de mirare că originea cuvântlui *măr* trebuie să o căutăm în latină. Încă în epoca veche a ei, latina a acceptat un cuvânt grecesc (introdus odată cu un soi de mere altoite, care se cultiva în țările elenistice din zona Mediteranei). Din cele două forme grecești (*malon* și *melon*) s-a transmis limbilor romanice a doua, devenită *melum* (*malum* era folosit numai în limba literară). Vechiul cuvânt indo-european, păstrat în limbile germanice și slave din nordul Europei, a fost deci părăsit în favoarea unui nume mediteraneean ce desemna un fruct ameliorat (mere altoite). Forma *melum* a dat *măr,* cu *e* trecut la *ă* după o consoană labială, ca în *pĭlus* > *păr* sau *fetus* > *făt* (în dialectele sud-dunărene, aromân, meglenoromân

și istroromân, se păstrează *mer, per, fet*). Urmașii lui *melum* există și în italiană, sardă și retoromană.

Tot origine latină au și ceilalți doi termeni folosiți în celelalte limbi romanice pentru „măr": fr. *pomme,* sp. *manzana.* În franceză, mărul este numit *pomme,* urmaș al lat. *pomum* ce însemna „fruct", în general; noi îl avem în rom. *poamă* < lat. *poma,* pluralul lui *pomum,* interpretat ca singular feminin. Sensul „măr" apare în latina din Galia în secolul 5 (prima apariție, la Marcellus Empiricus, autorul unei culegeri cu peste 2 500 de rețete medicale, scrise în Galia). S-a produs în Galia o transformare semantică banală: termenul general pentru „fruct" a fost folosit pentru fructul cel mai frecvent (într-o emisiune mai veche am arătat că rom. *grâu* continuă lat. *granum* ce însemna „grăunte").

În ceea ce-l privește pe sp. *manzana,* acesta vine de la un soi de mere speciale, numite *mala Mattiana,* care trebuie să fi existat în Peninsula Iberică (originea lui *Mattiana* este explicată în diverse feluri).

În ciuda acestei spectaculoase diferențieri lexicale pe teritoriul Romaniei, ceea ce mâncăm astăzi cu toții are același gust, indiferent de cuvântul folosit: rom. *măr,* fr. *pomme* sau sp. *manzana.*

98. monedă, groș

Încep cu o scurtă incursiune în istoria monedelor, adică a pieselor de metal care au funcționat ca mijloace bănești de plată, facilitând circulația mărfurilor. În lumea latină servea ca etalon o unitate monetară numită *as.* La început era o placă de bronz rectangulară și fără înscrisuri pe ea. Nu se știe de unde a fost împrumutat, de la etrusci sau de la fenicieni. Denumirea acestei unități monetare nu s-a transmis limbilor romanice. În schimb s-a transmis, direct sau ca împrumut, un alt termen, lat. *moneta,* cuvânt al cărui sens primar era „care avertizează", un epitet dat Junonei, căsătorită cu Jupiter (zeița căsătoriei, după modelul grecesc Hera – Zeus). *Moneta* era și „numele templului închinat Junonei, locul unde se băteau monedele", apoi a căpătat sensul de „monedă", sens cu care s-a transmis acest cuvânt tuturor limbilor romanice, cu excepția

românei (din latină a ajuns și în germ. *Münze*). În limba română, cuvântul a fost împrumutat ulterior în două variante: una este *monedă,* cu circulație generală, care vine din gr. *moneda* (luat din italiană, mai exact din dialectul venețian unde cuvântul avea un *-d-*); cealaltă variantă, *monetă,* este împrumutată din latină sau din it. *moneta.*

Numărul și varietatea monedelor care au circulat în țările române este impresionant. Despre ele voi vorbi în alte emisiuni. Acum mă opresc la *groși,* numele unei vechi monede. În opoziție cu monedele subțiri, în Europa s-au bătut (mai întâi la Tours, în Franța, la 1241) niște monede mai groase, numite de aceea *(nummi) grossi;* acestea au început să circule curent în toate țările Europei centrale și de vest ajungând, pe diverse căi, și la români (în Moldova, unde s-au bătut *groși* pe la sfârșitul secolului 14, au venit prin Polonia). La români, *groșul* era o monedă de argint bătută, reprezentând unitatea monetară. Cuvântul vine din germ. *Groschen* (în Transilvania și, probabil, în Muntenia) sau din pol. *grosz* (în Moldova).

Este un cuvânt care trebuie să fi circulat, pentru că apare în expresii ca *a afla groș pe groși* „a găsi comori și avere multă". Din neînțelegerea acestei expresii s-a născut alta, *a înșira* (sau *a spune, a îndruga*) *moș(i) pe groș(i)* „a sta la taifas, a spune verzi și uscate, gogoși".

99. morfină, asclepiad

Două cuvinte: unul cunoscut – *morfină* –, altul mai rar – *asclepiad* –, acesta din urmă fiind numele unei plante erbacee perene, cu flori albastre parfumate și cu fructul îngroșat și cărnos, al cărei nume popular este *iarba fiarelor* (nu apare în DA, dar există în dicționarele curente actuale, ceea ce înseamnă că este un împrumut recent). Amândouă au la originea îndepărtată câte un personaj mitologic grec.

Morfină este împrumutat din fr. *morphine,* un derivat savant de la *Morphée* „zeul somnului", luat din lat. *Morpheus,* la rândul lui din gr. *Morpheus,* numele unuia din cei 1000 de copii ai lui *Hypnos* „Somnul", reprezentat adesea ca un tânăr înaripat, care le provoacă muritorilor

somn, atingându-i cu o floare de mac, și le produce vise în care ia forma (în gr. *morphé* „formă") unor diferite personaje (vezi expresia internațională *în brațele lui Morfeu*). Într-o scurtă paranteză, precizez că de la grecescul *morphé* „formă, configurație" s-au format numeroase cuvinte internaționale: *morfogeneză, morfologie* etc. Un derivat este și *morfină,* alcaloid extras din opiu, întrebuințat drept calmant, narcotic sau stupefiant, care provoacă și somn.

Termenul *asclepiad,* recent în română, luat din fr. *asclépiade,* denumește nu numai planta despre care am amintit, ci și un membru al corporației medicilor greci. Cuvântul are la origine numele lui *Asclepios,* zeul tămăduirii, fiul lui Apolo și al nimfei Coronis. În iconografie, este reprezentat însoțit de un șarpe. După legendă, Apolo l-a dat pe fiul său Asclepios în grijă lui Chiron, cel mai înțelept dintre centauri. Acesta l-a învățat medicina. Datorită faptului că Asclepios nu s-a mulțumit să-i vindece pe bolnavi, ci chiar i-a înviat pe morți, Zeus l-a omorât fulgerător cu un trăsnet. Cultul lui Asclepios s-a răspândit în toată Grecia; cel mai cunoscut dintre sanctuarele sale este cel de la Epidaur. Numele său a fost preluat de romani în forma *Esculap,* de unde l-am luat și noi.

De remarcat că există și un alt cuvânt *asclepiad* „vers compus dintr-un spondeu (sau troheu), doi sau trei coriambi și un iamb", după numele lui Asclepiades din Samos, poet grec din secolul 3 î.H., autor al unor epigrame de dragoste în vers coriambic.

100. mozaic, muzeu, muzică

Se știe că *muze* se numeau, în Antichitate, divinitățile care patronau artele și științele (gr. *Mousai*). Genealogia, numărul și atribuțiile exacte ale acestora au fost variate, în funcție de epoci. Hesiod, cunoscutul poet grec din secolele 8-7 î.H., le-a definit ca fiind nouă surori, fiice ale lui Zeus și ale Mnemosinei; dintre acestea, cele mai cunoscute erau Caliope (muza poeziei epice și a elocinței), Clio (muza istoriei), Euterpe (muza poeziei lirice și a muzicii), Thalia (muza comediei) și Urania (muza

astronomiei). Grecescul *mousa*, cuvânt a cărui origine este necunoscută, a trecut în lat. *musa,* de unde a fost împrumutat în fr. *muse* (secolul 13). Din franceză îl avem și noi pe *muză.*

Cuvântul greco-latin a fost important în Antichitate, de la el formându-se o serie întreagă de cuvinte (dau formele lor românești, arătând de unde provin).

Mozaic „lucrare de tehnică decorativă constituită din amestecul unor elemente și culori diferite" < fr. *mosaïque*, it. *mosaico* < lat. med. *musaicum* < lat. *musivum* (*musivus opus* „lucrare în mozaic"). Decorațiile în mozaic erau făcute în grotele și fântânile medievale dedicate Muzelor. Această tehnică de origine orientală (Egipt, Persia), preluată de Antichitatea greco-romană, a înflorit în perioada Imperiului Bizantin.

Muzeu < fr. *musée*, germ. *Museum* < lat. *museum* „bibliotecă, loc de studiu" < gr. *mouseion* „templu al Muzelor, academie de arte la atenieni".

Muzică < fr. *musique*, it. *musica*, germ. *Musik* < lat. (*ars*) *musica* „arta sunetelor" și „arta poeziei" < gr. *mousike* (*technê*) „arta Muzelor" se folosea, la început, cu referire la poeziile ce erau cântate.

Nu trebuie adus în discuție fr. *mosaïque* „care se referă la religia lui Moise" devenit în română *mozáic.* Acesta are la bază lat. *mosaicus,* derivat de la *Moises*, deci nimic comun cu *Muzele.*

101. Nicolae

Deși am vorbit despre originea acestui nume de sfânt și acum un an, am considerat util să revin asupra temei. În primul rând, pentru ceea ce îmi place să numesc „fixarea cunoștințelor" (aceasta, pentru cei ce au văzut emisiunea anul trecut și au uitat, în parte, ce am spus atunci); în al doilea rând, pentru cei ce nu au văzut emisiunea, ca să nu mai regrete că au ratat-o. Lăsând gluma la o parte, am și un alt argument: aș vrea să aduc și unele lucruri în plus.

Nicolae este cel mai frecvent nume la români, după *Ion.* Vorbind și despre alte nume frecvente, am spus că istoria numelor românești urcă până la greacă sau ebraică. *Nicolae* reproduce vechiul nume grecesc *Nikólaus,* care a fost folosit cu multe secole înainte de era creștină. El

apare în scrierile marelui istoric Tucidide (circa 460-396 î.H.); este un cuvânt compus al cărui prim element era *nik-* (*nikao* „a învinge", *nike* „victorie": apare în numele cunoscutei statui *Victoria de la Samothraké*). În Antichitate avea mare importanță, foarte probabil fiindcă făcea parte din aceeași familie de cuvinte cu numele zeiței victoriei, *Nike* (la romani, *Victoria*), precum și cu alte două nume compuse cu elementul *nik-*, și anume *Nikátor* și *Nikephóros* (ultimul a dat rom. *Nichifor*), care erau supranumele lui *Zeus*. A doua parte a cuvântului *Nikólaus* este *laós* (*leós*) „popor" (apare și în numele *Leandru*, fără a fi legat etimologic de numele plantei *leandru*). Din limba greacă l-au luat latinii, în forma *Nicolaus* (trecut în limbile romanice occidentale), și slavii.

Odată cu apariția creștinismului, numele *Nikólaus* și *Nicolaus* au fost purtate și de persoane care au îmbrățișat noua religie, printre care un episcop de Myra (localitate în sud-vestul Asiei Mici) din secolul 4, sanctificat de Biserică, învăluit în aura legendelor și devenit unul dintre cei mai populari sfinți din Evul Mediu. Legenda îl prezintă drept un prunc care refuza vinerea să sugă și care, mai târziu, a readus la viață trei copii mici, uciși și puși într-o putină cu sărături de un hangiu. În mitologia din țările nordice, el este Moș Crăciun (*Santa Claus*). În calendarul popular al românilor, *Niculai* este sărbătorit atât în luna mai, cât și, mai ales, în decembrie, de numele lui fiind legate credințe, legende și practici în esență păgâne.

În forma *Nicolae,* numele vine din slavonă (limba oficială a bisericii ortodoxe române), la fel ca și alte nume de persoane. Forma veche *(Sân) Nicoară* a fost considerată continuatoarea lat. (*Sanctus*) *Nicolaus,* dar această etimologie prezintă dificultăți formale (*Nicolaus* ar fi trebuit să devină, conform legilor fonetice, *Nicurau*). Se poate observa însă că, în alte cazuri, evoluția numelor proprii poate fi diferită de cea a cuvintelor comune.

102. nucă, nuc

Într-o emisiune precedentă am arătat cum în română, ca și în alte limbi romanice, s-a constituit un sistem de denumire a arborilor și a

fructelor acestora. Datorită unor fenomene ce au avut loc în latina târzie s-a ajuns ca numele de fructe, care erau neutre în latina clasică, să devină feminine în limbile romanice, iar numele de arbori să fie de genul masculin. Chestiunea a fost analizată pe larg de Th. Hristea, în cartea sa *Probleme de etimologie.*

Aduc acum în discuție cazul perechii *nucă – nuc,* care vine din lat. *nux, nucem,* cuvânt ce însemna atât „nuc", cât și „nucă". Forma latină nu poate explica însă nici pe *nuc,* nici pe *nucă.* Th. Hristea consideră că trebuie să presupunem diverse stadii de evoluție, care pornesc toate de la o formă românească neatestată **nuce* < lat. *nucem.* Această formă de singular avea un plural *nuci* (ca și lat. *crucem* > rom. *cruce,* cu pluralul *cruci*). Din pluralul *nuci* s-a refăcut un singular *nucă,* după modelul lui *falcă,* refăcut de la pluralul *fălci* al mai vechiului *falce* < lat. *falx, falcem.* Trebuie să presupunem că singularul *nucă* este vechi, fiindcă nu s-a găsit nicio urmă a lui **nuce* (s-a păstrat această formă doar în istroromână). De la *nucă* s-a format *nuc,* ca și în cazul perechilor *păr-pară, prun-prună,* în care atât numele pomului, cât și al fructului, se explică direct din latină. Argumentul cel mai important în favoarea acestei explicații constă în faptul că un prototip latin **nucus*, invocat de unii lingviști, nu a lăsat urmași în nicio limbă romanică.

În încheiere, nu trebuie să vă mai atrag atenția asupra faptului că, uneori, explicațiile lingvistice sunt mai complicate. Aceasta nu înseamnă că nu pot fi verosimile.

103. omletă

În acest an se împlinesc 100 de ani de la prima atestare a lui *omletă,* cuvânt dat într-un dicționar român-german. Originea sa, ca și la alte nume de mâncăruri recente, o găsim în limba franceză, unde cuvântul apare din secolul 16, la Rabelais. Evident că și în secolele anterioare românii mâncau ouă bătute, prăjite în ulei. Știm aceasta pentru că avem numeroase sinonime, dintre care unele foarte vechi.

Cel mai vechi este *papară*, atestat în Letopisețul lui N. Costin. Sensul vechi era „mâncare preparată din felii de pâine (prăjită) presărate cu brânză și opărite în supă, apă sau lapte". Se presupune că provine din gr. *papara*, bg. *popara*. Este un cuvânt care apare în multe expresii familiare, ceea ce dovedește frecvența lui (*a mânca o papară* sau *a se alege cu o papară* „a mânca bătaie", *a face pe cineva papară* „a învinge, a distruge", *a trage cuiva o papară* „a bate, a mustra pe cineva").

De la *papară* avem derivatul rar *păpăruie*, cu același sens. Tot rar, regional, este și cuvântul *moieți*, derivat de la *(a) muia*, aluzie la înmuierea pâinii în papară.

În jurul anului 1700 (în Anonymus Caransebesiensis, dicționar român-latin) este înregistrat cuvântul de origine veche slavă *scrob*. În același dicționar există și *ra(n)totă*, de origine maghiară. Este un cuvânt curent astăzi în graiul crișean.

Revenind la *omletă*, care, repet, este împrumutat din fr. *omelette*, acesta are o origine foarte interesantă. Pe scurt, se poate spune că numele *omelette* vine, prin diverse schimbări fonetice, de la v. fr. *lemelle* > *lamelle* „lamă foarte fină", devenit în română *lamelă* „mică placă de sticlă foarte fină, pentru examenele la microscop". Tot de la acest v. fr. *lemelle* s-a ajuns și la *omelette*, prin influența urmașilor lat. *ovum* > fr. *oeuf*. Sensul dobândit de cuvântul *omelette* se datorează comparării omletei cu o lamă, din cauza formei sale plate. Deci *lamelă* și *omletă*, amândouă împumuturi din franceză, au la originea îndepărtată fr. *lame* „lamă" < lat. *lamina* „foaie de metal, lamă".

104. orb, chior

Originea cuvintelor *orb* și *chior* poate fi formulată într-o frază: *orb* provine din lat. *orbus*, iar *chior* este un împrumut din tc. *kör* care însemna „orb". Din nou lucrurile devin mai interesante dacă urmărim situația din latină și din celelalte limbi romanice. Aceasta ne face să înțelegem mai bine cum s-au petrecut lucrurile în română.

Ideea de „orb“ se exprima în latina clasică prin cuvântul *caecus*. Acesta s-a transmis în Peninsula Iberică, toate cele trei limbi din regiunea menționată (spaniola, portugheza și catalana) continuă lat. *caecus* (sp. *ciego*, pg. *cego*). Cuvântul latinesc se mai păstrează în Italia centrală, și anume în Toscana (*cieco*), ca și într-un dialect retoroman din Elveția. El este frecvent și în textele vechi franceze, dar în franceza de azi nu mai există urme.

Începând din secolul 2, cu sensul de „orb“ apare termenul *orbus* (prima dată la Apuleius, cunoscut scriitor latin). În acea perioadă, *orbus* păstra și vechiul sens „lipsit de ...“ („orfan“, „fără copii“). Cel lipsit de părinți a fost identificat cu cel lipsit de vedere denumit prin *caecus*. Deci este vorba de o metaforă care, după părerea unor lingviști, a apărut ca un eufemism, în limbajul celor din clasele sociale înalte. Această evoluție trebuie să fi avut loc în expresii ca *orbus oculis, orbus ab oculis* „lipsit de ochi“. Lat. *orbus* s-a păstrat, cu noul sens, în română, în nordul Italiei, în Sicilia și în dialectele retoromane, fiind împrumutat și de albaneză (termenul *verb* „orb“ este unul din numeroasele împrumuturi din latină în albaneză). Se găsesc urme ale lui *orbus* și în vechea franceză, precum și în vechea provensală. Franceza are astăzi cuvântul *aveugle* ce continuă lat. *aboculis* (din expresia *orbus ab oculis*). Atestat pentru prima dată în secolul 5, acest lat. *ab oculis* se pare că este copiat după greacă.

Ideea de „chior“ se exprima în latină prin *lucus*, cuvânt care nu s-a păstrat în limbile romanice cu acest sens, ci mai ales, rar, îl găsim cu sensul de „miop“ sau „sașiu“ (fr. *louche*), care apăruse în latina vulgară. Pentru „chior“ toate limbile romanice au termeni noi: fr. *borgne*, de origine germanică, sp. *tuerto* care a însemnat la început „răsucit, strâmb“, apoi „miop“ și „chior“, printr-o confuzie populară între ideea de „miop“ și „chior“, existentă și în alte limbi. În acest context romanic, nu e de mirare că și în română a fost împrumutat un termen, chiar din turcă, unde însemna „orb“. Semnalez că în multe idiomuri romanice se folosesc pentru „chior“ expresii ca *orb de un ochi* (Transilvania), ca și sp. *ciego de un ojo*.

Apropo de *chior*, amintesc în fugă că sunt din turcă și alți termeni din aceeași sferă semantică: *sașiu* < tc. *șași* „încrucișat“, *ceacâr* < tc. *çakır* „sașiu; cu ochi albaștri“. Cuvântul *chiomp/chiomb* are origine nesigură.

105. pantalon(i), nădrag(i)

Îmbrăcămintea bărbătească de la brâu în jos poartă diverse nume în română, cel mai cunoscut fiind cel de *pantalon(i)*. Îi corespunde termenul popular *nădrag(i)*. Alte denumiri sunt mai recente, fiind mai ales de origine turcă: *cioareci, șalvari* (*ceacșiri, poturi, meșini* sunt tot turcești, dar mai puțin cunoscute). La acestea se pot adăuga: *ițari* format pe teren românesc de la *iță* < lat. *litea* (termen de la războiul de țesut) la care s-a adăugat sufixul *-ar*, precum și *gaci* „pantaloni lungi din pânză albă, folosiți de țăranii transilvăneni" < magh. *gatya*.

Cel mai vechi termen înregistrat, *nădrag(i)* (1589), este un împrumut din slavă (*nadragy*). Unele dicționare dau și o sursă maghiară. *Pantalon(i)*, înregistrat pentru prima dată la 1825 (de D. Golescu, în bine cunoscuta *Însemnare a călătoriei mele*), are o istorie interesantă. La origine este numele unui sfânt, *San Pantaleone (Pantalone)* din secolul 4 (martirizat în anul 303), care a devenit patronul Veneției. Datorită acestui fapt, era un nume de botez frecvent la venețieni. Numele a ajuns să fie folosit (așa cum precizează cunoscutul erudit francez Ménage, din secolul 17) de ceilalți italieni ca poreclă pentru venețieni. A fost dat apoi unui personaj venețian din comedia bufă italiană (*commedia dell'arte*), care era un bătrân îndrăgostit, desfrânat și foarte zgârcit. Personajul purta pantaloni strâmți. De aici vine fr. *pantalon* (apare cu sensul actual la 1650; la început desemna ciorapii-pantalon asemănători cu cei purtați de *Pantaleone*, care erau la modă în vremea domniei regelui francez Carol al II-lea, din secolul 9).

Termenii de origine turcă, amintiți la început, au pătruns odată cu alții, numeroși, ce denumeau diverse obiecte de îmbrăcăminte orientală.

Din latină s-a păstrat *braca*, folosit mai ales în forma de plural *brace*, termen luat de la celți, alături de *camisia*. Îl avem și noi în cuvântul rar *brace* (Bucovina) „indispensabili". El supraviețuiește în *brăcire* „cordon, șiret" < lat. *bracile*, *brăcinar* și, mai ales, în verbele *(a) îmbrăca* și *(a) dezbrăca*.

106. papirus, pergament

Hârtia pe care scriem, tipărim sau desenăm astăzi este un material fabricat din celuloză. Este o invenție chinezească din secolul 2 (autorul

ei se numește Tsai-Lun). S-a răspândit în secolele 6-7 în țările Asiei și abia în secolele 11-12 în Europa. La noi, cuvântul *hârtie* a pătruns din greacă (*hartia).* Prima atestare, la D. Cantemir.

Înainte de apariția hârtiei se scria pe papirus. Întreaga cultură antică s-a transmis pe foi de papirus. Alexandria, orașul din nordul Egiptului, întemeiat de către Alexandru Macedon la 332-331 î.H., avea o celebră bibliotecă cu papirusuri. Termenul *papirus* este, la originea îndepărtată, un cuvânt din substratul mediteraneean pătruns în greacă (*pápyros),* unde însemna „papură" și „material pe care se scrie". Din greacă l-a luat latina, în forma *papyrus.* Cuvântul latinesc stă la baza termenilor europeni ce denumesc hârtia: fr. *papier,* germ. *Papier.* (O paranteză pentru a semnala că termenul german *Papier* este sursa lui *papir* „hârtie", cuvânt regional din Transilvania). Cuvântul latinesc *papyrus* a fost reîmprumutat de franceză în secolul 16 (există astăzi, sub forma latinească, *papyrus).* Deci fr. *papier* și fr. *papyrus* sunt dublete etimologice, așa cum sunt rom. *papură* și rom. *papirus,* ce provin din lat. *papyrus* (pentru *papură* se pornește de la o formă latinească neatestată **papura*).

După Alexandru cel Mare, s-a dezvoltat în Asia Mică un oraș numit *Pergam* (în greacă *Pergamon*, azi tc. *Bergama*). Menționat în documente la anul 400 î.H., acesta a fost capitala unui regat elenistic foarte puternic în secolele 3-2 î.H., rivalizând cu alte două centre culturale (Alexandria și Antiohia). Biblioteca sa, numărând 400.000 de volume, își disputa autoritatea cu cea din Alexandria în ceea ce privește restabilirea textelor lui Homer. Din cauza acestei rivalități, un rege egiptean a interzis exportul de papirus (adică de papură) pentru Pergamon. Ca să înlocuiască papirusul egiptean, s-a „inventat", în timpul regelui Euménes al II-lea (secolul 2 î.H.), pergamentul, care este un material din piele netăbăcită (de vițel, oaie sau capră) preparată special, folosită pentru manuscrise. S-a creat cuvântul grecesc *pergamene* „pergament", provenind de la numele orașului în care a fost inventat. Din greacă a pătruns în latina târzie *pergamen*[*t*]*um* < (*charta*) *Pergamena* „(hârtie) din Pergam" și de acolo l-au luat limbile europene (it. *pergamena,* sp. *pergamino,* germ. *Pergament).* Din germană îl avem și noi pe *pergament.* Fr. *parchemin* este același cuvânt latinesc, care a suferit influența lui

parthica (pellis) „(piele) din țara parților“ (există multe texte scrise în partă pe pergament). Cuvântul *parthicus* a devenit *parche* în vechea franceză.

Papirus și *pergament* sunt două cuvinte importante pentru istoria civilizației.

107. pasăre, vrabie

Toți românii știu ce înseamnă *pasăre.* Mai puțini știu însă că, în unele regiuni românești, *pasăre* înseamnă „vrabie“. Și mai puțini știu care este originea cuvântului, mai exact ce însemna *passer,* termenul latinesc care stă la baza lui *pasăre.* Dar care era situația în latină?

Latina avea ca termen generic pentru „pasăre“ pe *avis,* cuvânt folosit în toată istoria acestei limbi. Acest cuvânt s-a transmis spaniolei și portughezei (în forma *ave*) și dialectului logudorez al limbii sarde. Încă din latină există tendința ca *avis,* având un corp fonetic redus, să fie înlocuit prin forme mai „pline“, adică prin derivate diminutivale: *avicula, *avicellus.* Aceste diminutive stau la baza cuvintelor romanice: it. *ucello,* fr. *oiseau.* Româna nu are urmași ai lui *avis,* nici ai derivatelor acestuia.

Pentru noțiunea exprimată de *avis,* noi avem *pasăre,* cuvânt moștenit din lat. *passer* care însemna „vrabie“. Și acesta a evoluat, astfel că în latina târzie a căpătat sensul generic de „pasăre“ (într-o inscripție apare *hirundo, nomen passeris* „rândunea, nume de pasăre“). Cu acest sens, cuvântul a fost transmis unor limbi romanice (sp. *pájaro,* pg. *passaro,* rom. *pasăre*). Între română și cele două limbi iberoromanice (spaniola și portugheza) există însă deosebiri. În primul rând, întrucât spaniola păstrează și lat. *avis* „pasăre“ devenit *ave,* între acesta și *pájaro* s-a produs o diferențiere semantică: *ave* înseamnă „pasăre care nu este mică“ și *pájaro* „pasăre mică“. În română, *pasăre* nu face distincție de mărime și, ceea ce este important, păstrează în unele regiuni sensul de „vrabie“ din latină; româna continuă deci situația din latină. Cuvântul *vrabie* din limba română literară este un împrumut vechi slav, iar în spaniolă avem astăzi *gorrión,* de origine nesigură, care l-a înlocuit pe vechiul spaniol *pardal,* de origine greacă (*párdalos*).

Numele de păsări au un caracter instabil, pentru că ele sunt termeni populari, care se schimbă mai des, așa cum se subliniază în dicționarul etimologic al limbii latine de A. Ernout și A. Meillet (DEL), s. v. *passer.* Ca să vedeți că afirmația celor doi mari savanți este adevărată, continui cu soarta lui *avis* în franceză: un derivat **avica* al lui *avis* „pasăre" a devenit, într-un grai de la est de Paris, *oie* și a căpătat sensul de „gâscă" (lat. cl. *anser* „gâscă" nu s-a păstrat în nicio limbă romanică). Această evoluție semantică s-a petrecut fiindcă gâsca a fost considerată pasărea domestică prin excelență. Cât privește termenul francez pentru „vrabie" (*moineau*), acesta este un cuvânt dialectal din nordul Franței, care are la origine tot pe *oiseau* „pasăre" influențat de *moine* „călugăr"; s-a produs această contaminare pentru că penele vrabiei au fost comparate cu hainele unui călugăr.

108. Paștele Blajinilor

M-a preocupat în copilărie numele *Paștele Blajinilor,* despre care aflasem că este în prima duminică după Paște, cunoscută în calendarul ortodox ca fiind *Duminica Tomii* (Toma „Necredinciosul", după cum se știe, a fost unul din cei 12 apostoli ai lui Isus, care s-a îndoit de învierea lui; el este prăznuit de fapt toamna, la 6 octombrie). În Duminica Tomii, la mine, în zona Beiușului, se organizau ospețe funerare în curtea bisericii, după ce, în prealabil, la terminarea slujbei religioase, erau aduse ofrande bogate la *morminți,* adică la mormintele rudelor. Ospățul funerar se prelungea uneori până la apusul soarelui (totul în sunetele clopotelor).

Am aflat că, alături de *Paștele Blajinilor,* se mai spune și *Paștele Morților,* și că, de obicei, această sărbătoare se celebra în prima zi după *Duminica Tomii.* Într-o excelentă carte, *Comoara satelor. Calendar popular* (2005), Ion Ghinoiu dă informațiile cele mai recente despre această sărbătoare, prezentată pe larg și de Simion Florea Marian.

Ce sunt *blajinii*? În tradiția folclorică, aceștia sunt „enigmatice reprezentări mitice ale oamenilor primodiali, ale moșilor și strămoșilor,

sinonimi cu *rocmanii (rohmanii)*". Numele lor a intrat în folclor prin romanul popular *Alexandria,* unde sunt prezentați ca fiind un popor fericit care trăiește la hotarul dintre *lumea de aici și lumea de dincolo,* pe malurile *Apei Sâmbetei,* la vărsarea acesteia în Sorbul Pământului (*sorb* „vâltoare, bulboană"). Ei ar fi descendenții direcți ai lui Adam și Eva, ar fi luat parte la facerea lumii și ar sprijini Pământul. Sunt buni la suflet, înțelepți și duc o viață austeră. Fiind oameni simpli, nu știu să calculeze sărbătorile și, de aceea, sărbătoresc Paștele cu opt zile întârziere, când văd sosind pe Apa Sâmbetei cojile de ouă roșii aruncate de gospodine pe o apă curgătoare, în vinerea sau în sâmbătă din Săptămâna Luminată. Când văd cojile de ouă în țara lor îndepărtată, ei serbează *acolo,* și nu aici, Paștele Blajinilor sau Paștele Morților. Originea cuvântului o găsim în sl. *blaženŭ* „preafericit", care s-a confundat cu *blajin* „blând, omenos" < v. sl. *blažinĭ* „bun".

Sinonimul *rocman (rohman),* care circulă în Bucovina, provine tot din sl. *rachmanŭ,* care la rândul lui este împrumutat din ar. *rahman* „brahman".

109. pateu, piureu, sufleu

Sunt trei cuvinte din terminologia culinară care provin din franceză și care au ca trăsătură comună faptul că, pe lângă variantele mai apropiate de etimon (*paté, piuré, suflé*), există și variantele cu *-u* final, ceea ce arată că sunt în curs de adaptare la sistemul limbii române (în DOOM găsim formele *pate* și *pateu, piure,* dar *sufleu*).

Pateu „preparat culinar din aluat cu mult unt, așezat în foi și umplut cu brânză, tocătură de carne etc." și *pate* „pastă de ficat, de carne sau de pește, amestecată cu condimente" vin din fr. *pâté*; cuvântul francez este un derivat de la cuvântul *pâte* „pastă", care continuă cuvântul *pasta* din latina târzie, împrumutat din gr. *pastê* „sos amestecat cu făină". Apare pentru prima dată la Marcellus Empiricus, autorul unei culegeri de rețete medicale (în jurul anului 410). Cuvântul fr. *paté* apare în secolul 12. În română, prima atestare este la Gala Galaction. A circulat și varianta

regională învechită *pastet* (*paștet*) < germ. *Pastete*. Acesta apare, prima dată, în dicționarul român-latin a lui Samuil Micu Klein.

Piure(u) „preparat culinar din legume sau fructe fierte ori crude, trecute prin sită sau zdrobite, adesea cu adaos de unt, lapte" este înregistrat prima dată la începutul secolului 20. Are la origine fr. *purée,* derivat de la un verb vechi *purer* „a curăța, a purifica" < *purare* din latina târzie. Sensul special „a presa fructele sau legumele pentru a obține pulpa" este mai recent. Nu are sinonime în română.

Sufleu „preparat culinar asemănător cu o budincă, foarte pufos, făcut din legume, brânză sau fructe, cu albuș de ou bătut spumă" este înregistrat într-un dicționar român-german de la începutul secolului 20 (în acest an își serbează centenarul!). La origine este fr. *soufflé* „înfoiat, umflat (de suflul unui gaz etc.)" și specializat cu sensul de „mâncare dintr-o pastă ușoară, care se umflă la coacere" (*soufflé au fromage, ~ au poisson*).

Am menționat, vorbind despre *sufleu,* și cuvântul *budincă.* Cele mai multe dicționare îl consideră împrumut din fr. *pudding,* împrumutat la rândul lui din engl. *pudding.* Unele dicționare cred că la baza cuvântului românesc stă și termenul englezesc, alături de cel francez. Dacă încercăm să vedem de unde provine cuvântul englezesc, vă rog să nu fiți surprinși dacă vă spun că el este un împrumut din v. fr. *boudin* „umflat", azi „caltaboș", cuvânt de origine expresivă (*budinca* este umflată). Este un caz de „cuvânt reîmprumutat", despre care voi vorbi altă dată.

110. păun, curcan

Între cuvintele transmise tuturor limbilor romanice este menționat lat. *pavo, -onis,* devenit în română *păun,* numele păsării cunoscute. De semnalat că, pentru indicarea sexului feminin (rom. *păuniță*), în latină se adăuga cuvântul *femina*: *pavo femina.* Pasărea respectivă a fost adusă din India; originea denumirii sale *pavo* din latină rămâne încă obscură. Originea latină a cuvântului românesc este însă neîndoielnică; etimoanele din slavă nu pot fi reținute (formele din bulgară și sârbă ar

putea proveni din română). Cuvântul există și în cele trei dialecte sud-dunărene (aromân, meglenoromân și istroromân). Cât privește forma cuvântului, ea a avut o evoluție asemănătoare cu rom. *tăun* < lat. *tabanus*.

În ceea ce privește aventura acestui cuvânt din celelalte limbi romanice, este de semnalat faptul că, la descoperirea Americii, cuvântul spaniol *pavo,* ce continuă lat. *pavo,* a început să fie folosit, prin comparație, și pentru denumirea unei păsări necunoscute europenilor, și anume curcanul (și păunul, și curcanul au o coadă pe care și-o pot ridica și răsfira ca un evantai). Acest nou sens de „curcan" a devenit sensul de bază al lui *pavo* în spaniolă; pentru sensul de „păun" se folosește expresia *pavo real* care s-ar traduce prin „păun adevărat, autentic"

Franceza a numit curcanul, la început, *coq d'Inde* „cocoș din India" (așa apare la Rabelais), la fel ca alte limbi europene (it. *gallo d'India,* germ. *indianischer Hahn,* engl. *cock of India*). În toate aceste cuvinte, *India* se referea la America, pentru că navigatorii spanioli, în frunte cu Cristofor Columb, au descoperit America în timp ce căutau noi drumuri spre India, țara mirodeniilor. Din *coq d'Inde,* folosit și azi pentru „curcan", s-a ajuns la *dinde,* și apoi la *dindon,* numele francez al curcanului. *Curcan* din română este un derivat de la *curcă,* termen împrumutat din slavă, unde este un derivat de la sl. *kurŭ* „cocoș".

Nu pot termina fără să arăt că fr. *paon* este și numele dat unor fluturi care au pe aripi pete rotunde, colorate diferit pe margini față de centru, asemănătoare petelor de pe coada păunului. În franceză, de la *paon* s-a creat și un derivat *ponceau* „mac sălbatic roșu; roșu aprins (ca macul)", pentru că s-a comparat culoarea strălucitoare a penelor de păun cu roșul intens al macului.

111. (a) pedepsi

Istoria acestui cuvânt este strâns legată de creștinism. Se știe că, înainte de creștinism, în toate limbile indo-europene noțiunea de „pedeapsă" era legată de ideea de „răzbunare" sau „purificare". Lat. *poena*

însemna „răscumpărare, răzbunare și pedeapsă“ și s-a transmis tuturor limbilor romanice (fr. *peine*, sp. *pena*) cu excepția românei, care a păstrat, în varianta ei veche, verbul *poenitare* > *(a) pănăta* „a se tângui, a se jeli“. Pentru ideea de „purificare“ amintesc lat. *castigare* „a pedepsi“, care era un derivat de la *castus* „care se conformează legilor și riturilor, curat, cast“ și care s-a transmis limbilor romanice occidentale cu sensul de „a pedepsi“ (fr. *châtier,* sp. *castigar*); urmașul lui din română, verbul *(a) câștiga,* a evoluat la sensul „a obține, a face rost“.

În noua credință creștină, pedepsele erau privite dintr-un punct de vedere mai umanitar, pedeapsa fiind considerată o „învățătură“ menită să-i îndrepte, să-i învețe pe oameni. De aceea în greacă, limba creștinismului în primele sale secole, verbul *paideúo*, care la scriitorii greci însemna „a instrui, a învăța“, a dobândit la creștini sensul „a pedepsi“, sens păstrat în rom. *(a) pedepsi* și în v. sl. *pedepsati,* în ambele limbi cuvântul fiind împrumutat din greacă. În limba neogreacă se păstrează și sensul clasic, și cel creștin.

O dovadă că explicația de mai sus este corectă este faptul că, în româna veche, *(a) pedepsi* avea și înțelesul de „a învăța“. Acesta este primul sens dat în DA. Un citat din Predoslovia Bibliei de la 1688 este edificator: „Și aceasta am făcut la tălmăcirea acestei sfinte Scripturi, făcând multă nevoință și destulă cheltuială, despre o parte puind dascăli: *știuți* foarte den limba elinească [...] și despre altă parte ai noștri oameni ai locului nu mai *pedepsiți* întru a nostră limbă ce și de limbă elinească *având știință.*“

În sfârșit, datorită faptului că în vechea română *a pedepsi* însemna „a învăța“ și „a pedepsi“, verbul latinesc moștenit *(a) învăța* < lat. **invitiare* „a corupe“ (de la *vitium* „viciu“) a căpătat, tot în limba veche, și înțelesul de „a pedepsi“, sens străin celorlalte limbi romanice: „să-l apuce pre dânsul să-l bată și să ia avearea și atunci să ia *învățătură* [adică pedepsă] 10 ani.“

O situație specială din dialectul istroromân este prezentată de Ion Maiorescu, în lucrarea sa *Itinerar în Istria* [...] (Iași, 1874). La istroromâni, *pedepsire* se zice numai cu referire la Dumnezeu; pentru „pedeapsă omenească“ istroromânii folosesc *căștig* < lat. *castigare* „a pedepsi“, cuvânt transmis și limbilor romanice occidentale cu acest sens.

În latină, acest verb avea sensul „a pedepsi, a corecta", iar în limba bisericii creștine „a se abține". El denumea o acțiune de durată al cărei scop era acela de „a se pedepsi" pentru nerespectarea regulilor impuse de religie, de tradiții, de școală, de biserică și pentru a obține astfel o îmbunătățire sau un stil de viață care să respecte regulile creștine. În română, nimic din toate astea. Sensul lui *(a) câștiga* este „a obține un avantaj": *bani bine câștigați.* Din sensul latin, verbul român a păstrat doar rezultatul acțiunii exprimate de *castigare.*

112. piedică, pedală, pedigri

Am ales aceste cuvinte dintr-un număr mai mare care au o origine îndepărtată comună: lat. *pes, pedis* „picior", moștenit de toate limbile romanice. Am arătat într-o altă emisiune că, pe lângă *picior* care continuă diminutivul *petiolus* al lui *pes, pedis,* româna are și forma învechită *piez,* un continuator direct al lat. *pedis,* în expresiile *în piez* „în curmeziș" (de la care vine derivatul *piezis*) și *a grăi peste piezi* „a lua peste picior".

Cuvântul latinesc *pes, pedis* este moștenit din indo-europeană, limbă care stă la baza celor mai multe familii de limbi europene (germanice, slave, baltice, limba greacă). Are o foarte bogată familie de derivate, dintre care unele s-au transmis direct românei (cazul lui *piedică*), iar altele prin împrumuturi din alte limbi romanice (cazul lui *pedală*). Un caz aparte este cel al lui *pedigree,* care a trecut și printr-o limbă neromanică, engleza.

Piedică < lat. *pedica* s-a păstrat și în alte limbi romanice (fr. *piège*). Un diminutiv al lui *pedis* este **pediculus* (< lat. cl. *peduculus*) transmis tuturor limbilor romanice, moștenit în română sub forma *păduche* (fr. *pou,* sp. *piojo*). Moștenit din latină este și *(a) împiedica* < *impedicare.*

Pedală, împrumutat din fr. *pédale* „pedală de orgă" < it. *pedale* cu același sens, provine din adjectivul *pedalis* „relativ la picior". *Impediment* este și el împrumutat, dar din lat. *impedimentum* „piedică". *(A) expedia* < fr. *expédier* cu sensul „a termina repede o afacere (stând în picioare)" are la bază același îndepărtat *pedis. Pieton* este un împrumut din fr. *piéton,* derivat de la un verb *piéter* < lat. vulg. *peditare* „a merge pe jos". În

terminologia botanică avem *pețiol* și *peduncul*, împrumuturi din franceză (*petiole, pédoncule*), diminutive de la *pedes* (*pețiol* este dubletul etimologic neologic al lui *picior*, moștenit din latină). Am lăsat la sfârșit pe *pedestru*, pe care unii (S. Pușcariu, I.–A. Candrea, ultimul cel mai bun etimolog român) îl consideră moștenit din latină, chiar dacă *-d-* s-a păstrat nemodificat. Prezența cuvântului în aromână, care nu are împrumuturi latinești, sensul popular „schilod, invalid" din Transilvania și expresiile de felul lui *cărare de om pedestru* (dintr-un document muntean de la 1650) au fost argumente pentru Al. Ciorănescu ca să afirme despre acest cuvânt că vine „probabil direct din lat. *pedestrem*". Dacă ar fi fost împrumut din latină, trebuia să aibă sensul de „pedestraș" din domeniul militar.

Pedigri „genealogie a unui animal domestic de rasă" are la bază construcția *pié de grue* „picior de cocor" din franceza veche, pentru că desemna, la origine, un semn constituit din trei linii drepte folosit, în Anglia, pentru a arăta ramificațiile unei genealogii. Construcția din franceză a fost luată de engleză, unde a devenit *pedigree.* Din engleză a revenit în franceză; din ambele limbi a pătruns în română.

113. (a) plăcea, (a) urî

Am prezentat, în diverse emisiuni, originea unor termeni care se referă la om (corpul omenesc, funcțiile organelor corpului). Revin la această temă, ca să arăt originea unor cuvinte din domeniul vieții efective. La început aduc în discuție cuvintele păstrate din latină. Dintre acestea, unele sunt moștenite de toate limbile romanice, constatare foarte importantă dacă ținem seama de faptul că termenii afectivi se schimbă mai repede.

Sunt panromanici: *(a) plăcea* < lat. *placere,* păstrat și în aromână, *(a) plânge* < lat. *plangere* (care, în unele limbi, a căpătat alt sens, cf. fr. *plaindre* „a deplânge", iar pentru sensul „a plânge" se folosesc continuatori ai lat. *plorare:* fr. *pleurer,* sp. *llorar*), *(a) râde* < lat. *ridere,* păstrat și în toate cele trei dialecte sud-dunărene. Și *mirari* „a se mira, a fi surprins" este transmis tuturor limbilor romanice, la noi în *(a) mira* cu sensul din latină, în

celelalte limbi romanice cu sensul „a privi". O situație asemănătoare prezintă *(a) păsa* „a simți neliniște, a se îngrijora", (învechit și popular) „a cântări, a atârna greu" din lat. *pensare* „a cântări", transmis tuturor limbilor romanice. Spre deosebire de română, în celelalte limbi romanice *pensare* s-a moștenit cu sensul din latină (fr. *peser,* sp. *pesar* „a cântări"). Aceeași situație prezintă și lat. *pensum* „greutate", care la noi, în forma *păs,* are sensul abstract de „neliniște, povară". Un caz aparte prezintă lat. *tristis* „trist" moștenit în toate limbile romanice (în română a dat *trist*), cu excepția francezei, unde *triste* este un împrumut din latină.

La extremitatea opusă sunt termenii care s-au păstrat numai în limba română. Sunt în această situație câteva cuvinte; încep cu lat. *felix* „fecund, fertil" devenit *ferice,* adjectiv ce înseamnă „mulțumit sufletește, plin de bucurie". Formele it. *felice,* sp. *feliz* sunt împrumuturi din latină. În Banat există și un verb *(a) ferica* „a considera fericit" < lat. **felicare* „a face fericit". Verbul *(a) ferici* este derivat pe teren românesc de la *ferice.*

A pregeta „a ezita" are la bază lat. **pigritare* (< lat. cl. *pigritari*) „a fi leneș".

A se pănăta „a se chinui", care circula în limba veche cu sensul „a suferi" și s-a păstrat în graiul din Hațeg, provine din lat. *poenitere,* verb impersonal ce însemna „a regreta". În franceză există un verb *(se) repentir* de la un derivat latinesc *repoenitere;* amintesc aici toată familia de împrumuturi din latină cu sens religios: *pénitence, pénitencier, pénitent, pénitential, pénitentiel.*

A urî < lat. *horrescere* „a se zbârli" devenit **horrire,* există și în aromână *urăscu.*

Cele două cuvinte din titlu, *(a) plăcea* și *(a) urî,* ilustrează deci două tipuri de verbe păstrate în română: unul cu verbe panromanice, altul cu verbe conservate numai în română.

114. (a) pleca

Verbul *a pleca* provine din lat. **plicare* „a îndoi". Dicționarele românești dau ca prim sens al cuvântului „a (se) înclina, a (se) apleca" (sens păstrat în unele limbi romanice: fr *plier,* it. *piegare*); verbul

românesc mai are și sensul „a pune în mișcare pentru a se îndepărta (de un loc), a porni“. Acest al doilea sens, care este mai frecvent, reprezintă o evoluție pe teren românesc. Româna, alături de celelalte limbi romanice, nu păstrează cuvântul latinesc *proficiscor* „a pleca“. Limbile romanice folosesc pentru „a pleca“ cuvinte care au la bază lat. **partire* „a împărți, a separa“ (fr., sp. *partir*); româna păstrează acest cuvânt latinesc numai în derivate ca *(a) împărți* < *impartire* și *(a) despărți* < *dispartire.*

Schimbarea de înțeles de la „a îndoi“ din latină la „a pune în mișcare, a porni“ din română a fost explicată în mai multe feluri. Soluția tradițională pornește de la constatarea că acest sens apare încă în latină și se regăsește aproape identic în provensală și catalană. Se presupune că modificarea de sens a apărut în limbajul militar, printr-o fază intermediară „a se retrage“, pornindu-se de la sensul „a strânge bagajele“ sau „a plia corturile pentru a pleca“. Lucrurile sunt însă mai complicate dacă observăm că sp. *llegar* și pg. *chegar,* care provin tot din lat. *plicare,* înseamnă „a ajunge, a sosi“, deci opusul lui *(a) pleca.* În cele două limbi (spaniola și portugheza) se consideră că evoluția semantică respectivă este de origine nautică, de la *plicare vela* „a strânge, a plia vela“ expresie folosită la sosirea în port.

Modificarea de înțeles apărută în română a fost explicată, în anii din urmă, și de Al. Ciorănescu pornind de la sensul de „a întoarce“, dat fiind că *plicare* însemna „a învârti un obiect până când extremitățile lui se unesc“. La fel s-ar fi zis despre o persoană care se întoarce la punctul de plecare, ca în fr. *se replier,* it. *piegare* „a se da înapoi“. După părerea sa, *(a) pleca* ar fi însemnat mai întâi „a se întoarce, a veni înapoi“.

S-au propus și alte etimoane latinești pentru rom. *(a) pleca.*

Eu prefer explicația tradițională, nu înainte de a preciza că, de multe ori, evoluțiile semantice nu sunt deosebit de clare. Este însă sigur faptul că *a pleca* are la bază un cuvânt moștenit din latină.

115. pom, poamă

După ce am prezentat numele de arbori, iau în discuție numele de pomi fructiferi și fructe. Termenul general este *pom* „arbore fructifer“

< lat. *pomus,* moștenit de toate limbile romanice. Femininul *poamă* „fruct“ (în Moldova *poamă* înseamnă „strugure“) vine din lat. *poma,* pluralul lui *pomum* „fruct“.

Numele românești de arbori și arbuști fructiferi au fost analizate pe larg de Th. Hristea, care a arătat că sistemul acestor denumiri avea în latină un tipar care s-a transmis românei.

În latina clasică, numele de arbori erau de genul feminin, deoarece pomii „roditori“ erau asimilați cu ființele care au însușiri femeiești. În schimb, denumirile fructelor erau, de cele mai multe ori, de genul neutru: *malus* „măr (pomul)“ – *malum* „măr (fructul)“, *pirus* „păr“ – *pirum* „pară“, *prunus* „prun“ – *prunum* „prună“, aceasta fiind situația cea mai frecventă. Erau însă, chiar în latina clasică, și cazuri când unii termeni (totdeauna de genul feminin) denumeau atât pomul, cât și fructul (de ex. *nux, nucem* însemna și „nuc“ și „nucă“).

În latina târzie, datorită căderii consoanelor finale, numele arborilor și ale fructelor au început să se confunde (*prunus* și *prunum* se pronunțau *prunu*). Limbile romanice au reconstruit un sistem de distingere a numelui pomului de numele fructului. S-au folosit de faptul că, în latina târzie, formele de plural ale substantivelor neutre care denumeau fructele au fost considerate, datorită aspectului lor fonetic (se terminau în *-a*), drept forme de feminin singular. Urmarea a fost că *pira* (pluralul lui *pirum* „pară“) a devenit în limbile romanice numele fructului (rom. *pară,* fr. *poire,* it., sp. *pera*), la fel ca *pruna* (pluralul lui *prunum* „prună“) devenit rom. *prună,* fr. *prune,* it. (înv.), sp. *pruna.* Formele de masculin *pirus, prunus* au rămas nume de arbori, masculine. Acest model s-a transmis și limbii române, în care avem *cireș – cireașă < ceresius – ceresia, corn – coarnă, piersic – piersică.*

După acest model s-au putut forma, în română, nume de arbori sau de arbuști care nu se pot explica satisfăcător pornind de la latină. În această situație este *alun,* format de la *alună* < lat. **abellona.* Mai complicat a fost cazul lui *nuc,* despre care vorbesc în altă emisiune.

116. ponce

Româna are acest cuvânt în sintagma *piatra ponce,* numele unei roci vulcanice, foarte poroasă, mai ușoară decât apa, folosită ca abraziv, care

roade prin frecare (unele persoane o întrebuințează și la baie). Se numește și *spumă-de-mare.* Cuvântul provine din fr. *(pierre) ponce.*

O astfel de informație nu ar justifica tema unei emisiuni. Dacă vrem să vedem originea îndepărtată a cuvântului, constatăm că în franceză el avea la bază o formă din latina vulgară *pomicem,* acuzativul lui *pomex* „piatră ponce". Această formă latinească este dialectală, se pare de origine oscă (piatra vulcanică respectivă se aduna din regiunea locuită de osci, ce corespunde provinciei Campania din Italia). Forma din latina clasică era *pumex.*

Lat. *pumex* prezintă un interes „negativ" pentru română. El face parte dintr-o categorie de cuvinte latinești (aproximativ 200) transmise tuturor limbilor romanice, cu excepția românei. O serie de cauze socio-economice care au acționat în fosta provincie Dacia (părăsirea, temporară sau prelungită, a unor îndeletniciri, absența unei organizări religioase comparabile cu cea din Occident, dispariția la un moment dat a învățământului latin etc.) au avut o influență profundă asupra unor terminologii. Astfel, o serie de termeni comerciali (numele unor mărfuri, obiecte de import) au dispărut: *alumen* „alaun, piatră acră", *arca* „ladă, cutie", *purpura* „purpură", *saeta* „păr aspru", *sagma* „samar, șa", *situla* „găleată". Printre aceștia este și *pumex.* Ulterior, în locul cuvintelor latinești dispărute în română, au fost împrumutate cuvinte din limbile romanice care le-au moștenit (*alaun, purpură, ponce*). Profit de ocazie să precizez că sunt „bogate" în dispariții terminologii ca cea a navigației, care nu este reprezentată în română decât prin *luntre* < lat. *lunter* și *pește* < lat. *piscis,* toate celelalte cuvinte, în primul rând terminologia marinărească, dispărând (*ancora, navis* „corabie", *portus* „port", *ballaena, ostreum* „stridie", *puppis* „pupă", *velum* „velă" sunt păstrate în toate limbile romanice, cu excepția românei). Despre alte cazuri similare, cu altă ocazie.

117. preot, părinte, popă, papă

Nu se poate vorbi de credința creștină în absența preotului, persoana aparținând clerului care oficiază serviciile religioase și îndeplinește toate

ritualurile cultului creștin. Nu este surprinzător faptul că *preot* este un cuvânt moștenit din latinescul *presbyter.* Acesta este un cuvânt care apare în latina creștină, iar în latina creștină a fost împrumutat din greacă (*presbyteros*), care a fost la început limba creștinismului (din greacă s-a tradus și Biblia). Apare, pentru prima dată, la Tertulian (Quintus Septimius Florens Tertullianus), teolog creștin roman născut la Cartagina, în Africa (c. 160 – c. 220), important pentru că a pus bazele vocabularului creștin în limba latină. *Presbyter* „preot" a eliminat vechiul termen al religiei păgâne *sacerdos,* derivat de la *sacer* „sacru" (când am vorbit despre *sanctus* devenit *sânt* „sfânt", am arătat că termenul latinesc a apărut tot în scrierile lui Tertulian).

Cuvântul latinesc s-a transmis limbilor romanice prin diverse variante populare ale lui: *praebyter, prosbiter, *probiter.* O astfel de variantă a lui *presbyter* este și *praebiter,* creată printr-o etimologie populară: apropierea de *praebere* „a da, a oferi" explică dispariția lui *-s-* din interiorul cuvântului. Arom. *preftu,* istr. *prevt,* ca și it. *prete,* nu prezintă nicio urmă *de -s-* (forma cu *-s-* stă la baza fr. *prêtre* „preot"). Forma normală în română ar fi trebuit să fie **preetu.* Ca și în alte cazuri (vezi *creștin,* care n-a devenit **creșin*), cuvântul a intrat mai târziu în limbă, după ce *-b-* intervocalic căzuse de mult în cuvintele din fondul vechi (lat. *caballus* > *cal, videbat* > *vedea*), astfel că a avut o evoluție fonetică diferită. De remarcat că termenul are diverse variante fonetice: *priot, priut* (forme regionale), *preut* (formă învechită).

Pentru „preot" româna folosește și pe *părinte,* care este moștenit de toate limbile romanice din lat. *parens,* folosit mai ales la plural cu sensul „tată și mamă". În română, folosit la singular, are sensul figurat de „preot, călugăr", iar cu determinările *~ milostiv, ~ceresc, ~ veșnic* înseamnă „Dumnezeu". Corespunde din punctul de vedere al înțelesului cuvântului *popă* < slavon. *popŭ, popa,* care, la rândul lui, vine din v. germ. *phapho* (modern *Pfaffe*), împrumutat din lat. *papa,* gr. *pappas* „tată".

Lat. *papa* a fost, la început, titlu onorific dat episcopilor; începând din secolul 6, a început să fie atribuit mai ales episcopilor de la Roma (în secolul 6 a trăit celebrul papă Grigore I cel Mare). La noi, *papă* este un neologism, împrumutat în secolul 17 din lat. *pappa.*

Amintesc, în încheiere, că pentru preotul catolic se folosea termenul *bărat,* împrumut din magh. *barat* „călugăr“, la rândul lui împrumut din sl. *bratŭ* „frate“. De la acesta există derivatul *bărăție* „biserică catolică“, cuvânt învechit, care astăzi se folosește numai ca nume pentru două cartiere, unul în București și altul în Câmpulung. În centrul Bucureștiului este biserica *Bărăția.*

118. preot, prezbíter, prezbit

Am vorbit deja despre originea lui *preot,* termen de bază al terminologiei religioase creștine. Este moștenit din latină, varianta sa creștină (*presbyter*), după secolul 3. Latina l-a împrumutat din greacă (gr. *presbyteros*) unde însemna „bătrân“ (în Vechiul Testament era numele dat unuia dintre „bătrânii poporului“).

Lat. *presbyter* a avut diverse variante populare, dintre care unele transmise limbilor romanice: *praebiter* stă la baza unor cuvinte ca rom. *preot* (cu o evoluție fonetică diferită față de cuvintele din fondul vechi), it. *prete*, v. fr. *prevoire*, iar *presbyter* este la baza fr. *prêtre*, sp., pg. *preste.*

Prezbíter „titlu (onorific) dat unei persoane care face parte din cinul bisericesc“, dar și, specializat, „preot“, este un împrumut din lat. *presbyter;* în franceză, *presbytère* este și el un împrumut din lat. med. *presbyterium.*

Prezbit „persoană care nu distinge clar obiectele situate în apropiere“ este un împrumut din fr. *presbyte*, cu același sens, la rândul lui împrumutat din gr. *presbytês.* Cuvântul grecesc însemna la origine „bătrân“ (am arătat mai sus că lat. *presbyter* „preot“ provine dintr-un cuvânt grecesc *presbyteros* „bătrân“). Evoluția de sens de la „bătrân“ la „persoană care nu vede bine“, ceea ce se întâmplă mai ales la bătrânețe, a avut loc în limba greacă.

119. pulpană

Nu toată lumea știe ce e *pulpana,* mai ales că era un accesoriu la o îmbrăcăminte folosită în trecut. Astăzi se întrebuințează numai în expresii

ca *a se ține de pulpana cuiva* (sinonimă cu *a se ține de poalele cuiva*) sau *a trage de pulpană, a lua pe cineva sub pulpană.* Prima dată cuvântul apare la Iordache Golescu, care îl explică astfel: „îndoitura hainelor celor largi ce se pune, se învălește, se aduce una peste alta. Cum: plopana anteriilor, jubelei, binișu'ui s.c.l.; haine lungi ce sunt dăspicate, dăschise pă denainte".

Toate dicționarele românești derivă cuvântul de la *pulpă:* „partea hainei care acoperă pulpele". Excepția o reprezintă A. de Cihac, care crede că este un împrumut din slavă, la fel ca *poală.*

O soluție originală dă V. Bogrea, fost profesor la Cluj, despre care Iorgu Iordan scria că a fost unul dintre cei mai mari etimologi români. Pornind de la variante ca *polpană, pulpoană,* care ar reprezenta fazele intermediare între un **purpoană,* faza veche, și *pulpană,* Bogrea propune ca etimon fr. *pourpoint* „vestă scurtă cu mâneci (din secolele 13 – 17)", cuvânt franțuzesc care însemna la început „brodat". Schimbarea de sens de la o limbă la alta nu pune probleme, este curentă în sfera numelor din domeniul vestimentației: tc. *mahrama* „năframă" a devenit, în greacă, „fel de îmbrăcămite, tunică". Cât privește forma, Bogrea nu exclude posibilitatea ca vechiul *polpoană* să fi fost apropiat, prin etimologie populară, de *pulpă.* La fel ca alte nume de îmbrăcăminte din franceză, și *pulpană* a venit prin rusă, așa cum arată forma cuvântului. Alte exemple de cuvinte franțuzești pătrunse prin rusă sunt:

– *mondir / mundir* „uniformă, haină militară" la origine fr. *monture* > germ. *Montur* > rus. *mundir;*

– *surtuc* „haină bărbătească din postav" la origine fr. *surtout* „idem" venit în română prin rus. *sjurtuk* sau ngr. *surtuko;*

– *jiletcă* „vestă" la origine fr. *gilet,* ajuns la noi prin rus. *jiletka.*

Mai interesant este cazul ultimului cuvânt adus în discuție dacă căutăm originea fr. *gilet.* Este un împrumut din sp. *jileco,* care l-a luat dintr-un dialect arab algerian *jaleko,* iar în arabă provine din tc. *yelek* „vestă". Și dacă adaug că din tc. *yelek* îl avem noi pe *ilic,* putem conchide că *jiletcă* și *ilic* sunt dublete etimologice.

120. Răpciune

Este numele popular al lunii septembrie. Alături de denumirile oficiale împrumutate din slavă, de tipul *ianuarie, februarie, septembrie,*

decembrie, s-a păstrat în popor o nomenclatură româno-latină: *cărindar* (< lat. *calendarium*) sau *gerar* „ianuarie", *făurar* < lat. *februarius*, *prier* < lat. *aprilis*, *luna lui cuptor* „iulie", *gustar* „august" < lat. *Augustus* (numit de popor *Gustea)* și *măsălar*, derivat de la lat. *messis* „recoltă". Din această serie a făcut parte și *răpciune* „septembrie". Etimologia sa este mult discutată. Cei mai mulți cred că este un cuvânt moștenit din latină, și anume din *raptio, -onem* „șterpeleală, jaf", interpretat ca fenomen frecvent în „luna culesului viei". Aceeași lună mai are și denumirea populară de *vinicer*, adică „luna vinaturilor" (< lat. *vinaceum*), la fel ca la aromâni, care îi spun *yinar* < *yin* „vin". Aromânii îi spun și *ayizmăčiun*, adică luna *aiazmei* „culesul viei". Sensul de „septembrie" apare și în flamandă (*avijnmaend* „culesul viei"). De altfel, în franceză avem *vendémiaire* „luna septembrie", în calendarul republican, derivat de la *vendange* < lat. *vindemia* „culesul viei".

Profit de ocazie pentru a semnala faptul că, până în secolul 18, curtea domnească și Biserica foloseau ca an oficial anul biblic, care începea la 1 septembrie. Anii se calculau „de la Facerea lumii" presupusă a fi avut loc cu 5508 ani înaintea lui Isus. Așa cum arată B. P. Hasdeu în cunoscutul său dicționar *Etymologicum Magnum Romaniae*, pentru a afla un anumit an creștin trebuia să se scadă din totalul unei date 5508 ani, dacă evenimentul s-a petrecut între 1 ianuarie și 31 august, respectiv 5509 dacă avusese loc între 1 septembrie și 31 decembrie.

La 1 septembrie, Biserica serbează pe cuviosul Simeon Stâlpnicul. În popor i se atribuite funcția de „a ține vânturile" sau stâlpii pe care este sprijinit pământul. Tradiția se bazează pe istoria unui călugăr sirian, Simion Stâlpnicul (c. 388-459). Acesta ar fi trăit retras, pe o stâncă în deșert, iar apoi în vârful unui stâlp (s-a născut un întreg grup de „stâlpnici", dintre care mai cunoscut este unul din Antiochia, mort în 597). Numele *Simion* continuă numele ebraic *Shimeon* ce însemna „împlinirea dorinței", care are la bază verbul *shama* „a auzi; a îndeplini". Ca toate numele biblice, ebr. *Shimeon* a intrat în Europa prin intermediar grecesc (devine *Simeon,* fiindcă greaca nu avea *ș*). Din greacă, prin slavă, a ajuns în română (*Simion*). În varianta *Simon,* numele a fost apropiat de un nume vechi grecesc, care avea la origine adjectivul *simós,* „cârn" (de unde *Simonides* din Keos, poet cunoscut alături de Pindar,

și echivalent cu numele de familie românesc *Cârnu* sau cu numele *Camus* de la francezi). Dintre numeroasele personaje care au avut acest nume se detașează Simon Petru, cel mai important dintre cei 12 apostoli ai lui Hristos, pe care acesta l-a numit în ebraică *Kifa* „piatră"; în Evanghelia lui Matei, Isus spune: „Tu ești *Petru* și pe această *piatră* voi clădi biserica mea."

121. rost

Cine deschide DEX-ul găsește la acest cuvânt multe sensuri. Mai întâi, „înțeles, tâlc, scop, menire; mod de a-și întocmi viața; stare, situație socială" (evident, în expresii ca *a (nu) ști rostul cuiva* „a (nu) ști unde se află și cum își organizează viața" sau în *a face rost de ceva*), dar și „spațiu în formă de unghi, format la războiul de țesut între firele de urzeală ridicate de ițe și cele rămase jos, prin care se trece suveica cu firul de bătătură; spațiu îngust lăsat între două construcții pentru a permite mișcarea lor relativă sub acțiunea variațiilor de temperatură" (*rost de etanșare, rost de lucru*). Ultimul sens, învechit, este cel de „gură", evident în expresia *pe de rost* „fără un text în față, din aducere aminte, din memorie".

Dacă vrem să aflăm originea cuvântului, trebuie să pornim de la sensul cel mai vechi, deci de la „gură". Acesta ne arată că originea cuvântului trebuie căutată în lat. *rostrum* „cioc de pasăre, rât". Sensul de „gură" apare în latină (la Plaut, Varro, Petroniu), ca o conotație ironică, și este general în textele vechi românești. De exemplu, la Coresi găsim: „Deșchide-voi în pilde *rostul* meu și voi răgăi ascunsele din tocmeala lumii." În româna din perioada numită modernă, *rost* s-a restrâns la sensul arhaic de „pronunțare, vorbire"; la Ispirescu găsim: „Această împărăteasă cu **rostul** ei blajin, cu purtarea cea cumpătată, se făcu de o iubiră până și cumnatele ei." De aici sensul figurat de „regulă, rânduială, căpătâi", care este primul sens al cuvântului în DEX. Sensul de „spațiu, deschizătură" (la războiul de țesut sau între două clădiri) este

metaforic; apare și la *gură* „deschizătură a unui obiect prin care intră sau iese ceva".

De la *rost* „gură" s-a format verbul *rosti* „a pronunța", care, cu un fonetism schimbat *răsti*, are o nuanță peiorativă „a vorbi aspru".

Rostrum s-a transmis și sp. *rostro,* pg. *rosto,* ambele cu sensul de „față".

122. sănătos, bolnav

Termenii românești pentru a denumi o stare bună de sănătate sunt în română moșteniți din latină: *sănătate* < lat. *sanitatem, sănătos* < lat. *sanitosus.* Am arătat într-o altă emisiune de ce au dispărut din daco-română urmașii lat. *sanus* „sănătos", continuatorii acestuia existând până astăzi numai în dialectele sud-dunărene.

În schimb, româna nu are termeni moșteniți din latină pentru a denumi o stare proastă de sănătate: *boală, a boli, bolnav* sunt împrumuturi din slavă. Lucrurile devin mai intersante dacă observăm că în nicio limbă romanică nu s-au păstrat cuvintele latinești care însemnau „boală" (*aeger* și *morbus*). În dicționarul etimologic al limbii latine de A. Ernout și A. Meillet, se remarcă că numele bolii diferă de la o limbă indo-europeană la alta. Numele de boli se schimbă mereu. *Aeger* ar fi dispărut din franceză (după Bloch-Wartburg) fiindcă ar fi avut un corp fonetic redus. Este cert că, nepăstrând cuvintele pentru „boală" din latină, limbile romanice folosesc alți termeni moșteniți din latină. În limbile romanice occidentale este foarte răspândit un cuvânt care provine din expresia latinească *male habitus,* unde *habere* are sensul de „a se afla într-o situație", deci expresia însemna „a se afla într-o situație proastă". De aici provin fr. *malade,* it., v. sp. *malato.* Spaniolul *enfermo* „bolnav" este un descendent semicult al lat. *infirmus* „slab, debil, bolnav", opus lui *firmus* „solid, stabil". Tot semicultism este și fr. *infirme* „bolnav". *Infirm* a fost împrumutat de noi din franceză. În fugă amintesc și fr. *infirmerie* „localul unde se îngrijesc bolnavii" pe care l-am împrumutat

și noi (*infirmerie*). Noi îl avem și pe *bolniță* < sl. *bolĭnica,* termen învechit pentru „spital".

În acest context romanic nu e de mirare că pentru „boală" și „bolnav" am împrumutat termeni slavi, care apar deja în textele coresiene. În Transilvania circulă *beteag* și *beteșug* împrumutați din maghiară. Nu trebuie însă să uităm că, mai înainte, la noi se folosea pentru „bolnav" un termen latinesc care s-a păstrat numai în română: lat. *languidus* > rom. *lânced* (aveam și verbul *(a) lâncezi* „a zăcea; a fi bolnav"). Această situație se continuă până azi în dialectele sud-dunărene, unde avem arom. *lândzid* „bolnav" și *lândzidzâre* „a fi bolnav", dar nicio urmă de termeni slavi.

123. săptămână, duminică, sâmbătă

Săptămână este moștenit din lat. *septimana,* derivat de la *septem* „șapte". S-a transmis multor limbi romanice. Numele tuturor zilelor săptămânii sunt moștenite din latină. În latină, numele creștine ale zilelor provin din izvoare diferite: primele cinci (*luni, marți, miercuri, joi, vineri*) au origini îndepărtate păgâne, unul (*sâmbătă*) are origine îndepărtată ebraică, ultimul (*duminică*) este creștin.

Încep cu *duminică* (forma veche fiind *duminecă*) care vine de la *dominica* (se înțelege că e vorba de *dies dominica* „ziua Domnului"). Încă nu s-a explicat convingător de ce în unele limbi romanice numele duminicii este masculin (fr. *(le) dimanche,* sp. *(el) domingo*), în timp ce în altele este feminin (it. *(la) domenica,* rom. *duminică*). Este posibil să avem a face cu o influență greacă în răsăritul Romaniei (italiană, română, sardă, retoromană). În greaca ecleziastică ziua Domnului (*kiriakè keméra*) este de genul feminin. În sprijinul acestei explicații poate fi adus faptul că *dies dominica,* forma feminină, a apărut mai târziu, în jurul anului 300, când apar și alte elemente grecești în latina ecleziastică.

Sâmbătă provine dintr-o variantă a lat. *sabbatum,* care la rândul lui vine, prin intermediul gr. *sabbaton,* din ebr. *šabbâth* „ziua de repaus săptămânal", derivat de la *šabath* „a se odihni" (în credința mozaică

sâmbăta este ziua de repaus). Este un cuvânt panromanic. Explicarea prin slavă a lui *sâmbătă* nu poate fi probată decât pentru varianta învechită *sâmbotin.* (Originea sl. *sąbota* este neclară, iar cunoscutul slavist Vasmer crede că în slavă este un cuvânt germanic sau latin. Ciorănescu nu exclude chiar posibilitatea ca *sąbota* să fie împrumutat din română, fiindcă în slavă nu există niciun nume de zi a săptămânii influențat de latină.) Limbile romanice au forme care pornesc de la lat. *sabbatum* (it. *sabato*, sp. *sábado*) și forme care pornesc de la lat. *sambatum* (rom. *sâmbătă*, engad. *samda*, fr. *samedi* < *sambedi*). Varianta cu *-m-* (*sambatum*) este considerată de origine greacă; din ea provine și germ. *Samstag* și tot ea stă la baza formelor slave. Se presupune că forma greacă cu *-m-* a pătruns din regiunea balcanică pe Dunăre și Rin, cu primul val de creștinare.

Sâmbăta este o zi nefastă în imaginația populară; femeia care o personifică este o zână rea (niciodată nu i se zice *sfântă,* ca zilei de *Miercuri, Vineri, Duminică*). De aici și expresii ca *a purta sâmbetele* „a urî", *a-i lipsi o sâmbătă* „a-i lipsi ceva, a nu fi în toate mințile". Vă rog să nu-mi purtați sâmbetele dacă despre originea numelor celorlalte zile voi vorbi altă dată.

124. sărac

Originea lui *sărac* este sigură: avem a face cu un cuvânt slav care înseamnă „lipsit de bunuri materiale, biet, sărman". În unele regiuni (Banat, Oltenia, sud-vestul Transilvaniei), sub forma *sireac* are sensul de „orfan". La origine este un substantiv format cu ajutorul sufixului *-ak* din adjectivul *sirŭ* „orfan" (cf. bg. *sirak,* sb. *sirak* „orfan"). Interesul pentru acest cuvânt, pătruns în română în Evul Mediu odată cu *bogat,* stă în faptul că este dat ca exemplu pentru înlocuirea unui cuvânt latinesc *pauper* „sărac" transmis tuturor limbilor romanice, deci panromanic.

La fel ca în alte cazuri, am încercat să văd cum era limba română înainte de contactul cu slavii, deci cum se exprima ideea de „sărac". Este o „încercare" pe care o prezint ca atare . Cu alte cuvinte, ar trebui să

vă spun de ce nu s-a păstrat *pauper* în latina din Dacia. Încep prin a observa că româna nu l-a păstrat nici pe *paucus* „puțin", de asemenea moștenit de toate limbile romanice (fr. *peu,* sp. *poco* etc.). În locul acestuia avem astăzi *puțin,* ce provine probabil din lat. **putinus,* rezultat al contaminării lui *pisinnus* cu *putus* „copil". Să fie oare o simplă întâmplare?

Este însă sigur că în româna veche existau doi termeni, moșteniți din latină, care în cadrul relațiilor sociale din Evul Mediu românesc însemnau „sărac". Cele două cuvinte latinești sunt: *miser* „nenorocit, sărac" > v. rom. *measer* „sărac" și diminutivul *misellus* devenit în română *mișel.*

Measer apare în textele vechi, nu există însă în dialectele sud-dunărene. Lat. *miser,* care stă la baza lui *measer,* s-a transmis și în forma veche a dialectului lombard. Cuvântul are, în româna veche, câteva derivate: *meserătate* „sărăcie", *(a) meseri* „a deveni sărac" (ultimul derivat apare și în *Divanul,* opera lui D. Cantemir), *mesereare* „milă", *meserernic* „milos". Numărul mare de derivate arată că *measer* a fost un cuvânt important, înainte de influența slavă.

Mișel < lat. *misellus,* transmis multor limbi romanice, atestat la 1550, avea în limba veche sensul „sărac, vrednic de milă". Sensul „sărac" apare în toate derivatele învechite ale lui *mișel: mișelătate* „sărăcie" (la Varlaam), *mișelesc* „sărac", *mișelește* „în mod sărăcăcios" (la Dosoftei), *(a) mișeli* „a sărăci".

În încheiere, atrag atenția că în română avem și pe *neavut* „sărac" (există și în aromână), opus lui *avut* „bogat". Trebuie menționat și faptul că *avere* cu sensul „bogăție" < lat. *habere* „a avea". Acestea trebuie să fi fost cuvintele anterioare lui *bogat* și *bogăție,* împrumutate din slavă.

125. sânge, crunt, pancreas

Nu trebuie explicat cuvântul *sânge.* Mulți știu că vine din lat. *sanguis.* Nu la fel de mulți știu însă că termenul latinesc s-a transmis tuturor limbilor romanice. Și mai puțini știu (nu știu acest lucru nici măcar toți

lingviștii) că în latină existau două cuvinte pentru „sânge": *sanguis, -inem* „sânge care curge", în opoziție cu *cruor* „sânge coagulat". Este o opoziție care nu s-a transmis limbilor romanice. *Sanguis* era folosit și pentru indicarea înrudirii sau a descendenței (ca în rom. *de același sânge*). Cuvântul avea multe derivate, dintre care unele, ca *sanguinare,* le avem și astăzi în română: *(a) sângera.*

Cruor nu s-a păstrat la nivel romanic. S-a transmis doar derivatul *cruentus* „însângerat, plin de sânge; sângeros" care stă la baza rom. *crunt,* it., sp., pg. *cruento. Crunt* însemna în limba veche „plin de sânge, însângerat", apoi a evoluat la sensurile „care face să curgă mult sânge" (despre o luptă), „doritor de sânge, violent" (despre fiare sau om) și, prin lărgire semantică, a dobândit și sensul „care inspiră groază, înfiorător". De la *crunt* s-a format verbul *a (în)crunta.*

Revenind la istoria lui *cruor,* în dicționarul etimologic al limbii latine (DEL) ni se spune că, la început, acest cuvânt trebuie să fi însemnat „carne crudă, în sânge"; dat fiind că în latină pentru „carne" se folosea *caro, carnis,* cuvântul *cruor* s-a specializat cu sensul de „sânge coagulat". S-a ajuns la această concluzie deoarece *cruor* are la bază o rădăcină indo-europeană **cru* din care provin și lat. *crudus* „în sânge" și gr. *kréas* „carne". Cuvântul grecesc a intrat în compunerea lui *pánkreas* < *pan* „tot" + *kreas* „carne", împrumutat de franceză (*pancréas*) și apoi de română (*pancreas*).

Închei prin a vă atrage atenția asupra evoluției semantice a lat. *crudus.* Peste sensul inițial care era „în sânge" s-a grefat cel de „crud, necopt" și astfel *crudus* s-a opus lui *coctus.* Cu acest sens lat. *crudus* s-a transmis limbilor romanice. Rămâne de văzut dacă sensul lui figurat „(despre oameni) sângeros, violent" este o creație romanică sau continuă sensul latinesc „crud, dur, nemilos".

126. sân(t), sfânt

Unul dintre termenii creștini de bază este *sân(t),* cuvânt care continuă lat. *sanctus,* moștenit de toate limbile romanice. *Sanctus,* care

în latină făcea parte din aceeași familie cu *sacer* „sacru, sfânt", l-a eliminat pe acesta din urmă, fiind folosit în latina creștină. La noi s-a păstrat sub forma *sân(t)*. Peste acest cuvânt primitiv s-a suprapus, mai târziu, slavonul *svętŭ* devenit *sfânt* (este unul dintre puținele cuvinte slave care și-a pierdut sensul păgân de „vârtos", sub influența creștină).

Formele moștenite din latină, *sân, sânt(ă,)* s-au păstrat mai ales în compuneri cu nume proprii de sfinți: *Sânpetru* < *Sanctus Petrus, Sânmedru* < *Sanctus Demetrius, Sângiordzu* < *Sanctus Georgius, Sânnicoară* < *Sanctus Nicolaus*. Rar, *sânt* apare în unele graiuri, precum și în dialectul aromân în forma *sâmt* (istroromânii au numai cuvântul *svet*, de origine slavă). Din punctul de vedere al înțelesului, trebuie remarcat că termenul *sfânt* este nu numai epitetul, ci și numele dat lui Dumnezeu: *Numai sănătate Sfântul să trimeață* sau *De ți-o ajuta Sfântul să ai târlă, cireadă și turme*. Ca epitet se aplică și la unele substantive comune sau proprii inanimate, pentru a sugera ideea de „superlativ": *sfântă bătaie, sfântă frică, sfântul Soare*. Chiar și zilele săptămânii au fost personificate în „sfinte": *sfânta Duminecă*, zi cu rugăciune și cu încetare de lucru, *sfânta Miercuri*, zi de post, *sfânta Vineri*, rea de trăsnete, grindină și furtuni.

Poate cineva vrea să știe de ce *sfânt* nu poate veni din latină, deși face parte din terminologia de bază a religiei creștine. El apare, împreună cu alți termeni sud-slavi care au pătruns în română, odată cu organizarea cultului religios, în perioada de după secolul 9 (*iad, icoană, liturghie, maslu, rai, vecernie*). Din punct de vedere formal, nu se poate explica apariția lui *-f-* dacă pornim de la lat. *sanctus*.

127. (a) scălda, șofer

Altă pereche de cuvinte care, la originea îndepărtată, au același etimon. De această dată este vorba de două cuvinte dintre care unul, și anume primul, este moștenit din latină, iar celălalt este împrumutat dintr-o limbă romanică, unde a fost format de la cuvinte care provin

din aceeași bază latină. În cartea sa *Cuvinte înrudite,* profesorul meu Al. Graur citează sute de astfel de cazuri.

La originea acestor cuvinte, ca și a altora pe care le voi menționa, stă lat. *calidus* „cald" devenit *caldus* în latina vulgară, cuvânt transmis tuturor limbilor romanice: rom. *cald,* fr. *chaud,* it., sp. *caldo* (de precizat că sp. *caldo* înseamnă „supă"). Cuvântul latinesc avea o bogată familie; unii membri ai acestei familii s-au transmis limbilor romanice, dintre care amintesc doar trei, formați în latina vulgară.

Caldaria din *cal(i)daria [cella]* „cameră caldă; etuvă, cazan" > fr. *chaudière,* rom. *căldare* „vas de aramă în care se fierbe apa". *Chaudron* „cazan", un derivat al lui *chaudière,* a devenit în română *șodron,* cu varianta *șotron* „numele unui joc de copii".

Alt derivat a fost **caldura,* care nu apare în niciun text latinesc, dar a fost reconstituit pe baza formelor romanice (rom. *căldură,* it. *caldura*).

În sfârșit, a existat și derivatul *excaldare* „a pune în apă caldă", transmis și acesta limbilor romanice (fr. *échauder,* it. *scaldare,* sp., pg. *escaldar,* rom. *a (se) scălda* „a face baie"). Era un cuvânt format cu prefixul *ex-*.

De la *cal(i)dus* s-au format, așadar, atât derivate cu sufixe (*caldaria, caldura*), cât și cu prefixe (*excaldare*). Prezintă interes și un cuvânt compus. *Calidus* în compunere cu *facere* „a face" a dat *calefacere* „a face căldură", transmis francezei sub forma *chauffer* „a încălzi". De la acest cuvânt s-a format *chauffeur,* care a însemnat la început „persoană însărcinată cu întreținerea focului la un cuptor" (1680) și apoi „conducător al unei mașini" (1896). Cuvântul francez stă la baza rom. *șofer.* De la *chauffer* „a încălzi" s-a format și *réchaud,* împrumutat de română: *reșou.*

128. solz

Originea lui *solz* nu este clară (n-aș spune, ca Ciorănescu în dicționarul său etimologic, „origine necunoscută"). S-au propus diverse soluții, dintre care pe una (cea mai recentă, dată de G. Ivănescu) o consider nu numai bună, ci chiar captivantă.

Este absolut necesar să reamintesc înțelesurile lui *solz*, dintre care două sunt importante. În DEX figurează următoarea explicație: „fiecare dintre plăcile mici, dure și lucioase, de natură tegumentară, care, suprapunându-se parțial, acoperă corpul celor mai mulți pești, al celor mai multe reptile, picioarele păsărilor și anumite părți ale corpului unor mamifere". Tot acolo se dă și sensul, dependent de cel menționat, „fiecare dintre micile plăci de metal din care sunt făcute armurile sau anumite obiecte de podoabă".

Avem a face cu un cuvânt latinesc: *solidus* „monedă". Evoluția sa, din punct de vedere fonetic, se explică prin căderea lui *i* neaccentuat în latina târzie (s-a ajuns la *soldus*, formă care stă la baza cuvintelor romanice: it. *soldo*, fr. *sou*). Forma românească *solz* este refăcută din pluralul *soldzi* < lat. *soldi*, pluralul fiind mult mai des întrebuințat. Din punctul de vedere al înțelesului, este de remarcat că sensul românesc nu apare în celelalte limbi romanice. Evoluția de sens a fost explicată de G. Ivănescu, care arată că solzii peștilor, în special ai celor mari, amintesc prin strălucirea și rotunjimea lor, ca și prin dispoziția lor pe corp, monedele de aur dispuse în grămezi. (Într-un pasaj dintr-o operă a lui Guy de Maupassant, solzii peștilor sunt comparați cu monedele de argint.) Peștele, în special crapul, înotând în bătaia soarelui, dă impresia că e de aur. O serie de pești de mare, cu solzi aurii, se numesc în franceză *dorée, dorade, daurade*. Poate fi amintită aici și povestea peștișorului de aur. Sensul metaforic de „solz" a apărut la cuvântul latin *solidus* încă din epoca latină imperială. Se știe că moneda de aur cu numele de *solidus* apare în epoca lui Constantin cel Mare, care a fixat greutatea acestei monede la 4,55 grame. Noua piesă s-a numit *aureus solidus* sau *solidus* (înainte, moneda de aur se numea *nummus aureus* sau *denarius aureus*). Termenul de *solidus* s-a întrebuințat și mai înainte pentru unitatea monetară de aur, dar numai în cazuri izolate. El l-a eliminat pe *aureus* după reforma lui Constantin. Comparația solzului cu moneda de aur a apărut, așadar, după secolul 4. După secolul 7, deci după venirea slavilor în Peninsula Balcanică, ideea de monedă a dispărut și s-a păstrat doar sensul metaforic de „solz".

Ar mai fi de spus că, în limbile romanice occidentale, *solidus* s-a păstrat cu sensul de monedă, dar și-a restâns sensul desemnând numai

ceea ce se referea la calitatea materialului acestei monede, care a devenit tot mai scăzută, așa încât azi fr. *sou* înseamnă „ban de aramă sau de nichel".

129. (a) sosi

A sosi se folosește pentru exprimarea ideii opuse lui *a pleca,* despre care am vorbit în emisiunea precedentă. Are multe sinonime: *a veni, a ajunge, a se apropia, a apărea, a se arăta* (când spun că aceste verbe sunt sinonime, adaug imediat că în limba română nu există sinonime perfecte).

Cuvântul *(a) sosi* este un împrumut din greacă, foarte probabil din greaca medie sau bizantină, care a existat între secolul 7 (când greaca devine limbă oficială a Imperiului Roman de Răsărit) și secolul 15 (anul 1453 este data prăbușirii Imperiului, la căderea Constantinopolului). În această epocă au avut loc contacte directe, neîntrerupte, între Imperiul Bizantin și populația românească de la nordul și sudul Dunării. Numeroase cuvinte au pătruns în domeniul termenilor comerciali: *folos, ieftin, arvună, (a) agonisi.* În aceeași categorie poate fi introdus și *(a) sosi* < gr. *soso* (viitorul lui *sono*), folosit în legătură cu mărfurile aduse de negustorii greci (mirodeniile din Orient erau căutate în Evul Mediu).

Prin împrumutarea acestui cuvânt, româna ocupă o poziție aparte între celelalte limbi romanice, unde pentru „a sosi" se folosesc urmașii a două cuvinte latinești: *adripare* „a ajunge la mal" (lat. *ripa* „mal" > rom. *râpă*, fr. *rive*) sau *plicare* „a îndoi", din terminologia nautică (*plicare vela* „a strânge velele, când se ajunge la mal"). Primul cuvânt, *adripare* devenit **arripare,* face parte tot din terminologia nautică: în franceză, *arriver,* care provine din *adripare,* și-a păstrat sensul latinesc până în secolul 16. Cuvântul există în toate limbile romanice, cu excepția spaniolei și portughezei. În toate aceste limbi (italiană, provensală, catalană) este un împrumut din franceză.

Pentru „a sosi" în spaniolă (*llegar*) și portugheză (*chegar*) avem urmași ai lat. *plicare.* Nu pot să nu remarc că termenul românesc *(a) pleca*

„a porni la drum“ a fost explicat tot de la lat. *plicare,* dar cu o evoluție semantică opusă: la noi, *plicare* s-a moștenit cu sensul „a strânge lucrurile“ pentru „a pleca“.

130. spaimă, (a) spăimânta, (a) speria

Sunt trei cuvinte care sunt înrudite între ele, fără să fie clară filiația fiecăruia în parte. Toate etimoanele propuse sunt latinești și este evident că sunt derivate ale unui cuvânt *pavor* „spaimă, frică, teamă“, moștenit de toate limbile romanice, cu excepția românei, în care pentru ideea respectivă avem urmași ai altor cuvinte latinești (unele neatestate, reconstruite): **expavimen > spaimă, *expa(vi)mentare > (a) spăimânta, expavere > (a) speria.* Cele trei cuvinte exprimă o intensă stare afectivă și de aceea, ca în alte situații similare, se pot produce diverse contaminări fonetice greu de sesizat.

De ce s-a pierdut *pavor* la noi, este greu de spus. Putem presupune că au existat alți termeni care au avut aceleași valori. E foarte probabil să fi fost în această situație cuvântul *frică,* termen de origine veche greacă pătruns în latina dunăreană (se presupune că gr. *frike* a devenit **phrica*); cuvântul grecesc nu are niciun descendent romanic, cu excepția cuvântului românesc. În română, *frică* există în toate dialectele sud-dunărene (apare și în alb. *firkë*). Este greu de datat când a pătruns în latina dunăreană; se presupune că a intrat pe cale orală, după secolul 3, fiindcă gr. *f* > rom. *f,* și nu *p.* În româna veche există și *temoare* < lat. *timor,* moștenit de cele mai multe limbi romanice, astăzi păstrat doar în aromână. Mai există și *teamă,* explicat fie ca moștenit din lat. *tima,* fie ca o creație postverbală de la *(a se) teme.* Deci *frică, temoare, teamă* ar fi putut circula în epoca în care *pavor* din latină a dispărut din română (urmașii lui *pavor,* sub formă de derivate, sunt *spaimă, spăimânta* și *speria*). Odată cu diversele influențe, a crescut numărul termenilor pentru „spaimă, frică, teamă“. Cel mai răspândit este cuvântul *groază* din slavă, care nu există însă în dialectele sud-dunărene.

Am lăsat la sfârșit situația din celelalte limbi romanice, unde urmașii lat. *pavor* sunt bine cunoscuți (fr. *peur*, sp. *pavor*), ca și unele derivate precum *expaventare* > *épouvanter*, it. *spaventare*, sp. *espantar* (ce amintesc de *(a) spăimânta*). În unele limbi romanice există continuatori și ai altor cuvinte latinești: sp. *temor* < lat. *temor* (pe care îl avem și noi în *temoare*, învechit), sp. *miedo* < lat. *metus* „frică"; altele au împrumuturi din superstratul germanic: fr. *effroi* provine din verbul *effrayer* < franc. **fridu* (cf. rom. *groază* provenit din superstratul slav).

131. (a) spăla

Când am vorbit despre *curat* și *murdar* n-am mai avut timp să arăt ce origine are verbul *(a) spăla*.

Mai întâi, amintesc un cuvânt, cu același sens, moștenit din latină de toate limbile romanice. Este vorba de lat. *lavare* „a spăla" > rom. *(a) la*, păstrat în unele graiuri cu sens restrâns „a se spăla pe cap; a spăla rufele cu leșie".

Pentru *(a) spăla* s-au propus mai multe soluții etimologice, care trimit la derivate de la *lavare: perlavare, experlavare*, **superlavare* (în toate cazurile s-a apelat la un derivat, pentru că vechiul verb *a la* avea un corp fonetic redus și a fost, treptat, înlocuit).

Toate soluțiile presupun un etimon latinesc. Ultimul propus, **superlavare* „a spăla la suprafață, superficial", este cel mai convenabil, atât din punct de vedere fonetic, cât și semantic (E. Petrovici). Reamintesc că și *lătură* „apă murdară" vine dintr-un derivat al lui *lavare*, și anume *lavatura*, transmis și altor limbi romanice (fr. *levure*, it. *lavatura*).

Și *(a) scălda* „a face baie", existent și în dialectele sud-dunărene, provine din lat. *excaldare* „a pune în apă caldă" (cf. lat. *excaldatio* „baie caldă"). În celelalte limbi romanice s-a păstrat cu sensul „a încălzi" (fr. *échauder*, sp. *escaldar*).

Pe lângă *leșie* „soluție alcalină", moștenit din lat. *lixiva* păstrat și în alte limbi romanice (fr. *lessive*), pentru spălat se folosește și *săpun* < lat.

saponem, cuvânt împrumutat de latină din vechea germanică (**saipo;* cf. germ. *Seife*) sau din celtică (Plinius spune că ar fi fost un produs din seu și cenușă, fabricat de celți, pentru a vopsi părul în roșu). S-a transmis tuturor limbilor romanice (it. *sapone*, fr. *savon,* sp. *jabón*).

Pentru a denumi acțiunea care urmează după spălare se folosește verbul *a șterge* < lat. *extergere* „a curăța, a usca". Sensul etimologic s-a păstrat în română, unde *a șterge* înseamnă și „a curăța (de praf etc)".

Între cuvintele care denumesc acțiuni legate de îngrijirea corpului este și verbul *a pieptăna* < lat. *pectinare,* transmis tuturor limbilor romanice. Și numele instrumentului folosit, *pieptene,* este moștenit din lat. *pectinem* (atât verbul, cât și substantivul există în dialectele sud-dunărene). În limba română vorbită, pentru denumirea instrumentului s-a creat o variantă *pieptăn,* sub influența verbului corespunzător.

132. stejar

Cuvântul *stejar* nu face parte din fondul de cuvinte moștenite din latină. Nu există în dialectele sud-dunărene. Este foarte probabil un împrumut din slavă, dintr-un cuvânt care înseamnă „băț". În sprijinul acestei explicații poate fi invocat faptul că și alte cuvinte regionale ce înseamnă „stejar" sunt împrumuturi din slavă (*gârniță, sledum, târș*). O opinie izolată este aceea a lui B. P. Hasdeu, care îl consideră de origine dacă.

Româna nu păstrează termenii latinești *quercus* și *robur,* ai căror urmași circulă în alte limbi romanice. În schimb, româna l-a moștenit pe *cer* < lat. *cerrus,* un termen „rar și tehnic" (conform precizărilor din *DEL,* cel mai cunoscut dicționar etimologic al limbii latine) ce denumește un anumit soi de stejar, cuvânt care s-a păstrat numai în română și italiană (a fost împrumutat și de albaneză). *Cer* nu este cunoscut pe tot teritoriul dacoromânei, așa cum rezultă din harta cuvântului *cer* din ALR II; există în dialectele românești sud-dunărene și a fost împrumutat din română de maghiară, precum și, se pare, de unele limbi slave meridionale.

În limbile romanice, continuatorii cuvintelor latinești *quercus* și *robur* nu sunt foarte răspândiți: *quercus*, termenul curent în latină, s-a păstrat (pornindu-se mai ales de la varianta *quercia*) în dialectele italienești meridionale și într-un dialect sard, iar *robur*, termenul pentru un soi de stejar, stejarul roșu, a fost preferat de spaniolă (*roble*), catalană, provensală și dialectele din nordul Italiei (fr. *rourre* este rar în sudul Franței, păstrat mai ales în nume de locuri). În celelalte teritorii ale latinității (sau ale Romaniei), pentru arborele despre care vorbim se folosesc termeni din substratul limbilor romanice respective; cel mai la îndemână exemplu este fr. *chêne*, din substratul celtic. Păstrarea cuvântului celtic în Galia este pusă în legătură cu faptul că stejarul, ca arbore sfânt în cultul druizilor (preoții vechilor celți), a continuat să fie numit cu un cuvânt celtic **cassanus*, pătruns în latina din Galia. În portugheză, termenul curent este *carvalho* care are la bază un cuvânt de origine iberică, la fel ca termenul *cašico* din dialectul aragonez al limbii spaniole; în provensală, *garric* este din substratul ligur sau iberic.

Situația din celelalte limbi romanice explică, în parte, dispariția lui *quercus* și *robur* din română, ca și faptul că a fost împrumutat slavul *stejar*.

În încheiere, o observație privind pe *robur*. Încă în latină, datorită faptului că acest arbore avea lemnul cel mai dur, *robur* a căpătat sensul de „forță, vigoare“, mai evident la derivatul *robustus* împrumutat de franceză (*robuste*), de unde îl avem și noi (*robust* „tare și rezistent“). Pe de altă parte, datorită culorii roșii a acestui tip de stejar, *robur* este la originea îndepărtată înrudit, în latină, cu *rubeus* „roșcat“ (> rom. *roib*) și *russeus* (> rom. *roșu*, fr. *rouge*, sp. *rojo*).

133. (a) suferi, (a) supăra, (a) suspina

Este evident pentru oricine că aceste trei cuvinte aparțin aceluiași domeniu semantic, cel al terminologiei vieții afective. Ele denumesc procese abstracte, apropiate din punctul de vedere al semnificației. Provin din latină și toate sunt moștenite în diverse limbi romanice.

(A) suferi < lat. *sufferre* s-a păstrat numai în dacoromână (nu există în dialectele sud-dunărene) și are o etimologie clară. În alte limbi romanice, corespondentele sale sunt fr. *souffrir*, it. *soffrire*, sp. *sufrir.*

(A) supăra este considerat moștenit din lat. *superare* „a depăși, a întrece". Româna prezintă un sens schimbat, care se explică printr-o evoluție de la sensul „a întrece" care a devenit „a lua prea mult în seamă" sau „a avea mai mult decât se poate suporta" (în franceză, *outrer* înseamnă „a trece mai departe" și „a insulta"). Apropo de evoluție semantică, în aromână *supăr(are)* înseamnă „a-și râde de". Explicațiile prin împrumuturi străine nu sunt convingătoare.

(A) suspina provine din lat. *suspirare* „a respira adânc", transmis și altor limbi romanice (fr. *soupirer*). De precizat că verbul latinesc *spirare* „a respira", care stă la baza derivatului *suspirare*, nu a fost moștenit de nicio limbă romanică.

Amintesc și verbul *(a) îndura* „a suferi" < lat. *indurare* „a se face tare". Schimbarea de înțeles nu este singulară, ci își găsește un paralelism în tratamentul romanic al cuvântului (fr. *endurer*, sp. *endurar*).

Cineva care *suferă, se supără* și *suspină* are un motiv fizic sau moral, de obicei o *durere*, cuvânt românesc format de la *a durea* < lat. *dolere.* Exista în limba veche (și se păstrează până azi în aromână) și un cuvânt *duroare* „durere" < lat. *dolor*, transmis și altor limbi romanice (fr. *douleur*, sp. *dolor*).

În decursul secolelor, la cuvintele moștenite din latină s-au adăugat altele apropiate ca sens, ca *(a) pătimi, (a) chinui, (a) căzni.* Nu am pomenit nimic despre expresiile din vorbirea populară, de tipul *a se face foc și pară, a se face Dunăre de mânie, a se cătrăni,* a căror origine metaforică este transparentă.

134. supă, zeamă, ciorbă

Toată lumea știe ce înseamnă *supă*. Ca filolog, îmi place să spun la ce mă gândesc când vorbesc despre *supă*, mai exact la ce menționează dicționarele. Cel mai accesibil, DEX-ul, explică cuvântul prin „fiertură

de carne, de legume sau de carne cu legume, uneori cu adaos de tăiței, fidea etc.". În MDA se afirmă că are ca sinonime pe *zeamă* „fiertură de carne sau de legume, constituind un fel de mâncare; partea lichidă a bucatelor, apa în care fierb", (reg.) *sorbitură* „zeamă, supă, ciorbă", *ciorbă* „fel de mâncare care constă dintr-o zeamă (acrită) preparată cu legume, adesea și cu carne". Diversele cuvinte pomenite aici nu sunt sinonime perfecte (*ciorba* este, de obicei, acrită) și nu au aceeași răspândire.

Zeamă, cel mai vechi dintre ele, apare în *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, la începutul secolului 16. Este moștenit din lat. *zema*, are mai multe sensuri („suc de fructe sau de plante; nume generic pentru lichide") și apare în multe expresii: *a mânca singur bucatele și a lăsa altora zeama* „a trage singur tot folosul", *a nu fi de nicio zeamă* „se spune despre cineva pe care nu se poate pune niciun temei", *zeamă lungă* „vorbărie lungă, lipsită de interes", *tot de-o zeamă* „deopotrivă", *ou cu zeamă* „ou fiert puțin, cu gălbenușul necoagulat".

Ciorbă, atestat în secolul 18 (într-un document de la 1786, publicat de Iorga), are și el mai multe sensuri, pe lângă cel propriu, bine cunoscut; înseamnă și „vorbărie", regional „lapoviță" sau „noroi". Apare într-o serie de expresii: *a nu se amesteca în ciorba cuiva*, *a-i pune pe toți într-o ciorbă*, *cine s-a ars cu ciorbă suflă și-n iaurt* sau *ciorbă lungă* „mâncare fără consistență, care nu satură". Este, așa cum am spus și altă dată, un cuvânt luat din turcă.

Supă și *sorbitură* nu au alte sensuri și nu apar în expresii, deși *supă* apare într-un manuscris din secolul 18 (a. 1749), un fel de carte de bucate ca cea scrisă de Sanda Marin. Vreau să precizez cu aceasta că *supa* exista, era cunoscută de bucătari (și în cărți de bucate actuale găsim cuvinte inexistente în DEX: *gelatină de curcan, cassoulet, choucroute*), dar nu știm cât de mult era folosit cuvântul. Astăzi este un termen cunoscut, dar eu, cel puțin, îl simt ca literar; de aceea, nu apare în expresii ca cele în care apar *zeamă* și *ciorbă*. Dicționarele îl consideră împrumut din fr. *soupe;* unele adaugă și it. *suppa*, ngr. *supa*. Este interesant de arătat că fr. *soupe* a însemnat „bucată mică de pâine peste care se pune o zeamă" și a luat sensul de „zeamă cu pâine" (în secolul 14). Acest ultim sens din franceză s-a transmis germ. *Suppe*, engl. *soup*. La origine, fr. *soupe* este un împrumut germanic **suppa*, care a intrat în latina târzie, de unde și

it. *zuppa*, sp. *sopa* (care înseamnă „pâine muiată în supă“, ca în vechea franceză). La Caragiale (și nu numai la el) apare și verbul *a supa* „a lua masa târziu, după un spectacol“ < fr. *souper*.

Se mai folosesc și alți termeni din aceeași sferă semantică: *bulion* „supă de carne fără zarzavat“ < fr. *bouillon, borș* „ciorbă preparată cu zeamă acră“ < rus., ucr. *borșci,* precum și *minestroni,* termen recent luat din italiană.

Cuvintele prezentate sunt un bun exemplu pentru a ilustra ideea că gastronomia românească s-a dezvoltat într-o societate situată între Orient și Occident.

135. șchiau, slav

Sunt două cuvinte cu statut diferit în limba română: *șchiau* este învechit (nici nu este înregistrat în DEX), celălalt este un cuvânt recent, împrumutat din fr. *slave* (apare într-o carte de geografie, la 1835). Amândouă se folosesc ca nume etnic al aceleiași populații din răsăritul Europei. În timp ce *slav* este, așa cum am arătat, un împrumut din franceză, celălalt, *șchiau*, este, așa cum voi arăta astăzi, un cuvânt moștenit din latină. Ele reprezintă, așadar, un dublet etimologic.

Slavii erau diferențiați dialectal chiar în patria lor primitivă, care se întindea de la Vistula până la răsărit de Nipru Superior. Slavii care au migrat, în secolul 6, pe teritoriul românesc primitiv, la nordul Dunării și la gurile acestui fluviu, aveau numele etnic *slověninŭ* (pl. *slovene*). Acest nume este atestat la istoricul latin Iordanes (cca. 550). La sfârșitul secolului 7, Țara Românească era denumită „țara slavilor“, *Sclavinia,* la cronicarul bizantin Theophylaktos Simokattes. Acești slavi au intrat în contact cu populația romanizată din provinciile dunărene, de la nordul și sudul Dunării. Termenul etnic *slověninŭ* este primul cuvânt slav care a pătruns în latină și a devenit *sclavus*. Grupul consonantic slav *sl* a fost tratat la fel ca în elementele latine mai vechi, unde el a apărut în urma căderii unei vocale, iar între *s* și *l* a fost introdus un *c* (lat. *assula* „așchie, țandără“ > **astula* > *ascla* > rom. *așchie*). Cuvântul latin *sclavus* s-a supus

transformărilor fonetice proprii limbii române: *scl* > *șcl'* (arom. *șcl'au*) > *șchi* (drom. *șchiau*); *v* în poziție intervocalică a căzut (ca în lat. *claves* > rom. *chei,* lat. *sclavi* > rom. *șchei*); *a* între două consoane palatale a devenit *e* în dacoromână încă din secolul 16 (în celelalte dialecte, *a* se păstrează: arom. *șcl'au,* cu pluralul *șcl'ai*).

Denumirea de *șcl'au* (cu pl. *șcl'ai*) era dată în Evul Mediu nu numai vechilor slavi, ci și bulgarilor, deși, la fel ca sârbii, s-au constituit din secolul 13 ca un nou popor. La fel s-au petrecut lucrurile și în albaneză, unde *shqa,* pl. *shqe* (<lat. *sclavus*) înseamnă „bulgar", iar *Shqinikë* „Bulgaria" vine din lat. *Sclavinica (terra)*.

Numele *șchei* apare în toponimie: *Șcheii Brașovului. Șcheii* din Brașov au fost, la început, *bulgarii* care au lucrat acolo. Numele de felul lui *Scheia,* frecvente în toponimia românească, au la bază pe *șchiau.* În Transilvania apar forme hipercorecte, cu *t* în loc de *ch* (*Ștei,* în Bihor).

136. Ștefan

Numele *Ștefan* este bine cunoscut în istoria românilor; el este răspândit astăzi în toate zonele locuite de români. În istoria noastră, primul purtător al numelui *Ștefan* apare într-un document slavo-român de la 1437, iar în Moldova primul domnitor cu acest nume, *Ștefan I* (1394-1399), este urmat de 13 domnitori cu același nume; printre ei, celebrul *Ștefan cel Mare și Sfânt* (1457-1504), care are o extraordinară supraviețuire folclorică. În afară de forma de bază *Ștefan,* familia onomastică a acestui nume cuprinde numeroși membri: *Ștefănel, Ștefănucă, Fane(a), Fanache, Ștefea, Șteflea, Stețu, Ișpan* etc., dar și nume de femei, dintre care *Ștefana* și, mai nou, *Ștefania,* după model francez (*Stéphanie*).

La originea îndepărtată se află gr. *Stéphanos,* care are la bază substantivul comun *stephanos* „coroană". La greci a fost foarte frecvent, încă din epoca clasică a lui Pericle (Tucidide, marele istoric grec, și Sofocle, marele scriitor tragic grec, aveau câte un fiu cu numele de *Stephanos*). În biserica creștină, primul martir a purtat același nume și este serbat la 27 decembrie. Acesta a fost diaconul primei comunități creștine din Ierusalim. Despre el se vorbește și în Faptele Apostolilor,

VI-VII, unde se arată că a fost ucis cu pietre, a fost lapidat (am vorbit despre lat. *lapidare* ca un posibil etimon al lui *(a) lepăda*). „Și ucidea cu pietri pre Ștefan, strigând și zicând: Doamne Iisuse, primește duhul meu." Numele este bine atestat și în Franța (*Etienne* și *Stéphane*, ultimul o formă savantă după model german); într-un pomelnic din secolele 11-12 se spune că era al doilea nume masculin ca frecvență.

Numele a fost preluat de slavi; la sârbi s-a răspândit datorită celor patru suverani cu numele de *Ștefan*, primul dintre aceștia (1132-1200) fiind considerat chiar fondatorul statului sârb.

La noi, numele ajunge într-o epocă veche, circulând cu siguranță înainte de primele atestări documentare. Cea mai veche formă a lui este *Ștefu* (numele a trei persoane, primă din 1388), iar primul purtător român al numelui *Ștefan* este atestat la 1437.

În istoria tuturor popoarelor europene creștine a apărut adesea; au fost nouă papi cu numele de Ștefan și cinci regi maghiari, dintre care *Ștefan I cel Sfânt* a fost încoronat de papă în anul 1000, considerat anul creștinării ungurilor.

137. tramă, lucid

Am arătat, în diverse emisiuni, că există unele cuvinte moștenite din latină care au fost ulterior și împrumutate din limbile romanice. Am consacrat chiar o emisiune specială acestei categorii de cuvinte, numite dublete etimologice. În exemplele cunoscute, ca *bătrân-veteran, des-dens, drept-direct, închide-include, pământ-paviment, săruta-saluta,* primul cuvânt din cadrul perechii este moștenit, iar al doilea este un împrumut. Pentru „fixarea cunoștințelor" reamintesc că deosebirea esențială, care apare la toate perechile, constă în modificarea formei cuvintelor moștenite din latină, în timp ce cuvântul împrumutat păstrează aproape identică forma din latină.

Dacă în exemplele precedente deosebirea dintre **forma** moștenită și cea împrumutată este un criteriu pentru a vedea când avem a face cu un cuvânt moștenit și când nu, în cazul cuvintelor *tramă* și *lucid*

distincția moștenit / împrumutat se realizează în primul rând în ceea ce privește **sensul,** iar în cazul celui de-al doilea și în plan formal.

Cuvântul *tramă*[1] cu sensul de „urzeală; categorie inferioară de fibră textilă“ este moștenit din lat. *trama* (a fost transmis tuturor limbilor romanice). Cu sensul figurat de „intrigă“, cuvântul *tramă*[2] este împrumutat din fr. *trame,* unde a ajuns să însemne, din secolul 16, „intrigă, complot“ (se spune și în română *ițele unui complot,* rom. *iță* < lat. *licia* „fiecare din firele care alcătuiesc *urzeala* la războiul de țesut“). Nu pot omite că și *ițar(i)* „pantalon(i)“ vine tot de la *iță.* Amintesc că există și *a urzi* cu sensul de „a complota“.

O situație similară prezintă *luced,* cuvânt rar, discutat de V. Bogrea, dublet popular al neologismului *lucid.* Termenul *luced* apare în „Țiganiada“ lui I. Budai-Deleanu, în versul *Mai lucedă dă* (= decât) *steaua dă seară.* Proba moștenirii din latină o face Bogrea prin derivatul *lucezit* „strălucitor“, înregistrat într-un colind din Maramureș, în versurile *Lucezit-o lucezit / Un lucer mândru galbăn.* Deci, alături de *limpede - (a) limpezi, lânced - (a) lâncezi, putred - (a) putrezi,* a căror descendență latină directă nu este contestată de nimeni, există și în *luced - (a) lucezi* un reflex normal și autentic al lat. *lucidus,* al cărui dublet neologic este *lucid* < fr. *lucide.* (De menționat că în *luced* accentul este cel din latină!)

138. (a) țese

Am ales acest verb, care este cuvântul de bază din terminologia țesătoriei, pentru a prezenta etimoanele cuvintelor din această terminologie, moștenită din latină. Nu mă refer la cuvintele create în română, de felul lui *țesătoare, țesătorie, țesătură,* ci la nume de instrumente folosite în țesătorie și la verbe din acest domeniu.

În latină *texere* însemna, pe lângă „a țese, a urzi“, și „a construi“ (*texere nidos* „a-și face cuib“) și, în plus, avea sensul „a compune, a dispune“ despre orice lucrare ale cărei materiale se întrepătrund. Cuvântul latinesc s-a transmis tuturor limbilor romanice, deci este panromanic.

Au devenit, de asemenea, panromanice lat. *consuere* > *cossuere* > rom. *(a) coase,* lat. *floccus* > rom. *floc* „smoc mic de păr, de lână“, lat. *fussus*

> rom. *fus,* lat. *licium* > rom. *iț(ă),* lat. *ordire* > rom. *(a) urzi,* lat. *stuppa* > rom. *stupă* „nume dat firelor de cânepă rămase între dinții daracului după scoaterea fuiorului", lat. *tela* > rom. *teară* „război de țesut", lat. *torquere* > rom. *(a) toarce,* lat. *trama* > rom. *tramă* „fir de mătase, relativ gros, întrebuințat în urzeala sau în bătătura unor țesături". De remarcat că, între aceștia, sunt unii (*iță, stupă, teară, tramă*) care au un caracter tehnic. Astăzi nici nu mai sunt cunoscuți, dar păstrarea lor în toate limbile romanice este o dovadă că au fost importanți în istoria lexicului romanic.

Alții sunt păstrați numai în unele limbi romanice: lat. *depanare* > rom. *depăna* „a înfășura firele textile dintr-un scul pe un mosor" sau „a face firele scul", lat. **excarminare* > rom. *(a) scărmăna* „a smulge și a răsfira lâna brută sau alte materiale fibroase, pentru a desface firele, a le curăța de impurități și a le înfoia", lat. **fusticellus* (< lat. *fustis* „băț") > rom. *fuscel* „vergea (la războiul de țesut)", lat. **subulum* (în locul clasicului *insubulum*) > rom. *sul* „piesă la războiul de țesut", lat. **pedinus* (de la *pedem* „picior") > rom. *piedin* „primele fire de urzeală nețesute", lat. *refricare* „a zgândări" > rom. *refeca* „a tivi", lat. *spatium* > rom. (reg.) *spaț* „spațiu dintre sulul dinainte și spată, la războiul de țesut", lat. *squama* „solz" > rom. *scamă,* lat. *tendicula* > rom. *tindeche* „stinghie care ține întinsă pânza la războiul de țesut", lat. *tortus* > rom. *tort* „fire toarse".

În sfârșit, unele cuvinte din terminologia țesătoriei s-au transmis numai românei: lat. **folliolus* (de la *follis* „foale, burduf") > rom. *fuior,* lat. **retella* > rom. *rețea* „plasă".

Dacă la acestea adăugăm plantele industriale folosite în țesătorie – *cânepă* și *in* – sau *lână,* produs animal, vedem că termenii din domeniul uneia dintre cele mai vechi îndeletniciri ale omului (ale femeii) sunt bine reprezentați prin elementul moștenit din latină.

139. Valentin (Sfântul ~)

Ziua Sfântului Valentin se serbează la 14 februarie, pentru a marca ziua îndrăgostiților. La noi, sărbătoarea respectivă este relativ recentă (în tinerețea mea, petrecută, ce-i drept, în Ardeal, nu vedeam lucruri de felul celor organizate astăzi).

Sfântul Valentin a fost un preot martir, care a murit la Roma, în secolul 3. Numele de *Valentin* a fost luat și de cel al 100-lea papă, care a ocupat scaunul papal 40 de zile (în anul 827). Nu se cunosc motivele pentru care sărbătoarea creștină s-a confundat, începând din secolul 15, cu sărbătoarea îndrăgostiților. Se pare că acest lucru a început în anumite provincii franceze, când la 14 februarie tinerele fete își căutau un pretendent. Ménage, erudit și scriitor francez din secolul 17, semnalează obiceiul acesta despre care se spune că ar fi fost instituit de Mme Royale, fiica lui Henric al IV-lea, cu ocazia unei petreceri organizate la proprietatea ei din Italia, în ziua de Sfântul Valentin. Obiceiul a trecut, ulterior, la curtea regală din Franța.

Numele *Valentin* a devenit, în Piemont, termen de adresare aplicat unui bărbat galant, iar *Valentine* se folosea pentru a i te adresa nevestei lui. Cuvântul a pătruns și în engleză, unde *Valentine* are sensul de „adorator ales în ziua de Sfântul Valentin".

În încheiere, amintesc numele unui actor american de origine italină din perioada filmului mut, Rudolf Valentino (pe numele adevărat Rodolfo Alfonzo Pietro Gugliemi). Numele Valentino și l-a luat, foarte probabil, datorită rolurilor sale de etern „june prim", adesea „adorator" ales de Sfântul Valentin.

Numele despre care am vorbit nu are nicio legătură cu termenul *valentinit* „oxid natural de stibiu" a cărui istorie este mai recentă. Acest mineral a fost descoperit în Franța, în 1845. A primit acest nume în amintirea chimistului Basile Valentin, personaj legendar, poate călugăr benedictin din secolul 15, francez sau german, căruia i se atribuie prepararea acidului clorhidric (*l'esprit de sel*) și ... a rachiului prin distilare. Este autorul unei lucrări despre antimoniu, el fiind primul care l-a folosit ca medicament.

140. vânăt, venetic

Sunt două cuvinte care au o origine îndepărtată comună: lat. *venetus*. Primul este moștenit din latină, celălalt este un împrumut.

Într-o altă emisiune, când am vorbit despre numele de culori, am arătat că *vânăt, galben, albastru* și *roșu* sunt nume de culori păstrate din latină de câteva limbi romanice printre care și româna, în timp ce *alb, negru* și *verde* sunt moștenite de toate limbile romanice.

Revenind la *vânăt,* observ că lat. *venetus* s-a transmis doar românei și dialectelor italienești meridionale. În latină el însemna „bleu-turcoaz" și era un adjectiv aplicat la început vizitiilor care purtau în timpul curselor de care organizate pe hipodrom o cazacă sau o caschetă de această culoare, vizitii care erau numiți, de aceea, „albaștrii". Cuvântul latinesc se explică fie pentru că aceștia erau originari din regiuni ca Veneția, fie pentru că hainele lor proveneau din această provincie. Cuvântul *vânăt* există în dacoromână și în dialectele sud-dunărene. A fost frecvent în toate timpurile, constituind bază de derivare: *vânătaie, vinețea, vinețică, vinețiu, (a) învineți.*

Venetic are mai multe sensuri, dintre care două sunt mai importante: „monedă venețiană de aur în valoare de aproximativ 5 lei vechi, care a circulat în trecut și în țările române" și „persoană venită din alte locuri și considerată străină; (înv.) venețian, din Veneția". Este un cuvânt împrumutat din grec. *venetikos* < it. *veneziano* „din Veneția". În cazul celui de-al doilea sens, este posibil să avem a face (așa cum spune L. Șăineanu) și cu un cuvânt turcesc *venetic, venedik* „străin, vagabond". La originea îndepărtată a lui *venetic,* cu ambele sensuri, stă Veneția. Dubletul etimologic al lui *venetic* este *venețian,* împrumutat din it. *veneziano.*

Din aceeași familie este și *veneție (vineție)* cu sensul „străinătate", dar și „marfă care provenea din Veneția" (apare cu ultimul sens într-un document din 1705, publicat de N. Iorga).

141. vin, vie, viță, auă

Am ales acești patru termeni de bază din terminologia viticulturii pentru a arăta că românii, ca și celelalte popoare romanice, au păstrat din latină aceste cuvinte importante. Nu este de mirare, ținând seama

de faptul că cele mai multe și mai bune vinuri de pe continentul nostru sunt produse în regiunile mediteraneene.

Cuvântul pentru băutura bine cunoscută numită *vin* provine din lat. *vinum*, termen transmis tuturor limbilor romanice (fr. *vin,* it., sp. *vino*); are o origine neindo-europeană cuvânt din care provine și gr. *oinos* „vin". De la lat. *vinum* s-a format un derivat *vinea* „plantație de viță de vie, viță de vie" care s-a transmis, de asemenea, tuturor limbilor romanice (rom. *vie,* fr. *vigne,* it. *vigna,* sp. *viña*). Nu trebuie să ne surprindă faptul că în toate limbile romanice există o consoană *ń,* în timp ce noi nu avem astăzi așa ceva. Am precizat că nu mai avem astăzi, fiindcă și româna a cunoscut această pronunțare. Ea a fost notată în textele vechi românești sub diverse forme (așa cum a arătat Andrei Avram), și există și azi în aromână (*vińe*) și în meglenoromână (*vińă*), dialecte conservatoare ale românei. Amintesc aici că un alt derivat al lui *vinum, vindemia* „culesul viei; recolta de struguri", s-a transmis tuturor limbilor romanice (fr. *vendange,* it. *vendemmia,* sp. *vendimia*), cu excepția românei.

În latină exista termenul *vitis* însemnând „plantă agățătoare", care și-a specializat sensul la „viță de vie". S-a transmis limbilor romanice (sp. *vid,* it. *vite*), printre acestea și arom. *γite* „viță". De la un derivat al lui *vitis,* și anume *vitea,* avem cuvântul românesc *viță.*

Auă, pe care mulți dintre ascultători nu-l cunosc, este un termen vechi ce înseamnă „strugure" și are la bază lat. *uva,* cu același sens, transmis limbilor romanice. Lat. *uva* avea și un diminutiv, *uvula* „strugure mic" și „uvulă", care a fost împrumutat de fr. *uvule* și, apoi, de rom. *uvulă. Auă* < lat. *uva* există numai în cele mai vechi texte românești și s-a păstrat în dialectele sud-dunărene. În Noul Testament de la Bălgrad (1648) cuvântul nu mai era înțeles și, de aceea, este explicat într-o notă marginală, iar în Lexiconul lui Mardarie este scris *au a tămădui oase* în loc de *auă tămâioasă.* Cuvântul *auă* a fost părăsit, încă din secolul 17, pentru *strugure.*

Dacă urmărim răspândirea romanică a lat. *uva* constatăm că s-a păstrat în Peninsula Iberică și în Italia. Nu se știe de ce în Galia cuvântul latinesc *racemus* „ciorchine" a ajuns să-l elimine pe *uva.* Astăzi avem fr. *raisin,* prov. *rasin.* În sardă și în dialectele meridionale italienești, pentru „strugure" avem continuatori ai lat. *acimus* „boabă". De unde vine în

dacoromână *strugure,* nu știu. S-au avansat cele mai diverse soluții: origine latină, germanică, traco-dacă, greacă, fără ca vreuna să fie acceptată de marea majoritate a lingviștilor. Al. Ciorănescu crede că este o creație românească de la *strug* „rașpel".

142. (a) vindeca

Cine nu știe ce înseamnă *a vindeca?* Ca atâtea alte cuvinte importante, și acesta este moștenit din latină, unde *vindicare* însemna însă „a se răzbuna". Cu acest sens, *vindicare* s-a transmis tuturor limbilor romanice (fr. *venger,* it. *vindicare,* sp. *vengar*), cu excepția românei. Ideea de „a vindeca" este exprimată în limbile romanice occidentale prin continuatorii lat. *sanare* (sp. *sanar,* pg. *sarar,* în sardă și în it. merid. *sanare*) și ai unui împrumut germanic (franc) *warjan,* care în franceză a ajuns *guérir* (din franceză a fost apoi împrumutat de italiană și catalană).

Evoluția de sens din română („a se răzbuna" > „a vindeca") se explică mai bine pornind de la sensul „a elibera, a scăpa de o boală" al lui *vindicare,* deci prin ideea de a „pune în stadiul inițial" (în spaniolă, *reponerse* înseamnă „a se vindeca"). În vechile texte (la Dosoftei) *(a) vindeca* are sensul mai larg de a restabili, a așeza din nou tot ce s-a stricat (cf. *s-au vindecat pământul peste dânsul*).

A vindeca are multe sinonime: *a tămădui* < magh. *támadni* (în Transilvania), *a se lecui, a se face bine, a se face sănătos, a se însănătoși.*

Înrudite de departe cu *(a) vindeca* sunt derivatele neologice *vindicativ* < fr. *vindicatif* și *vendetă* < it. *vendetta.* Chiar *revanșă* și *(a) revendica,* amândouă împrumuturi din franceză, au legătură cu *(a) vindeca.*

143. vineri, miercuri

Am spus într-o emisiune precedentă că rom. *vineri* este moștenit din lat. *veneris,* la fel ca în spaniolă (*viernes*). Arătam acolo că numele

romanice ale zilelor, de luni până vineri, provin din latină, unde au la bază tradiția păgână, dinainte de apariția creștinismului, când zilele aveau nume legate de planete: *dies Lunes – Luna, dies Martis – Marte, dies Mercuri – Mercur, dies Jovis – Jupiter, dies Veneris – Venus*. Acest sistem s-a transmis limbilor romanice, cu unele excepții. Menționam tot atunci că au existat trei tipuri: *veneris*, simplu, care există în română și spaniolă; *dies veneris,* transmis în provensală și catalană; *veneris dies* (genitivul precedă substantivul principal) există în franceză și italiană (*vendredi, venerdi*).

Între excepții menționez sarda, unde tipul „ziua lui Venus" a fost înlocuit cu lat. *cena pura* „ziua în care era interzisă carnea". Această denumire a apărut, la început, în limba evreilor din jurul Cartaginei. În predicile sfântului Augustin la Evanghelia Sfântului Ioan (C II, 5) se precizează că în latina evreilor din Cartagina apare *cena pura,* care ar denumi pregătirile pentru *sabbath,* „ziua de odihnă" a evreilor. Rezultă că forma din sardă se datorează influenței africane asupra latinității sarde. Nu ar fi singurul exemplu.

Alături de vineri, mai era o zi în care postul era recomandat. Aceasta era *miercuri*. Așa se explică de ce Biserica a reușit să facă să se uite, în unele limbi romanice, numele păgân al acestei zile. În teritoriul retoroman din Elveția și în unele regiuni din Italia, postul de la mijlocul săptămânii a făcut să se nască un nume pentru miercuri, *media hebdoma* „jumătatea săptămânii", care a dat *mezzèdima* în Toscana. Eforturile Bisericii de a înlocui denumirile păgâne au avut succes la extremitatea occidentală a Romaniei, în latina care stă la baza limbii portugheze. În portugheză se spune, așa cum se spunea în primele secole ale creștinătății, *segunda feira* „luni" până la *sexta feira* „vineri".

Nu este lipsit de interes să vedem care a fost soarta denumirilor păgâne ale zilelor săptămânii în alte limbi europene. În țările de limbi germanice nu s-a înregistrat succesul din cele de limbi romanice. Aici până și „dies dominica" continuă sistemul păgân (germ. *Sonntag* după *dies Solis*). În schimb, în limbile slave nomenclatura zilelor săptămânii este în întregime creștină; ea nu are nicio urmă de denumire planetară păgână, anterioară creștinismului.

144. vlădică, episcop

Sunt două cuvinte sinonime; amândouă desemnează un grad înalt în ierarhia bisericească, imediat inferior mitropolitului. Niciunul nu este moștenit din latină, ci ambele sunt împrumuturi. Am arătat, în diverse emisiuni, că în limba română termenii de bază referitori la religia creștină (*dumnezeu, cruce, biserică, botez, rugăciune, cuminecare, înger* etc.) sunt moșteniți din latină, iar termenii referitori la practicile religioase, la liturghie, ca și la ierarhia bisericească, provin din vechea slavă bisericească (o bună parte fiind de origine greacă). Aceste împrumuturi s-au făcut odată cu răspândirea creștinismului în limba slavă în sud-estul și răsăritul Europei, începând cu secolele 9–10. Slavona a jucat un rol important în religia și cultura feudală românească. Din cauză că traducerile cărților religioase se făceau mai ales din slavonă, o bună parte din lexicul slav de specialitate s-a păstrat la transpunerea în română a „cărților sfinte". (Reamintesc că termenii de bază sunt moșteniți din latină.) Între aceste cuvinte se află și *vlădică,* termen devenit popular, împrumut din slavon. *vladika* „domn", dar și „episcop" (în limba veche însemna „domn", așa cum arată și expresia *de la vlădică la opincă* „din toate clasele sociale").

De remarcat că și în limbile romanice occidentale (fr. *evêque,* sp. *obispo*) termenii pentru „episcop" sunt împrumuturi din latina medievală, în care circula cuvântul *episcopus.* O precizare pentru cei ce vor să afle cât mai multe despre evoluția sensului cuvintelor. Lat. *episcopus* era împrumutat din gr. *episcopos* care însemna, la origine, „supraveghetor" sau „protector" și care a ajuns, în limbajul bisericii, să însemne „episcop". (În greacă, *episcopos* era derivat de la *episképtomai* „eu examinez, inspectez", la rândul său format de la *sképtomai* „privesc").

Rom. *episcop* provine din greacă. Prima atestare, la 1580. Avea, la început, sensul de „inspector al unei provincii, al unui oraș etc.", fiind sinonim cu *eparh,* un alt împrumut din greacă (cf. *eparhie, eparhial*). *Episcop* are numeroase variante populare (unele învechite): *piscop, piscup, ipiscup, priscup.*

145. zahăr

Toți termenii care denumesc acest aliment în limbile europene au o origine îndepărtată comună: *çarkarâ* „bob“ din sanscrită, limbă indo-europeană din India. Din sanscrită, prin intermediul Persiei, unde zahărul era rafinat, cuvântul a pătruns în greacă în forma *sakkharon* și de acolo în latină: *saccharum* „un fel de zahăr rezultat din distilarea lăstarilor de bambus“ (apare la Plinius, în secolul 1). Din greacă cuvântul a pătruns în limbile slave din răsăritul Europei; și în română el provine din mgr. *záhari,* fiind înregistrat pentru prima dată în Letopisețul lui N. Costin. Are diverse variante regionale: *zahar, zehar, zahâr.* Regional, pentru „zahăr“ se folosește și *miere,* cuvânt moștenit din lat. *mel.*

În limbile europene occidentale cuvântul a pătruns prin ar. *sukkar,* care l-a luat tot din sanscrită. Datorită faptului că arabii au plantat trestia de zahăr în Andaluzia și Sicilia, zahărul devine un articol de larg consum (inițial era folosit numai în medicină, fiindcă era rar). Fabricarea zahărului a fost perfecționată mai ales în Sicilia, unde Frederic al II-lea, împăratul german devenit rege al Siciliei în secolul 13, a încurajat dezvoltarea producerii lui. De la arabi, italienii au împrumutat cuvântul în forma *zucchero;* odată cu exportul de zahăr din Sicilia, s-a răspândit și forma italiană a cuvântului în Europa (fr. *sucre,* germ. *Zucker,* engl. *sugar*). Face excepție Peninsula Iberică care a împrumutat termenul direct din arabă (*azúcar* este ar. *sukkar* cu articolul *al-* aglutinat), dat fiind că fabricarea zahărului în Andaluzia a fost introdusă de arabi.

De remarcat că în română există și *țucur* „zahăr“ pătruns prin germană (*Zucker*) și magh. *cukor* (ultimul a fost luat, probabil, prin intermediul unei limbi slave). Într-o altă emisiune am vorbit și despre *țucără* din *fasole țucără,* unde recunoaștem germ. *Zucker* din compusul *Zuckerbohne* „fasole dulce“.

146. zid, mur

Sunt două cuvinte care se referă la casă. Primul este general în dacoromână; al doilea, *mur,* care are același sens cu *zid,* există numai în

aromână. Înainte de a arăta de unde vin aceste două cuvinte (care, repet, înseamnă același lucru) fac o digresiune pentru a spune câteva ceva despre cuvântul *casă* și despre alte cuvinte care denumesc elemente ale casei.

Termenii de bază sunt moșteniți din latină, unii dintre ei fiind panromanici. Sunt în această situație lat. *casa* > rom. *casă*, lat. *fenestra* > rom. *fereastră*, lat. *paries, parietem* > rom. *perete*, lat. *porta* > rom. *poartă*. Alții s-au transmis numai unor limbi romanice: lat. *celarium* > rom. *celar*, lat. *cohors* > rom. *curte*, lat. *ostium* > rom. *ușă*, lat. *scala* > rom. *scară*, lat. *tenda* „cort“ > rom. *tindă*, lat. **traiecto* > rom. *treaptă*. La lista cuvintelor latinești moștenite de toate limbile romanice trebuie adăugat și *murus* care însemna, în latină, zidul de apărare al unui oraș, în opoziție cu *paries*, zidul unei case. În română, *mur* > *murus* s-a păstrat numai în dialectul aromân (cuvântul *mur* din literatura secolului 19 este un împrumut neologic din latină, introdus de P. Maior). În locul lui, în dacoromână îl avem pe *zid*, cuvânt slav, împrumutat odată cu alți termeni din slavă sau din turcă, în perioada în care construcția caselor a evoluat (sunt din turcă, de exemplu, *acaret, calcan, cercevea, cerdac, dușumea, geam, tavan*, toți înregistrați în secolul 18).

În încheiere, observ că româna se deosebește de celelalte limbi romanice și în ceea ce privește numele constructorului de case. Româna îl are pe *zidar* tot din slavă și, regional (în Banat), pe *mauăr* din germ. *Mauer*. Dar puține limbi romanice păstrează cuvinte latinești pentru „zidar“: it. *muratore* format de la *muro;* prov. *peirié*, cat. *pairè* < lat. *petrarius*. Toate celelalte limbi romanice au împrumutat termenii respectivi (cum am împrumutat și noi pe *zidar* și *mauăr*): fr. *maçon* de origine francă < *makio*, sp. *albañil*, pg. *alvanel* < ar. *al-bannā* „constructorul, zidarul“.

INDICE*

* Indicele cuprinde numai cuvinte românești, deoarece cuvintele străine aduse în discuție servesc doar la explicarea acestora. Cifrele trimit la numărul articolului; cele aldine indică faptul că respectivul cuvânt constituie titlul articolului.

B

C

D

E

F

G

H

I

M

N

Ș

Y

Z

CUPRINS

Tipar: „Monitorul Oficial“ R.A.